

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч.

42

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина друга:
ДИРЕКТОРІЯ

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово”
В БЕРЛІНІ

БІБЛІОТЕКА

„Українського Слова”

ч.

42

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина друга:
ДИРЕКТОРІЯ

*

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО
„Українського Слова”
В БЕРЛІНІ

Всі права застережені
Copyright by „Ukrainske Slowo“
Buch- und Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1923.

6

Друковано в
Börsenbuchdruckerei Denter & Nicolas, Берлін.

06,10

27053

Андрієвський, В

ЧАСТИНА ДРУГА
ДИРЕКТОРІЯ

9/.

~~46751/II~~

Львівська Філія
Бібл. фон. А.І. - РСР

Львівська державна
наукова бібліотека

№

23

*О варваре сліпий, покинь триумфувати,
Потупся, зчервоній от сорома тяжкого,
Бо мають всі твої сусіди що назвати
Своїм, а ти своїм не назовеш нічого! . . .*

П. Куліш.

ГОЛОВА І.

Перші кроки нової влади. Урочисте засідання полтавського відділу Національного Союзу. Видання „Полтавської Громади“. Друга московська навала.

Влада Директорії почалася в сумних обставинах. Хоч генерала Скоропадського і скинуто було без великого труда, та відразу ж виявилася і слаба сторона нашої нової „демократичної“ влади. Вона не мала на кого опертися. Слова про „народ“, „трудовий народ“ і т. п. нічого нікому не говорили, і хоч у своїх відозвах Директорія раз-у-раз їх уживала і до „народа“ апелювала, ширші маси ставилися мляво й байдуже до таких покликів, бо не знали певно, що то власне значить оте слово „народ“? Чи воно має таке саме значіння, як і при Центральній Раді, себ-то означає людей, що ісповідують якусь соціалістичну віру, чи може його треба було розуміти по большевицькому — як тільки прихильників даної влади, а чи в те поняття нова влада вкладає

такий зміст, який звичайно вкладається скрізь серед культурних людей нашого віку — чи не означає воно поняття усіх громадян цілої держави, те, що подекуди привикли означати словом „нація“? На останнє можна було найменше надіятися, бо хто знав нашу „демократію“, той ледви чи міг сподіватися, щоб вона відразу стала демократією в європейським розумінню сього слова й зріклася свого соціалістичного псевдо-демократичного ісповідання московського ґатунку, а ще менше можна було чекати від неї, щоб вона змінила свою дотеперішню тактику. Ся тактика впливала із самої її суті: несміла, що боялася глянути правді просто у вічі, а натомість воліла, як струсь, ховати голову під крило перед небезпекою; без певних і сталих національних переконань та ідеалів, що хотіла б і самостійної України, і союзу трудових „братніх“ народів заразом; соціалістична, але не до тої міри, щоб прямо і послідовно провести в життя свої соціалістичні теорії, як те робили її російські брати, большевики. Головними характеристичними рисами тої нашої безталанної „демократії“ все були несмілість, хитання, а тому й вічна непослідовність і боязнь: перед самостійництвом, щоб не впасти в „шовінізм“ і не заплямити тим чистоти свого соціалістичного імени, боязнь і перед

послідовним соціалізмом, щоб не втратити своєї держави та не поступитися своєю владою (в якій наша „демократія“ вже досить засмакувала) для справжніх соціалістів — ріжноплеменних російських большевиків, котрі в жертву соціалізові охотно приносили чуже майно і під його прапором руйнували та підбивали собі цілі держави, не боячися заплямити ні свого імени національним одступництвом і зрадою, ані своїх рук чужими грішми й чужою кровю.

Отся сама нерішучість, несмілість, невміння використати обставини життя для своєї ціли, незнання навіть самої ціли, відзначали нашу „демократію“ ще за часів Центральної Ради, і мало було надій, щоб тепер вона відразу переробилася й найшла собі пряму дорогу, на якуб уже раз ступила твердою ногою. Першіж кроки Директорії ясно потвердили, що вона не може зріктися старих традицій. Одно, в чім нова влада виявила твердість і рішучість, се зміна московських урядовців гетьманського періоду. Се було тим легше й простіше, що вони, знаючи свої провини, самі кидали посади й тікали, так що хоч-не-хоч треба було когось саджати на порожні місця. Замість старих урядовців нових призначав звичайно місцевий відділ Національного Союзу, або після його рекомендації Дирек-

торія. Так у Полтаві за губерньського комісара на місце колишнього заступника губерніяльного старости Ноги було призначено вже згадуваного мною Григорія Чижевського. Цікава справа вийшла зо мною. Видно, що до Директорії дійшли якісь чутки про мене, як про особу неблагонадійну для нової влади (при якій владі я був благонадійним!...), бо за кілька днів по приході Балбачана у Полтаву наш відділ Національного Союзу дістав від Директорії телеграфічне запитання: „хто є на посаді губерньського комісара освіти, і як до нього ставиться відділ Союзу?“ Сю телеграму було прочитано на одному із засідань Союзу в моїй присутности: Було постановлено відписати, що моя особа цілком благонадійна і може оставатися й далі на своїй посаді, бо „основ держави, мовляв, не підкопує“.

На таку відповідь мої товариші по Союзові тим більше мали підстав, що якраз мені випала доля укріпляти нові основи. В тім самім засіданню я передав мій проєкт відозви від Союзу до населення Полтавщини, який-то проєкт зложити мені доручено було президією. Мою відозву було ухвалено і доручено Г. Чижевському її надрукувати й поширити. Се була, здається, взагалі одинока відозва на Полтавщині від нової влади, бо Чижевський мав випустити відоз-

звучу ще й у своїм імені, як губерньського комісара, але, здається, на те не спромігся. Принаймні його відозви я нігде не читав і не бачив. Моя відозва була зложена, очевидно, не в соціалістичнім і не в „демократичнім“ (в звичайнім нашім вульгарнім розумінню того слова) дусі, але в справді демократичнім напрямку. Головні мотиви, які в ній звучали, були державно-національні, а не клясові. Сей факт приводжу для характеристики полтавського відділу Національного Союзу. То одинокою відозвою і кінчилася практична діяльність нашого відділу, коли не числити урочистого засідання його незабаром по приході в Полтаву Балбачана. На тім засіданню полтавські Українці мали заманіфестувати „на страх ворогам“ свою єдність, і разом з тим воно мало бути привітом прибувшому військові нової влади. Тому ми ужили всіх заходів, щоб воно виглядало як найімпозантніше.

Його призначено було в театрі, в день, перед обідом у неділю, чи якесь свято. Перед промовама і по них виступав наш національний хор під проводом Верховинця. Відспівано було гимн і патріотичні пісні на слова Олеся, музика Стеценка („Живи Україно“ і „Вкраїно Мати“). Промовців було призначено три. Перший був Павло Чижевський, який описав історію органі-

зації Українців до часів революції 1917. р. (власне історію нашої полтавської громади). Другим виступав я з докладом про сучасний момент, а третім полтавський адвокат Константин Товкач із справозданням про дотеперішню діяльність Національного Союзу і його полтавського відділу.

Характеристично, що з усіх промовців, які виступали, не було ні одного „справжнього“ соціаліста, бо я належав до Хліборобів-Демократів, а інші два були С.-Ф-и. Ще інтересніше, що найбільш відповідальний доклад, який мав означити погляд на цілу державну справу, власне політичне середо нашого відділу, було доручено мені, людині безперечно найправіщих і найбільш націоналістичних переконань з цілого складу Союзу. Правда, кожному з нас було призначено програму його промови, але лише в загальних рисах, і кожний міг вишивати свої власні взори на призначеній канві. Всі інші партії (власне С.-Д.) не виставили своїх промовців, головне через брак відповідних сил, а може й з обережності „на всяк випадок“, але були офіційально представлені на засіданню і коли що говорилося, то разом від усіх, в тім числі і від їх імени.

Ся наша маніфестація удалася на славу. В перший і останній раз за весь час, як я пригадую наші виступи спільними си-

лами, все обійшлося так, як намічалось, без ніяких скандалів, без обопільних незадоволень і непорозумінь. Кождий зробив деякі уступки, щоб заманіфестувати перед нашими ворогами нашу однодушність у поглядах на українську національно-державну справу. Я в моїм докладі представив упадок гетьманщини, як природний і неминучий наслідок цілої антиукраїнської політики попередньої влади, а майбутні перспективи намагався намалювати в рожевих фарбах, покладаючися на нову владу. Я старався представити Директорію, як справжню виразницю волі української нації, а тих її членів, котрі були досить відомі загалові, власне Винниченка й Петлюру, як людей, котрим більше, як кому, належало стати на чолі нашої визвольної боротьби. Не знаю, наскільки я тоді кривив душею. Нездарність їх обох я добре знав. Знав, що й до ніякої державно-будівничої роботи вони непридатні. Не думав я також, щоб недавня минувшина наша чого навчила їх, бо наших соціялістів московського виховання навіть могила не навчить — в тім я свято переконаний і до сьогодні! Але з другого боку я знав і те, що іншому нікому було стати на чолі наших визвольних змагань, се були люде бодай знані із своєї попередньої роботи на національнім полі, бодай популярні, а інших доси нікого не

винесла революція — і се було найбільше наше горе! Найбільш популярні наші люди не мали ні належної мудрости й досвіду державного, ані навіть сталости у своїх політичних переконаннях, але їх не було багато — вибрати однаково ні з кого було! Правда, був іще один популярний у нас чоловік, се професор Михайло Грушевський, і я тоді не міг зрозуміти, чому його імени немає серед членів Директорії? Тільки пізніше я зрозумів, що за те ми маємо дякувати Богові! Особисті якості сього нашого, колись заслуженого, діяча виявилися у справжньому світлі трохи пізніше....

Промовою К. Товкача і співами закінчилося урочисте засідання. Наприкінці з великим одушевленням уся саля відспівала „Ще не вмерла“ так, що загальне вражіння від того нашого виступу було справді імпозантне тим більше, що народу набралось повний театр, а між іншими були й репортери від усіх московських газет, котрим ми послали спеціальні запрошення.

На другий день в описаннях засідання вони (особливо орґан К.-Д.) із жалем мусіли сконстатувати, що сей наш об'єднаний виступ зробив своє діло, вражіння від нього лишилося, але гостро критикували мою промову, як звичайно, за „шовінізм“ і доводили, що я далеко зайшов у своїх

висновках, надіях і в малюванні наших перспектив: будучина наша зовсім не представлялася їм у рожевім світлі. На сей раз я по щирости мусів признати їм рацію. Така була й моя власна думка. Та що робити? Як коли, щоб підтримати дух і надію в собі самім і серед оточення, на що не піде чоловік!...

Не знаю чим пояснити симпатії досить широких кол полтавського населення, які воно виявляло в перший (правда, дуже короткий) час до нової влади, але признати те мушу. Думаю, що причиною тому була природна реакція проти минулого гетьмансько-московського правління. На жаль, ілюзії що до нової влади тревали дуже недовго: незабаром показалося, що від неї нема чого сподіватися більше, ніж вона може дати, себ-то не більше того, що ми мали від Центральної Ради.

Той самий мій приятель, студент із козаків, за яких пару тижнів по скиненню генерала Скоропадського гірко жалівся мені на нові порядки.

— Знаєте, ми, багатші козаки, збіралися було допомогти Директорії по щирости усім, чим тільки можемо. Думали по старому звичаю, як колись наші діди робили, прийти до війська, а з собою привезти вози з пшоном, пшеницею, вівсом,

салом, з кіньми і з волами. Нате, мовляв, наше добро і нас самих, бо потреба нагла є, — треба ставати на оборону Батьківщини! Та хіба за такою владою можна нам іти, коли вона знова нас обьявила непевними і непотрібними людьми, а наше майно ми мусимо віддавати як і раніше шляхом усяких „реквізицій“, „конфіскацій“ і простого грабіжу?...

— Як так?

— Знова по селах понастановлювано комітети „беднейших“, знов розбишаки й конокради поставали на чолі отих комітетів, „беднейші“ відбирають у нас зброю і конфіскують хліб, свиней, овес, соломую....

— А військо як?

— Військо таке саме, з „беднейших“!...

— Не може бути! Таж тут у нас у місті нічого подібного немає.

— Тут у вас балбачанівське військо, і за ним доглядає сам Балбачан, а до нас на село явився якийсь відділ не то з Київва, не то з Кременчука, чорт їх розбере, словом кажуть, що від самого Петлюри, чи від якогось із його отаманів. Там чисті Вам „товариші“! Червоні значки на шапках зараз по допомогу до „беднейших“ і давай грабувати хазяйнів! Я собі був лишив трохи ліпшого вівеу на насіння — забрали

увесь. Я прошу: „Люде добрі! Маєтеж от инший, беріть собі, скільки вам треба, чи не все вам одно?“ Так ні, забрали власне той, щоб дошкулити „буржуєві“!... Знова комітет наказав мені, щоб я віддав зброю. А хто оборонить мене від грабіжників? Від простих, не урядових грабіжників, що грабують уже не для уряду, а на власну користь? У нас їх зявилося кілька шайок. Що ночі грабують то того, то другого. Оце прийшов просити у повітового комісара, щоб дозволив мені держати зброю для власної оборони. Будьте добрі допоможіть мені в тім. Вас повітовий комісар певно послухає!

Я знав повітового комісара і зараз написав до нього картку. Той від себе відразу дав дозвіл, але мене попередив тогож вечера, що він се зробив тільки покладаючися на мою рекомендацію і складає на мене цілу відповідальність. Ще за кілька днів він із сумним виглядом повідомив мене, що мав цілу халепу з сільським комітетом ізза того дозволу. Комітетчики лаяли і його, і мого приятеля, і мене, а мене найбільше.

— Та в чім жеж я перед ними провинився?

— Кажуть, що Ви знаний контр-революціонер!

— А бодай їх чорт узяв! Для них я контр-революціонер, для Ноги був занадто революціонер, скажіть, будь ласка, при якій владі я можу бути нарешті льюальним громадянином моєї держави?

Повітовий комісар був людина інтелігентна, Українець, хоть і признавався до російських меншевиків-плехановців. Він ніби й співчував мені, але його ісповідання не дозволяло йому стати цілком на мою точку погляду.

— Що зробите, нова влада мусить опертися на трудовий народ, на тих, що не мають....

— Ех, Константине Тарасовичу, не обіпреться вона ні на який народ! Тими, що не мають, держави не побудує, бо тим, які нічого не мають, і обороняти нема чого. Їм не держава, а грабіжі потрібні, вони на большевиків он позирають! Їх справа не будувати, а руйнувати. А от таких людей, що хочуть боронити нову владу і свою державу від большевиків, тих, що, боронячи себе, своє майно, своїх жінок і дітей, мусять боронити тим самим і свою державу, тих Ви відпихаєте від себе нерозумною політикою!

— Не я, а влада....

— Правда Ваша. Ну та що робити: влада сама собі риє могилу. Жаль, що

нема ніякого способу спасти її від неминучої погибелі....

Він не поділяв моїх песимістичних думок і поглядав на будуччину веселіще, але для мене було очевидно, що нова влада при теперішній своїй політиці зможе продержатися не довше від Центральної Ради, бо крім того, що ціла політика її нічим не ріжнлася від політики останньої, самі обставини життя були ті самі, ні трохи не легчі. Вже ясно означилося, що Україна знова мусить вести війну з большевиками, влада як і раніше не вміє ні на кого опертися дома, значить, знов муситиме шукати піддержки іноплеменних „демократій“, словом, повториться вічно стара історія: наша влада не хоче своїх „буржуїв“, тому мусить хотіти чужої „демократії“, бо її самої не хоче свій „трудовий народ“, котрий так само воліє чужу „демократію“. Якесь зачароване коло, з котрого ніколи не вийдуть наші „демократичні“ державотворці!

Від московської „демократії“ також годі було сподіватися зміни її одвічної імперіялістичної політики. Вона ані хвилі не дала відпочинку своїй посестрі. Буквально на плечах повстанців проти генерала появилася большевицька армія із своїми старими гаслами: „долой буржуазію“, що у нас на Україні в перекладі на мову сучасних обставин значило: „геть з Україною“. Бо

для большевиків „буржуєм“ був усякий, хто не хотів признати над собою їх влади.

Директорія мусіла відразу ж організувати воєнну оборону своєї держави. І тут яскраво виявилася повна беспорядність нашої „демократії“. На горі сиділи люде абсолютно недосвідчені у військових справах (Петлюра і його „отамани“). Здавалося, що найпростіше було обявити священну боротьбу проти напасника — кинути гасло: „На Москаля за Україну!“... Те гасло обізвалосяб у серці не одного Українця, чи з інтелігентів, а чи і з мужиків, яким добре далася у тямку перша московська навала. Певно, що добровольців подібних до мого приятеля, які на те гасло привезлиб вози з поживою і принеслиб своє життя, найшлосяб чимало. Цілі групи таких добровольців почали було організовуватися в повітах полтавському, лубенському і ще подекуди. Та нова влада не тільки не вміла використати моменту, не тільки не вміла викликати в той час національного запалу, але натомість і там, де він стихійно виникав, притишувала його старими „клясовими“ кличами: „уся влада трудовому народові“ (лишень не знати якому!) і т. п., а той „трудоий народ“ негайно ж одвернувся від неї, щоб кинутися в обійми большевиків, які без ніяких застережень віддавали йому відразу чуже майно для

того, щоб за пару місяців зідрати з нього те саме майно разом із його власною шкурою!...

У нас воєнним начальником полтавського району було призначено полковника Кудрявцева. Людина дуже чесна, порядна, ідейна, що досить розумівся на своєму фахові (старий кадровий старшина російської армії), він не мав досить енергії і власної ініціативи, чого найбільше вимагали обставини часу. Він тепер найбільше хотів бути скромним педагогом десь на селі у вищій початковій школі. Раніше за часів Центральної Ради перед Гетьманом він був губерніяльним командантом на Полтавщині. По перевороті поїхав на село і просив мене про учительську посаду. Я задовольнив його бажання, але він недовго відпочив на селі десь у константиноградському повіті. На призив Директорії знов убрав військовий мундур.

Гірко жалівся він мені на нерозумні розпорядження зверху.

— От, маю собі горе! Уявіть собі, що головне командування в Києві (Петлюра) обявило мобілізацію за десять років. Що його робити? Я не маю ні досить приміщення, ні припасу, ані одежі для людей. Старшин також брак. В сих умовах зібрати мобілізованих за десять літ, се

значить витворити замість війська банди незадоволених людей. Я на свій страх перемінів наказ: замість десяти років мобілізую тільки два, та не знаю, чи й із сими дам лад? . . . За таке моє самовольство мені по закону належить смертна кара. Не знаю, як на се подивиться головне командування, а я волю ризикнути моєю власною головою, аніж викликати не-порядки і розрухи по цілій Полтавщині!

Бідака тратив голову. Зле було і з старшинським складом. З одного боку не вистарчало своїх певних людей, а з другого, на шиї йому лишилося маса старшин ще від Гетьмана, з котрими він не знав, що робити. Розстріляти або посадити в тюрму кількасот людей власне мало в чім повинних (більшість із них також десь було „мобілізовано“ і вони виконували свій обов'язок, а найактивніші московські добровольці повтікали), як се робили большевики, він не хотів, того не дозволяло йому почуття справедливості і людське серце. Тим більше, що дуже багато із тих старшин просилося до нього на службу: їм було однаково, під чиїм командуванням битися, аби проти большевиків. Положення його було тим трудніше, що серед них було багато фаховців-артилеристів, інженерів, тощо, яких брак він сам так гостро відчував.

Зустрівшись зо мною якось у Європейським готелю при вечері, він серед своїх жалів попросив мене моєї поради в тім напрямі. Я йому порадив таке:

— Знаєте що? Відберіть Ви від усіх непевних старшин таку підписку, в котрій вони словом чести офіціра поручаться, що не візьмуть участи в ніяких ворожих виступах проти української влади. А тих, хто не схоче дати такої підписки, виселить в 24 години за межі України. За тимиж, що лишаться, учинить явний догляд, а в разі потреби й арештують і віддають під суд. Я певен, що серед них є багато справді неутральних, а може навіть і своєрідних українофілів, що охоче служитимуть Вам, а особливо, як Ви зумієте їх прибрати до рук. На мою думку, до них найвигідніше примінити знамениту Наполеонівську тактику: „найліпший спосіб спекатися свого ворога, се зробити з нього собі союзника!“

Кудрявцеву моя пропозиція сподобалася, і він просив мене зложити проєкт такої урочистої обіцянки, що я негайно й виконав. Не знаю, чи він зробив із неї який ужиток, бо більше мені не довелося з ним говорити на ту тему.

Зате незабаром я мав нагоду переконатися в правдивості його думок що до иншого: я побачив наших мобілізованих. Вони ходили купами по місту, співаючи

салдатські московські пісні, з цигарками в зубах, в нових чоботах і нових салдатських шинелях, які їм видало командування. При найблизчій побаченню Кудрявцев мені з розпачю сказав:

— Не знаю, що й робити з тими мобілізованими. . . . Повбіралися, повзувалися, а далі заявили, що битися проти большевиків не підуть. Охоче підуть проти буржуазії Денікіна й Антанти, але проти товарища Леніна ніколи! Своїми руками я збудував у Полтаві большевицьке гніздо! . . .

— Маєте наслідки нашої „демократичної“ політики. „Біднейші“ цілком послідовно чекають „товарищей“, щоб скорше розділяти панські маєтки, а Україна їм навіщо? Аджеж по словам нашоїж „демократії“ ще недавно самостійної України хотіли тільки українські „буржуї“, а робітникам цілого світу ніякої України не потрібно. Сеж ніщо инше, як шовінізм і буржуазні забобони! . . .

— Може воно й правда те, що Ви кажете, а тільки тепер лихо, біда, а я мушу покутувати, не знати за чиї гріхи!

— Щож Ви робите з отими „товаришами“?

— Нічого иншого не зістається, як тільки розігнати їх по домах, що я й зробив. Обявив, що нехай ідуть у відпустку до дальших розпоряджень. Вони до чортової

матері й позабіралися, узявши із собою казньонні шинелі й чоботи. Ще слава Богові, що зброї не видав, бо булиб і зброю понесли із собою!...

— Та невжеж всі вони однакові?

— Є й кращі, інтелігентніщі між ними, та що вони можуть зробити проти маси, яка їх тероризує?

— А Виб віддали під суд кількох та розстріляли на науку другим!...

— А влада що скаже?...

Він мав рацію. Влада сама утворила такий стан річей і піддержувала його своїми розпорядженнями і відозвами. З них найбільш характеристичним був маніфест про скликання Трудового Конгресу. Сей маніфест вразив декого навіть із наших соціялістів. Пригадую, що, прочитавши його, я пішов поділитися своїми думками до старого Чижевського (С.-Ф-а). Він був засмучений і розсерджений змістом сього оригінального документу. Найбільше його обурювало те, що Директорія навіть після сумного досвіду Центральної Ради не може рішитися стати на правдиво демократичний шлях — обявити повноправність усіх громадян, а натомість по старому висуває принцип привілеїв: аджеж се анти-демократична, чисто большевицько-аристо-

кратична система! Я, звичайно, цілком поділяв його думки.

— Але якому ідіотові, скажіть на милість Божу, прийшло в голову наділити усіма правами і преїмуцтвами лікарських помічників „не в примір прочім“?

— Я не знаю, — се певно продукт колективної творчости, бо такої кольосальної глупости одна голова найбільшого дурня вигадати не в силі!

— Та ні, Ви скажіть, коли можна лікарським поміщикам брати участь у виборах, то чому не можна адвокатським, або аптикарським? Хіба вони менш „безпосередньо (буквальні слова маніфестації) працюють для трудового народу“!?. . .

— Не можу догадатися! Се „тайна ізобретателя“! . . . Але скажіть, чи й лікарі, або скажемо, адвокати та аптикарі не „працюють безпосередньо для трудового народу“? . . .

— І отакий документ ідіотизму, отсе *testimonium paupertatis* має перейти в історію! . . .

Старий не хотів вірити, щоб сей маніфест так і лишився без ніяких змін. Він був певний, що складали його десь на спіх якісь малограмотні хлопята-урядовці і що під натиском громадської опінії Директорія мусітиме його виправити в демократичному напрямі.

Але я був іншої думки. В сім документі я впізнав большевицьку систему, ту саму, по якій вибіралися вікопомні „савдьопи“. Як большевики, так і наша „демократія“ не хотіли допустити до голосу справжньої інтелігенції, отих небезпечних для неї лікарів, адвокатів, професорів і інших „буржуїв“, бо та „буржуазія“ наочно довела би неуцтво і глупоту наших правителів. Тому вони хотіли користуватися службою тої „буржуазії“, але ні в яким разі не слухати її критики і не допускати близько до влади так небезпечних конкурентів. Але большевики робили все пряміще й послідовніше: коли в „савдьоп“ попадав ненароком інтелігент противної їм думки, то вони просто обявляли його буржуєм і викидали геть. А наша „демократія“ не могла відважитись на такий простий і рішучий крок і тому пускалася на всякі обходи й хитрощі. Отже тільки тими хитрощами й лукавством можна було пояснити такі дуже загальні означення трудової інтелігенції, що „безпосередньо працює для трудового народу; себ-то: робітникам на полі народньої освіти, лікарським помічникам, служащим у конторах та інших установах вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України“ *)

*) Дословні вирази маніфесту.

Треба бути дуже мудрою головою, щоб догадатись, нпр., які власне робітники на полі народньої освіти працюють „безпосередньо“ для трудового народу? Але почувалося, що вище народніх учителів Директорії дуже небажано було бачити коло себе порадників! Або що значать слова: „служачим у конторах та інших установах“? Чи під тих служачих в „інших“ установах могли підійти нпр. банкові урядовці, або інженіри? Можна було розуміти всяко, а я розумів і розумію сі туманности крім усього ще й так: се був звичайний демаґогічний спосіб нашої „демократії“, щоб натравити чернь на інтелігенцію, посіяти серед народу чвари і в тій каламутній воді ловити собі рибу. Бо для того, щоб не допустити до участі в правлінню і в законодатних установах ворогів держави, або навіть ворогів стоячої при владі групи людей, ріжні види європейської демократії знають досить способів, відповідних умовам часу, а наша бідна „демократія“ і тут могла виявити тільки своє звичайне безсилля й духове убожество!... Але такої пародії, такої нужденної карикатури на державний акт, як отсей „маніфест“, певно ще ніколи не було занесено істориками серед історичних документів. Указом про лікарських помічників можна булоб почати Eselbuch

історії. На превеликий жаль, перше слово в тій області належить Українцям!...

До шедеврів подібноїж мудрости належали також поради „нетрудовим“ клясам „чесно признати шкідливість їхнього панування“ і примиритися з тим, що над ними від тепер будуть панувати ті, над котрими раніше вони самі панували. Справді документ був достойний своїх творців!

Але були в нім і інші мотиви. Констатуючи, що чужі демократії і чуже робітництво не дуже то квапилися доси помагати нашій „демократії“ в її роботі та і взагалі до України симпатій ніколи не виявляли, Директорія тим не менше зверталася до соціялістичних груп усіх національностей і усіх напрямів із закликом допомагати їй у її роботі. Від старих птиць годі чекати нових пісень! Було ясно, що замість українського народу без різниці клясів на державну роботу придуть знова соціялісти без різниці національності. Значить, Директорія по системі своєї рідної сестри, небіжчиці Центральної Ради знова воліє Рафесів і Сухових замість українського несоціялістичного інтелігента й заможнішого селянина „куркуля“. Не знаю, як для кого, а для мене вже тоді було ясно, що Директорія, раз ставши на шлях Центральної Ради, так само й скін-

чить. Ті самі співці, ті самі пісні, та сама й доля їх чекає! На жаль, дійсність навіть перевищила мої сумні передбачення!

Нерішучість, незнання, на яку ступити, нашої „демократії“ в центрі, давалася відчувати і в нас у провінції. Такі акти, як уже згаданий мною маніфест про Трудовий Конгрес, збивали з пантелику й нашу бідну провінціяльну „демократію“! Так добре почата справа з Національним Союзом заохотила було полтавських соціалістів і до дальшого співділання з українською „буржуазією“, а власне ми рішили було разом видавати дневник для оборони одноцільности українського національного фронту. Ініціатива видавання такої газети належала полтавській „Спілці споживчих товариств“, яка була в руках українських С.-Р-ів та С.-Д-ів. „Спілка“ мала гроші, але не мала досить інтелігентних сил і тому при спільнім обговорюванню ми рішили, що вона фінансуватиме газету, а співробітничати зобов'язалися Павло Чижевський (С.-Ф.), інженір Павло Макаренко (Х.-Д.), я, і ми обіцяли приєднати ще співробітників із полтавської української інтелігенції. Утворено було редакційну колегію, в котру увійшли всі згадані вище особи і М. Токаревський. За технічного редактора ми обрали деякого М. Панченка із С.-Р-ів, але людину, здавалося, досить міцних і сталих

національних поглядів, бо принаймні доси він виступав усе як Українець і серед місцевих московських журналістів здобув собі навіть неприхильне відношення за свої націоналістичні писання.

Технічні сили найшлися також одразу. До мене раз-у-раз приходили безробітні Українці, просячи про посаду, і я мав з кого вибрати. Я вже давно приобіцяв був посаду для одного дуже бідного утікача, здається, із Холмщини, котрий по його словам голодував, а раніше десь був при газеті. Він запевняв мене у своїй відданості українській ідеї і повній безпартійності. Клявся, що робитиме як віл, аби лиш дістав яку посаду. Другий був молодий студент університету, на прізвисьце Цегельський, до котрого я а ргіогі почував симпатію, бо він сказав мені, що він із рідні галицьких Цегельських, і я радо зробив би для нього все, що можу, вже з одної моєї пошани до д-ра Льонгіна Цегельського. Сей Цегельський взяв на себе обовязки репортера, Холмщак коректора і „випускаючого“ число, дрібні сили в конторі й адміністрації було заміщено головне за порадою нашого технічного редактора Панченка, здавалося, що все було добре. Довго ми думали над назвою, нарешті за моєю порадою було прийнято зовсім „безпартійну“ і досить „демократичну“: „Пол-

тавська Громада“. Але тій „Громаді“ судилося недовге життя. Доки ще ми переживали хвилі захоплення перемогою над генералом Скоропадським, справа йшла добре. Газета виходила акуратно, всі ми жили у добрій згоді. Але от почувися перші громи большевицької навали. З Києва прилетіли поклики Директорії до соціалістів усіх партій і племен, і наша єдність захиталась....

Перше непорозуміння у нас вийшло за те, що технічний редактор, наш Панченко, скоротив на свій смак якусь мою замітку. Він лишив її кістяк, а викинув усі оздобы, за їх „шовінізм“, як він пояснив. Я натурально запротестував, а редакційна колегія зробила йому увагу, що його діло не є критикувати, а слухати редакційної колегії. Він ніби прийняв те до відома і в слідуючій числі умістив якусь мою статтю без ніяких скорочень, але на другий день заявив, що не може погодитися з напрямком газети, головню ізза шовінізму, котрий я вношу моїми статтями, отже він заявляє про свою димісію. Що його робити? Ми доручили технічне редакторство інженірови Макаренку, і газета не перестала виходити ні на один день. Макаренко, великий робітник, умів пристосуватися до нової роботи так, що вона навіть не перешкоджала його службі в земстві. Тоді наші

„співробітники“ рішили поділати на нас в інший спосіб: вони обявили штрайк. Причини були ті самі: вони домагалися зміни напряму газети з „шовіністичного“ на „демократичний“, себ-то вимагали лояльного відношення до інородних соціалістів аж до большевиків включно. Треба ще сказати, що наші „співробітники“ одержали платню за місяць вперед так, що штрайкувати для них було одно „удовольствіє“. Для того, щоб вплинути на нас рішучіше, вони обявили свої посади під бойкотом і візвали до товариської солідарності журналістичних і всяких інших робітників. Як я довідався стороною, душею й ініціатором цілої авантури був рекомендований мною Холмщак, а його правою рукою студент Цегельський. Перший, як виявилось, „співчував“ С.-Р-ам, а другий також „співчував“ С.-Д-ам....

Мене така „товарищеська“ поведінка наших співробітників обурила в край. Але я почувався і сам до вини, що повірив на жалоби і клятви якимсь хлопцям, не довідавшись наперед, що воно за одні. Як би я знав був їхні „співчуття“ раніше, то певно не одважився б їх рекомендувати! Що його робити? Я запропонував, що буду працювати ночами сам за коректора, поки підшукаємо когось, що не боявся би „товарищеських“ бойкотів, аби лиш не дати

посміятися над нами в той спосіб. Та в редакційній колегії зайшли також тертя. В міру того як наближався до нас большевицький фронт, Токаревський підчас засідань редакційної колегії все частіше став дивитися у бік і нарешті заявив, що він також не погоджується з напрямком газети ізза „шовінізму“ і рекомендував на редактора замість Панченка одного із своїх товаришів по партії С.-Д., людину досить тихої вдачі, але, на жаль, за мало інтелігентну. Ми, інші члени колегії, рішучо запротестували і так прийшло до розлому. Щоб вирішити справу, рішено було її винести на загальні збори акціонерів. Треба сказати, що ціле видавництво було на акціях. Головним пайщиком була „Спілка споживчих товариств“, котра мала більшість акцій (вони, здається, були по 100 рублів), але розпоряджала після умов усього двома, чи трьома голосами. „Демократія“ не дуже цікавилася газетою і тому головний контінгент пайщиків складався з полтавської української інтелігенції („буржуазії“). Тому ми були спокійні, що загальні збори пайщиків стануть на нашу сторону і не дадуть загинути одинокому українському орґанові, котрий в сю грізну хвилю мав зробити величезної ваги діло: орґанізувати одноцільний український національний фронт проти наближаючогося московського

напасника. Але в дійсності вийшло, що ми дуже помилялися. В перших числах січня 1919. р. було призначено збори. Якеж було наше здивовання, коли досить велику сальо „Спілки“ наповнили зовсім незнайомі нам пайщики, головно з соціалістичних „юношей“! Чим далі прибували усе нові, тут же купували акції, платили готівкою по сто рублів і тим набували собі право голосу на зборах. Незабаром ми побачили, що „юношей“ було в два рази більше, як „буржуазії“. Але звідки вони брали гроші? Більшість із них були ученики шкіл, що може й цілого їх власного майна було на три карбованці, а тут і „товариші“, і „товаришки“ раз-у-раз витягали сотенні білети (тоді се ще був капітал!), а в кого не було, тому негайно хтось позичав, аби ні один не лишився без пая. Що за історія, звідки таке заінтересовання нашою газетою? Справа розяснилася просто: „Спілка споживчих товариств“, в котрій видну ролю грав Токаревський, позичала „товаришам“ гроші, щоб переголосувати нас і забрати новонароджену із трудом поставлену на ноги нашу „Громаду“ в руки „демократії“. Було ясно, що „буржуазія“ програла справу, і ми лишилися на зборах більше з цікавості. Докладчиком виступив член редакційної колегії Токаревський. Він нападав на

колегію, головне на мене, а також на Чижевського і на інших, складав усю вину на нас і домагався реорганізації колегії. Такої перфідії від нього не сподівався навіть я, котрий взагалі на слово наших соціалістів звик не покладатися вже від часу минулого літа. А на старого Чижевського сей виступ справив тяжке вражіння. Такої поведінки не міг знести навіть він, що до „товаришів“ ставився взагалі дуже мягко і толерантно. Він виступив проти Токаревського з гарячою промовою, доводячи, що відповідальність за ведення газети полягає й на нім, бо він наперед також піддержував наш напрям, що взагалі членові колегії не випадає виступати з обвинуваченнями проти тоїж колегії, за роботу в якій вона відповідає в цілому, що такі виступи не є в звичаї в цивілізованих товариствах і т. д. Але що значать такі аргументи проти наших діячів, вихованих у звичаях марксівської моралі? Він собі цинічно посміявся над нами, а „товариші“ величезною більшістю осудили дотеперішній напрям газети, прийняли пропозицію про зміну напрямку в „демократичну“ сторону (себ-то із заборонаю ворожих виступів проти всіх соціалістів і проти большевиків без різниці партій і національностей і про відповідне доповнення редакційної колегії. Але одного

не взяли на увагу „товариші“: „буржуазія“ відмовилася від співробітництва з ними. Навіть С.-Ф-и, такі непевні, коли приходять питання про соціалістичну єдність, і ті, обурені поведінкою Токаревського, рішучо відмовилися від усякої співпраці з „демократією“. Лишалися отже самі С.-Р-и і С.-Д-и, але вони самі не в силі були випускати газети через брак у них інтелігентних сил і тому, побачивши, що справа повертає в такий небажаний для них бік (вони видно весь час усе таки надіялися на С.-Ф-ів), деякі рішили повернути фронт. До мене і до Чижевського було послано делегата від С.-Д. з пропозицією увійти з ними у згоду: вони дадуть свого редактора, а ми своїх співробітників. За те вони обіцяли порвати з С.-Р-ами й чесно працювати на вироблених з нами умовах, згоджуючися на найдаліше йдучі уступки нам. Але ми були так обурені лицемір'єм і крутійством „товаришів“, що від тої пропозиції категорично відмовилися. Таким чином „демократія“ обєдналася знова, але з того об'єднання, здається, не вийшло нічого: принаймні я не бачив по тому ні одного числа газети під „демократичною“ редакцією.

Чим далі, то все більше вияснялося, що ми не в силі видержати другої московської навали. Дуже нечисленне військо пол-

ковника Балбачана (говорили, що він усього війська з початку свого виступу мав коло трьох тисяч), очевидно, не могло видержати боротьби на фронті і в зашіллю. А в зашіллю боротьба була також не легкою. Правда, у Полтаві місцевий „ревком“ уда-лося ліквідувати дуже скоро і просто. Так само дуже просто ліквідував Балбачан виступ харківських робітників, які також при його приході намагалися було заявляти свої симпатії до большевиків. Але такі ліквідації удавалися лишень доти, доки далеко був большевицький фронт. В міруж того як наближалося большевицьке військо, у нас усе більше зявлялося повстанських банд, котрі обьявляли боротьбу проти Директорії. З ними годі було дати лад. Регулярне військо Балбачана билось на фронті, мусіло охороняти порядок в зашіллю, мусіло ще й до того усмиряти повставших „беднейших“, се було, очевидно, не під силу мало-численному вояцтву, що упадало від утоми і що дня поволи убувало, несучи жертви на фронті. Мобілізація, як я вже згадував раніше, дала у нас сумні результати. Отже боронитися проти нападів з усіх боків не було ким. Правда, як коли надходили якісь відділи „революційного“ війська з Києва, але те „революційне“ військо, прикрашене червоними відзнаками, воліло реквізицію в „буржуїов“, ніж іти на фронт або

усмиряти своїх „беднейших“ братів. Повстання розгоралося все більше. В прилуцькому повіті оперувала велика банда в кілька тисяч. В константиноградському повіті банду повстанців проти своїх товаришів організував колишній член Центральної Ради „салдат революціонер“ Матяш*). Поблизу в Катеринославщині оперував ще один оборонець „беднейших“, „батько“ Махно, і раз-у-раз наближався до нас. Бідний Кудрявцев розривався на шматки із своїм маленьким військом, але видно було, що довго видержати не зможе.

Правда, було ще одно надійне військо, але його, на жаль, було за мало. Се були Галичане. З начальником галицького загону я познайомився при такій нагоді. Воєнний суд мав судити одного поштового урядовця за досить цікаву провину. Незабаром по приході нової влади в газетах у нас появилася наказ Директорії, який починався словами: „Божою милостю Ми, Директорія“... і далі йшов уже текст наказу. Такий початок викликав фурор. Стали докопуватися звідки він узявся — виявилася, що такий був текст телеграми, переданий з пошти. Навели справки, дійсно так: автентичний текст було написано рукою молодого урядовця, колишнього ко-

*) Про нього див. докладніше „З минулого“, т. I, ч. 1, стор. 36.

місара Центральної Ради, з котрим між иншим я вертався у Полтаву по першій московській навалі*). Його арештували й віддали під воєнний суд за державну зраду. Грозила йому смертна кара. Оправдатися він не міг нічим. По його словам йому так продиктував текст один із його товаришів, що прийняв телеграму. Позаяк се було пізно в ночі серед гамору й маси роботи, то він не міг собі пригадати, хто власне се був, а винovníк сам не признавався, боячися за своє життя. Так бідний хлопець (йому було літ 18—20) мав стати перед судом без ніяких оправдань. Тоді він покликався на кількаох людей, в тім числі й на мене, як на свідків, котрі добре знаючи його могли потвердити, що він зробив той „злочин“ без злої волі.

В день суду я явився в льокалі полтавської командатури. Крім знайомих мені наших старшин побачив я там іще одного незнайомого мені вояка в жовтій козушці. Він представився мені як прокурор сьогодняшнього суду. З розмови його я відразу пізнав Галичанина. Він приватно розпитав мене про обвинуваченого, а потім розмова наша перейшла на загальні теми.

Виявилось, що він прийшов у Полтаву недавно і був дуже здивований нашими

*) „З минулого“, т. I, ч. 2, стор. 190.

відносинами. Особливо його вражала мала національна свідомість нашої „мужви“ тай старшинства. Він ніяк не міг зрозуміти психології нашого „соціал-патріота“, котрий у своєму світогляді міг примирити бажання самостійної України з Інтернаціоналом.

— У нас кождий жовнір знає, за що він бореться, для нього немає різниці між ворогами: він хоче самостійної України і забє кожного, хто стане проти неї, хоть би то був його рідний батько! А у Вас не так: наперед розбірають чи ворог є робітником, чи селянином, а чи буржуєм і проти робітників, або соціялістів, хоть би вони були й найлютішими нашими ворогами, Ваші жовняри не хотять іти. Якаж тут може бути боротьба? Аджеж кожде військо складається ні з когож, як із робітників!...

— Для Вас, пане добродію, та психологія незрозуміла, бо Ви мабуть недавно на Україні, не знаєте нашої інтелігенції, котра виховувала народ! Се продукт її многолітньої творчости.

— Та й старшини, інтелігенція, в тім же роді. Видно, у людей немає ясної думки... Відношення до „мужви“ ненормальне, мабуть з тих же причин. Якась за велика демократичність. У нас жовняр не має права на ніякі розмови. Виконує сліпо

наказ старшини, що не перешкаджає нам жити дуже дружно з нашою „мужвою“. А Ваші жовняри ще думають, критикують накази і, як коли, то й не виконують. Та у нас за таку критику просто дістав би кульку в лоб.... Ми не зважаємо ні на що. Як винуватий — мусиш понести кару. От і сей урядовець — виявиться, що винен — піде під розстріл. Я принаймні на тім стоятиму.

— В данім разі Ви не матимете рації, бо хлопчина справді не винний, а що має шляхотну вдачу, то, ризикуючи власною головою, не хоче обмовити якогось із своїх товаришів.

— Може бути, там видно буде. А знаєте, що я Вам скажу? Як би сюди в Полтаву та й на фронт прислали наших галицьких стрільців, ручу Вам головою, що за пару тижнів на Полтавщині був би спокій, а большевики булиб за Курськом.

— Я в тім цілком певний. До того ще скажу Вам, що й наше військо покращалоб, як би набралоя Вашої науки, бо наш мужик взагалі добрий жовняр.

— Ваших старшин, пане добродію, треба перебрати та деяким всипати по п'ятьдесят буків, щоб повиганяти їм дураці, і чудесне військо буде!

— Не знаю, чом з Київа не пришлють до нас більше Галичан?

— Думаю тому, що нікому буде стерегти Директорію. Одиноке надійне військо, се наші стрільці, вони держать порядок у столиці.

Я думаю, що він мав рацію: як би не галицький корпус у Києві, то сумна розв'язка наступилаб іще раніше. В правдивості його слів я мав нагоду переконатися пізніше.

Обвинуваченого й свідків допитували дуже сумлінно. Суд тягнувся від 1-ої години аж до пізнього вечера. Але вкінці його було виправдано. Між иншим він тоді розказував мені, що в тюрмі сидів разом із тим Москвином, що забив самостійника-залізничника на стації у Полтаві. Злочинець сумував, чекав від нової влади суду і, очевидно, смертної кари. Не знаю, чи дочекався?...

* * *

Новий 1919. рік по новому стилю ми зустрічали в Українськiм Клюбi. Се була перша й остання урядово-офіційна зустріч Нового Року Українцями в Полтаві. Прибули найвищі урядовці, голови губернської й повітової управи, заступники від кооперативів, ріжних товариств і т. д. Я трохи запізнився і прийшов до Клубу,

коли там зібралось вже досить людей. Заходжу в бібліотеку, де звичайно збираються найповажніші наші люде й весело вітаюся:

— Високоповажаним панам найуклінініший привіт....

Але мене зустрінуто мовчанкою. Дехто вяло відказав слова привіту, а інші мовчки сиділи, схиливши голови над столом. Я відчув щось недобре.

— Що сталося? Чом такий сумний настрій перед Новим Роком? Дивіться, цілий рік сумуватимемо!

— Колиб справді не довелось!... почув я чийсь сумну відповідь.

До мене приступив мій писар і прошепотів на вухо:

— Харків рішено здати большевикам....

— Не може бути? — відповів я так само пошепки.

— Правда, — не до шуток тепер....

— Та звідки Ви знаєте?

— Прийшла офіціяльна телеграма до губерньського комісара. Тому й молодого Чижевського нема. Десь розмовляє по прямому дроту. Чекаємо, які подробиці принесе.

Незабаром справді прийшов Григорій Чижевський і потвердив сумну новину.

— Ні з ким обороняти Харків. Усі ми чекаємо підкріплень з Київа. Їх нема,

а більшовики наступають з регулярним військом, добре озброєні, з артилерією, з інженірними частинами....

— Може дасть Бог ще з Київа підкріплення прийдуть!...

Годі було тішитися такими надіями. В кождім разі я не був з тих, що ними тішаться.... Ясно, що за кілька днів та сама доля чекає й Полтаву. Справді сумний Новий Рік!

При столі всі старалися бути веселими. Говорили промови, виголошували офіційльні тости за уряд, за народ, за Україну, а в серці кождому скрібла журлива думка: хто тут святкуватиме за пару тижнів? Хто тут буде виголошувати незабаром нові тости за инший „народ“ і за новий без ніякого сумніву також „український“ уряд?...

В нашій боротьбі проти другої московської навали нам дуже перешкаджали Німці. Як би вони справді не втручалися в наші справи, то можеб нам власними силами удалося хоть трохи ліпше організувати опір. А то вони раз-у-раз видавали такі розпорядження, що можна було подумати, ніби вони їх роблять наумисне, щоб допомогти більшовикам, і се також відбивалося на загальному настрою.

Старшини балбачанівської армії розказували нам, що коли Німці відступали з

фронту в зашілля, то, не змігши взяти з собою військового припасу, воліли потопити його, аніж лишити в розпорядження нашої армії. Зате дуже охоче вони лишали зброю большевикам. Тут виявилася на ділі правдива приязнь до нас наших „союзників“! У Полтаві вона виявлялася в тім же роді. Не знаю, чому Німці без ніяких перешкод дали увійти в місто балбачанівському війську, але за кілька днів вони, видно, в тім розкаялися. Правда, порядок у місті при новій владі був зразковий. Але Німцям, мабуть, не до смаку було мати побіч себе дисципліноване українське військо, і по кількох днях вони видали наказ ні про що інше, як тільки про обеззброєння прибувчих українських частин!

Якось у вечері до мене забіг Токаревський і схвильованим голосом промовив:

— Шукайте скорше Прийму і просіть його, хай іде до Німців на переговори. Вони збираються видати наказ, щоб усі українські військові частини або вийшли з міста за двадцятьчотири години, або віддали їм зброю.

— З якої речі? Через що?

— Хіба я знаю? Мабуть бояться наших, бо хлопці хоть куди!

Я не розпитувався далі й побіг шукати Прийму. Його, на жаль, не знайшов нігде, а на другий день справді

від Німців вийшов такий наказ. Ніякі просьби й делегації не помогли нічого. Одиноке, на що згодилися наші „союзники“, се щоб наше військо вийшло з міста із зброєю, але розташувалося не ближче, як на 60 кілометрів. Нічого не зробиш! „Союзників“ було за багато і вони мали солідні аргументи у виді численних різного рода гармат, скорострілів і т. п. В той же день пізно у вечері я побачив, як виступала з Полтави наша кавалерія.... Виступили з міста не всі, а зброї зложити не згодився ніхто, і на слідуєчий день Полтавці побачили, як наші „союзники“ обеззброювали українських старшин на вулицях міста. Не знаю, чи українське військо відразу позискало собі любов, чи може наші горожане були так обурені на Німців, але українським старшинам демонстративно виявлялось симпатії, і про їх геройство відразу ж зложилось кілька легендарних переказів. Розкажу для прикладу один із них, який в той же день приніс із міста мій брат.

Коло музикального училища одного українського старшину перестрів німецький патруль. Наказали йому віддати зброю. Він відповів: „ідіть і візьміть!“ Начальник патруля зійшов з коня і приступив до нашого старшини. Той став йому щось говорити, поволи наближаючися до коня.

Раптом скочив на коня, пронизливо свиснув, аж Німцям у вухах залящало, вдарив коня і разом з ним вмить Пушкінською вулицею зник з очей здивованих Німців. Тільки його й бачили!

Не знаю, наскільки сей факт правдиво описано, але брат переказував зі слів ніби самовидців, що ручилися за правдивість.

Здається, що незабаром Німці відкликали свій наказ і дозволили знов повернутися нашому війську до Полтави, бо боротьба з наступаючими московсько-большевицькими силами розгоралась, а Німці від перемоги большевиків, видно, сподівались мало доброго. В кождім разі в Полтаві перебували головні маси українського війська і з Полтави воно ходило у бій, хоча, здається, що головне командування в особі полковника Балбачана вже потому до Полтави й не поверталось, а боевими операціями керував Кудрявцев, коли я не помиляюся.

Друга московська навала на Україну провадилася систематично і по певному пляну. Видно, що досвід минулого досить навчив большевицьких стратегів, і тепер вони мало покладалися на повстанську стихію і на озброєні банди ріжного зброю, що творили їх головні сили при першій навалі за часів Центральної Ради.

Тепер плян було розроблено з типовою московсько-азійською хитрістю, проти

котрої боротися нашій простодушній „демократії“ було, очевидно, не під силу.

Ще за часів приходу Німців на Україну, разом із большевицькими бандами відступили до Московщини й наші туземні большевики. За часів Гетьмана з України утікло до них також чимало злодійського елемента, нарешті підчас самого наступу до большевицького війська приставали усякі темні індивідуа, охочі до грабунків. Отже сі справді Українці по роду творили аванґард большевицької армії. Вони їхали вперед здебільшого на реквізованих підводах, вели агітацію між селянами, а в разі потреби і нападали перфідно в тил нашому військові. Боротися з ними було майже неможливо, бо годі було відрізнити їх від місцевих селян. За ними йшло найстрашніше військо — Хинці. Добре годовані, в надії на грабунок, вони сміло йшли в бій. Не спиняли їх ніякі жертви, бо по їх релігійним віруванням (котрі, природно, большевики не старалися переробити й не боролися з ними, як із християнськими во імя марксової релігії) ті, що впали в бою, дістануться в рай. Отже вони умірали охотно, а на місце убитих сунули безколичні лави нових бойців. Наші вояки дивувалися такій саможертві. В одкритому полі Хинці сунули на ворога одною густою масою. Наші скорострілами на-

кладали гори трупів, але по тих горах вилазили живі, як сарана, і з тою безко-
нечною масою годі було дати лад. Наші
мусіли відступати перед тою страшною
численною перевагою, котру подолати не
було ніяких фізичних сил нашому мало-
численному і не завжди добре озброєному
військові.

Нарешті за Хинцями йшли вже й москов-
сько-більшевицькі частини, котрі добивали
наших ранених, грабували населення, за-
водили свої порядки й настановляли свою
адміністрацію.

Такій геніяльній системі що могла про-
тиставити наша нерішуча, слабодуха і на
всі боки гнучка влада? Вона не мала
відваги навіть настільки, щоб одкрити очі
своєму народові на дійсний стан річей:
навіть формально не обьявила війни на-
пасникові! Тому більшовикам легко було
представити і сю війну, як боротьбу україн-
ської „буржуазії“ проти власногож „трудо-
вого“ народу. В сей спосіб і велася агітація
проти Директорії Москвинами. Ясно, що
Директорія при таких умовах власними
силами вдержатися не могла проти такого
хитрого противника. Її могла спасти
тільки якась вища сила, як Центральну
Раду Німці, але на сей раз такої вищої
сили не знайшлося....

ГОЛОВА II.

Моя подорож до Київа. Зустріч і розмови з М. Міхновським і братами Шеметами. Київські настрої і вражіння.

На 8—9. січня 1919. р. відділ позашкільної освіти нашого міністерства призначив у Київі з'їзд діячів народньої освіти з цілої України. Я зібрався на той з'їзд, але був певний, що з Київа до Полтави мені вертатися не доведеться. Наші справи на фронті стояли дуже зле, і мало було надії на те, щоб Полтава могла продержатися хоч кілька тижнів. За короткий час після описаної мною зустрічі Нового Року, до мене прийшов мій брат з точними інформаціями про воєнне положення. У нас дома жило два українські старшини. Десь за два чи за три дні перед Різдом, зійшовшия з братом, вони розказали йому секретно, що наше становище на фронті є цілком безнадійне. Бої йдуть уже за Люботином. Полтавське командування дістало наказ бути готовим до відступу, і вони самі вже

упакували речі, щоб в разі потреби виїхати кожної хвили.

Мені оставатися в Полтаві при такому стані річей, се означало щось в роді свідомого акту самогубства, бо очевидним було, що пощади від большевиків мені чекати нічого. Отже, вибираючися на з'їзд у Київ, я знав, що вернуся в Полтаву не раніше, доки з неї не виберуться большевики. Але ніколи я не сподівався, щоб їх влада над Україною тревала роками. Всі Українці покладали великі надії на Антанту й були певні, що большевицька окупація України може тревати найбільше кілька місяців. В Одесі вже стояла французька фльота і військо. Французький конзуль Енно раз-у-раз посилав накази й розпорядження до нашої влади, а разом з тим ніби обіцяв їй і мілітарну піддержку. Французький наказ про те, щоб німецькі війська лишалися на Україні, всі розуміли так, що Німці на Україні будуть доти, аж поки їх місце не займуть французькі озброєні сили. Ніколи нікому і в голову не могло прийти, щоб могутня Франція, переможниця непобідимої Німеччини, показалася такою слабою і нездарною в боротьбі з большевицькими бандами. Нам здавалося, що коли Франція не в силі зайняти цілого терену Росії, то для неї єсть проста вигода окупувати Україну і використовувати її так, як це

робили Німці. Большевицька заверюха на Україні, на нашу думку, могла потревати найбільше до весни. Тому вибіраючися до Київа, я думав, що найпізніше за 3—4 місяці я буду знов дома в Полтаві.

В той час у Київ вибірався один мій знайомий, інтендантський старшина. А що мені простому грішному трудно було добитися місця в переповнених вагонах на залізниці, то на його пропозицію я й скористався з тої нагоди, щоб поїхати під його протекцією.

Саме на Багату Кутю о 7-ій год. у вечері, коли всі ми сімєю сиділи при столі і вже їли на спіх кутю, зазвонив дзвінок. Се прийшли по мене коні від вічливого інтенданта. Я скоренько попрощався з моїми домашніми, бо всім нам разом слези застилали очі.... В сей Святий Вечір, коли по українському звичаю всі з'їзджаються до дому, до своєї рідні, щоб разом відсвяткувати народження Предвічного, я мусів наваки, кидати рідню, близьких, а може й рідний край.... Як на довго? Хіба я знаю? Будучина ховалася в неясній імлі.... За які провини? За те, що я хотів волі й незалежності для мого народу і мого рідного краю, за те, що домагався таких, здавалосяб, простих, звичайних і зрозумілих для всіх річей. За те, що для

инших народів являється природною і буденною справою, а для мого бідного народу і нещасної Батьківщини все остається недосяжним ідеалом, і за що ми, Українці, що того добиваємося, в інших державах мали би право бодай на нормальне існування звичайного робітника-громадянина, а на нашій, несвоїй, землі не маємо інших прав; як тільки право на імя зрадника якійсь державі і якомусь народові (певно, що не нашому!), на імя революціонера або „контр-революціонера“, ворога якогось трудового, чи нетрудового народу, словом, на імя тяжкого злочинця, якого одна нагорода чекає: смерть „под стінкою“ від „пролетарської“ чи „белоґвардейської“ кулі, або в пролетарській, демократичній, чи царській, але все в тій же незмінній „русской“ тюрмі!...

На двірці, Полтава Х.-М., ми застали велику метушню. Обі пасажирські салі було переповнено жовнярами. Пасажирів мало було видно серед тої маси жовнярства. Зараз мав прийти з фронту потяг з раненими і тому серед сірих жовнярських шинелів і українського покрою плащів виднілися червоні хрести на перевязках санітарів і сестер милосердя. Крім того на фронт мав рушати свіжий військовий відділ і тому між вояками чути було боєві розмови.

От до столика, на якому ми положили наші пакунки, підходить група величезних молодців в українськiм воєннiм убраннi, в шапках iз шликами. До мене доносяться обривки фраз:

— Таку сволоч з фронту та пiд суд i зараз же розстріляти, щоб i iмени українського не паскудили. . . .

— Деж пак ризикувати таким дорогоцiнним життям! Як треба, то хтось инший хай зробить, а ми на готовеньке радi, дiставати подяки та нагороди. . . .

Чути було й далi крeпкi слова на чiюсь адресу. Мiй попутчик зацiкавився i вмишався й собi в розмову:

— А що там сталося?

— Та то, прошу, новий загiн, що недавно прийшов iз Киiва. . . .

— Щож таке?

— Отсе щойно хлопцi з фронту прийшли та й розказували. Пiдчас бою нам тяжко довелося. Ворог в кiлькадесят раз дужчий суне панцерним потягом. Наш начальник посилає нових, свiжих людей, що доперва з Киiва прийшли, щоб пiдорвали залiзничий мосток, аби ворожий потяг не сунувся далi. А вони на те вiдповiдають, що не пiдуть, бо небезпечно для життя.

Кругом загули голоси обурення:

— А як ми по троє суток не спавши з бою не виходимо, так то нічого! Їм і стиду немає!...

— Що то й за вояк, що за своє життя так побивається! Та сидів би собі дома, коло мами кашу їв, або коло жінки грівся, а не у військо йдеш, сміття отаке паскудне! Ні стиду, ні совісти!...

Із дальших розмов виясняється, що се балбачанівське військо. В дуже тяжких боях вони понесли великі втрати, аж ось нарешті з Києва прийшло довго ждане підкріплення. Вони зраділи, думали, що хоть трохи відпочинуть, хоть виспляться, але їх знов беруть на фронт, бо новопривше військо непридатне до бою, недисципліноване, з непевних елементів.

— Хібаж із таким військом можна тепер воювати проти большевиків? Та в них уже „товаришів“ нема, там жовняра старшини вже по морді луплять і він під розстріл іде негайно за непослух. А з нашими отакими „товаришами“ тепер далеко, хіба, що назад, підем!

Тимчасом приходить потяг із раненими. В багажній салі чути голосну розмову і крики команди. Підходжу до дверей і бачу сумну картину: одні за одними приносять носилки з непритомними окровавленими постаттями. Деякі навіть не перевязані. Інші ледве йдуть, опіраючися на санітарів,

бо носилок брак. Се все тяжко поранені, що вже не в силах стояти на ногах, бо всі, хто ще може сяк-так держатися, ті всі в бою.

— Ми не можемо собі дозволити такої розкоші, щоб легко ранені вибули із лави... — поясняє якийсь блідий молодий вояк із грубо забінтованою рукою в брудних скрівавлених перев'язках.

Я мимохить згадав наших недавно мобілізованих із „клясово свідомого“ елемента, і гірко та боляче з отсих бідних героїв стало мені. Справді, наш народ може показати чудеса саможертви, героїзму, але і безмежний, цинічний еґоїзм, себелюбство, трусість, жадібність, усе в залежності від того, хто його виховає, направить, поведе! То само і в цілій нашій історії: одні вмiли умірати на полі бою, на польських палях, в московських казаматах і „под стінкою“ для того, щоб інші їх земляки здобули собі за своє перекинчицтво і зраду дворянське і пролетарське званіє, ордена від „білого орла“ аж до „краснаго знамені“, а найбільше — „земельку“, оту прокляту, нашуж власну земельку, що все, в усі періоди нашої історії стає не тільки могилою наших героїв, але й могилою нашої волі, держави нашої і нашої нації!...

За допомогою ріжних писаних карточок, легітимаций, дозволів і під охороною жовня-

ра, котрому нас припоручив командант стації, ми дісталися до цілком переповненого ваґону. На моє здивовання я побачив, що ваґон переповнено майже виключно Жидами. Я не міг зрозуміти, як вони сюди дісталися. Аджеж ми оба урядовці, та й то з трудом роздобули собі право на проїзд, а певно, що таких, як ми, взагалі їздить тепер немало, — як же дістають собі дозвіл приватні особи?... Незабаром увійшов спеціальний контроль для перевірки легітимаций. І всі пасажери подали такі самі карточки, як і ми, за тими самими підписами. На яких підставах добули вони собі дозвіл на проїзд, не знаю, видно, що командант мав м'яке серце і дав людям спроможність утікати від загибелі! Одинока вигода, яку ми позискали від свого привілейного становища, се було те, що ми встигли захопити собі по верхній полиці. Се було дуже розумно, бо незабаром до нас набилася така маса людей, що внизу буквально ніяк було ворухнутися. Сиділи на лавках, на паках і просто на підлозі. Всі проходи було забито людьми, годі було й подумати протиснутися через щільну людську масу. Потяг рушив, і я почав був дрімати, коли почув розмову, яка мене зацікавила.

— Первим делом канєчно учинілі єврейській паґром. Разґромілі базар, а

патом сталі хадіть по домам і грабіть всіх подряд. Старіков убівалі, женщин насіловалі, а імущество вивозілі возамі. Трі дня нікто не смел вийті за ворота, іначе тут же на уліце єго убівалі. За трі дня, канечно, город обобрали до ніткі: Александровск, городок небальшой. Сам Махно тоже с німі — он руководіл пагромом. Нікакія мольби не памагли, он только смеялся, кагда к нему пріхаділі делегаціі просіть о пашаде....

Я зрозумів, що справа йде про подвиги „батька“ Махна.

— Ну, а как же українское войско? — запитався хтось.

— Войско, какое било, ушло із города, а обиватели остались самі. Как обикновенно....

З дальших розмов виявилося, що оповідач, молодий Жидок, утік із Александровська у Харків, а з Харкова умудрився пробратися в Полтаву, з Полтави їде до Київа, а звідси збирається в Одесу. Далі розказував про большевиків, яких бачив у Харкові:

— Канечно і ані наложілі контрибуцію — еті уже только на „буржуазію“, но какая разніца? Одінаково Євреї должны заплатіть! Но у ніх есть хоть порядок полний. Грабіть пастороннім запрещено — простих грабітелей разстрелівають за грабьож. У

большевіков войско прекрасное — полное вооруженіє, дисципліна. Я відсел, как їх врач, маладой студентік оказивал помощ салдату: „будьте добри, товарищ, падаждіте, я вам прорєжу, ето от нечистоти палец нарвал“, — так любезно гаваріт, відно, ідейний большевік: єсть і между німі порядочніє люди!

— А как же Вам удалось пробраться через фронт в Полтаву?

— Е, за деньгі іде угодно всьо можно сделать! Большевіцкій комендант дал пропуск до Люботіна, а оттуда — на подводах, вот Вам і в Полтаве. Ліш би денєг хватіло, а то і в Одесе скоро буду!

Інші розмови були в тім же роді. Тікали звідусіль хто міг, і все то сунуло на Одесу. В Одесі були Французи, в Одесі було безпечно, Одеса тепер для всіх стала землею обітованою!...

В Київ я приїхав до моєї сестри, котра жила з своїм чоловіком лікарем у Кирилівській лічниці. На другий день рано я пішов до братів Шеметів довідатися про стан річей. У них застав відомого харківського адвоката Миколу Міхновського, їх однодумця і старого друга. Він нервово ходив по хаті і гриз люльку без чубука, котрий, видно, вже розтрощив у зубах. Мене зустрінув таким привітанням:

— Що, пане добродію, приїхали до нас у Київ у тюрму сідати? У Вас у Полтаві мабуть ще не сажають?

— Дякувати Богові ще, а тут чого мав би сідати?

— Та як же, між хлібороби неблагондійний для держави елемент. Найясніща Директорія заявила, що з нами й розмовляти нема чого, а прямо до криміналу за контр-революційність!...

Мушу тут хоть у двох словах згадати про Міхновського і Шеметів. Се найдавніщі й найбільш віддані українській справі діячі, знані не тільки на цілій Полтавщині, але й на всю Україну. Досить згадати, що Володимир Шемет був делегатом від Українців у першій державній думі, він же видавав перший на наддніпрянській Україні часопис „Хлібороб“ (зараз по революції 1905. року), за українську діяльність братів Шеметів їх судив царський суд по революції 1905. р. і найменшого брата Миколу (нині небіжчика) приговорив був до шибениці. Тоді їх боронив той же Микола Міхновський, і касаційною скаргою йому вдалося урятувати свого приятеля від смерти. Шеметів і Міхновського знала й поважала уся інтелігентна Україна і шанувало селянство, для допомоги й політичної організації котрого вони поклали багато труду. Вониж були основоположниками і головними органі-

заторами партії Хліборобів-Демократів. Неймовірним було, щоб нова „наша, національна“ влада відважилася учинити їм якусь прикрість, тим більше, що вони весь час були у гострій опозиції до Гетьмана. Тому я не міг зрозуміти, на що натякає Міхновський.

— Я думаю, Миколо Івановичу, що Ви помиляєтеся: якіб дурні не стояли при владі, але вони всеж настільки розумні, що догадаються не компромітувати себе репресіями проти заслужених старих українських діячів!

— Там, пане добродію, не дурні, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!...

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебірати у висловах, до того ще, видно, був чимсь вражений, тому його такі категоричні означення нашої влади я не брав поважно.

— Алеж бо є різні стадії божевілля, деякі дастьсявилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хорого....

— Скажіть, як можна виходити безпросвітного ідіота-маняка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, тудиж тягне за собою, та ще й у горячковім бреді бормоче, що він спасає людськість? Чи Ви чули наприклад, що

найясніша наша влада рішила пожертвувати українськими хліборобами?

— Кому й для чого?

— Кому не знати, мабуть Рафесові, а для чого? Для того, щоб позискати собі його симпатії та ласку!

— Розкажіть бо, будьте добрі, до ладу, бо я нічого не знаю. Я й сам привіз із Полтави дуже сумні новини.

— Отже слухайте. Коли починалося повстання проти Скоропадського, то Директорія присягалася, що як прийде до влади, то утворить коаліційний уряд, разом із несоціялістами. Як і звичайно, сі пани тільки дурили легковірних. Влада прийшла виключно соціялістична, і знов повторяється стара історія: наших хліборобів тільки грабують усякі військові і невійськові загони, знов понаставали комітети із сільських п'яниць та злодіїв, що тероризують статочних хазяйнів. Управи на них шукати годі. Отже ми зібрали делегацію від хазяйнів-хліборобів і та делегація пішла до найяснішої Директорії пожалітися на шкоди, які терплять хлібороби від агентів влади. Знаєте, яку відповідь дістала делегація? „Ми хліборобами рішили пожертвувати!“ *Ipsissima verba!* Історичні слова! А пророк їх наймудріший з мудреців, член Директорії Швець. Як хліборобами ви жертвуете, на якогож ви дідька опретесея?

Хто вас боронитиме? Хто вас годуватиме? На якого бісового батька тоді й ви здалися хліборобові? Справа ясна: вони „жертвують“ хліборобами, а хлібороби з тим більшим правом пожертвують такою владою!

— Та жертвуєтьсяж певно не всіма хліборобами: „біднейші“ прецінь — тіж головна підпора для влади й держави нашої!

— Біднейші вже давно наплювали і на державу, і на владу нашу, їм з Москви більше приобіцяно, ніж може приобіцяти якась там „буржуазна“ Директорія!

— Ну, та я думаю, що справа ще наладиться....

— Не наладиться, бо безладдя повне й безпросвітне. Партії гризуться між собою, Директорія сама не одважується робити нічого без поради партійних товаришів, а у нас же йде війна! А на війні годі чекати на поради товаришів, на війні все робити треба рішуче й відразу!

— Се правда: найбільша біда, що у нас немає рішучої і твердої влади.

— Як може бути у нас тверда українська влада, коли нас найбільше обходять Рафеси, а найменше українські хлібороби? Тиждень тому відбулася „державна нарада“. Знаєте, з кого вона складалася? З московських та жидівських соціалістів! Директорія скликала їх собі на раду,

просити в них піддержки, бо серед свого народу її не має. Найбільше ми прислухалися до цінних порад усім знаного Рафеса. До Рафесів, пане добродію, знов ідемо на поклон! Все як було при Центральній Раді, ніякісеньких змін! Ну, та мабуть недовго воно так ітима!...

— А що може змінити ситуацію?

— Слово війська — одно слово Галичан. Тепер фактичною силою, котрою держиться ціла наша держава, є осадний корпус. Він стереже Київ, в його руках і Директорія. Що скаже командант осадного корпусу Коновалець, то й мусить бути.

— А він як настроєний?

— Ну, Галичане, знаєте, народ розумніший, вони вимагають єдиновластя. Має бути диктатура...

— Знаменито — хтож за диктатора?

— Найліпше булоб, колиб Коновалець, але коло нього, здається, ходить Винниченко — може виплисти й він. Ну, та чорт з ними: Винниченко, Петлюра все одно! Будь хто буде, аби бодай одна голова, щоб він знав, що на нім лежить відповідальність і щоб у державні справи не тикали свого носа, хто тільки не схоче, а найгірше отой леґіон безвідповідальних малограмотних „товаришів“ усякого сорту!

— А Коновалець розумний чоловік?

— Здається, що досить. Ми з ним часто зустрічаємося, і він охоче прислухається до наших порад. От Сергій Михайлович і зараз іде до нього.

Сергій Михайлович справді збирався.

— Думаю знов їхати до Одеси, треба подбати про пропуски тай порадитися де про що з Коновальцем, бо маю намір добитися до Французів. . . .

— А що робиться у Вас у Полтаві? Що Балбачан? Яке вражіння він справив на Вас?

— Я його не бачив і не знаю.

— А що воно за людина, не чули про нього нічого?

— Здається, що порядний чоловік, має голову, добрий організатор. Військо йому дуже віддане.

— А яких він політичних переконань?

— Того не знаю.

— Як Вам здається, що як би ми запропонували йому, що ми поповним його армію нашими добровольцями хліборобами, чи він би згодився на те?

— Не можу нічого сказати. Чув я, що йому дуже скрутно через брак людей, але чи піде він на таку комбінацію з огляду на службову субординацію, того сказати не можу.

— Микола Іванович отсе думає їхати до нього з такими пропозиціями. Треба щось

робити! Інакше кінець Україні! Держава наша загине і знов тут запанує Москва — тоді те лихо в першу чергу покутуватимемо ми, бо усі оті соціалістичні півголовки і їх „беднейші“ товариші знов постають льояльними малоросами, а з богатших і з твердіщих Українців Москва знов лупитиме шкуру!

— Се правда!

Справді Міхновський незабаром виїхав до Кременчука, де тоді перебував Балбачан. Він мав представити ті пропозиції в імені об'єднаних хліборобських організацій, власне партії Хліборобів-Демократів і новоорганізованого українського „Союзу хліборобів власників“, який повстав у наслідок розколу київського „Союзу хліборобовъ собственниковъ“ у падолисті минулого року. Через день чи через два відбулася коротенька нарада представників тих партій. Мене також було запрошено в інформаційних цілях на ту нараду. В поганенькім бруднім покою готелю (коли не помиляюся, „Петроград“) на Фундуклеївській вулиці, близько Крещатика, зібралося кілька душ незнайомих мені людей. Здебільшого мужики: кремезні постаті наших „куркулів“. Розмова була коротка.

— Треба їхати до Балбачана! Одинока надія на нього. Як удасться нам організувати нашу хліборобську оборону, може й

більшевиків одібємо і лад якийсь у державі дамо, бо так видно, що загибати треба. . . .

— Хіба думаєте, що люде підуть на Ваш призив?

— Не думаємо, а знаємо, що підуть! Ми самі, наші діти підуть, а вже як ми рушимо, то до дому живими не вернемось! Або проженемо більшевиків, або прийдуть грабувати наше майно вже по наших трупах.

— Скількиж Ви можете поставити війська?

— Зараз, негайно — тисячі три, але доброго, добірного, а за якийсь час — може й тисяч сорок.

Мені трудно було вірити їх словам після того, що я бачив: як виглядали наші полтавські „мобілізовані“. Але вони були іншої думки.

— Е, пане, тож усе „Спільчане“, що тільки тоді й на війну охочі, як у куркуля хліб брати! А ми куркулі, ті, що ні в кого брати не звикли, ми своє боронити будемо, ми не з фронту, а на фронт тікаємо! Аби тільки нам дали організуватися та зброю в руки! . . .

Вони роз'їзджалися усі по домах, а дехто їхав із Міхновським до Балбачана. Мені доручили доглядати за їх „штаб квартирою“, за яку (власне за сей покій) заплатили за місяць вперед. Ми попрощалися і більше ніколи нікого з них я не бачив. Але місія

їх, як я довідався пізніше, скінчилася невдало: Міхновський по приїзді до Балбачана захорував на тиф, а самого Балбачана незабаром було арештовано з наказу Петлюри. Не знати, як би воно зложилися дальші події, як би обох тих фактів не сталося?...

* * *

В Києві життя йшло бурливим темпом. Але скрізь у тім життю помічалось безладдя, непевність завтрашнього дня, безпомічність і безпорадність влади. Найсамперед і в нашій столиці, як і на цілій Україні, ніхто офіційально не знав, чи ми воюємо з Московщиною, а чи з якимись бандами повстанців, чи „бандитів“, як їх офіційно називала наша влада. З одного боку було всім відомо, що наступають московські большевицькі війська. Я сам на власні очі бачив у Києві полонених Хинців — вояків регулярної московської армії. Але з другого боку наш уряд вів якісь переговори, посилав до большевиків у Москву делегації і не хотів об'явити офіційної війни. Серед обивательства се викликувало велике незадоволення. Виновниками сеї москвофільської політики називали Винниченка і прем'єр-міністра Чеховського (С.-Д.).

— Як можна вести і не вести війну в той самий час? Для чого обявляти раз-у-раз мобілізації, коли немає ніякої війни? Хто буде йти до війська, коли не знає для чого? Говорять, що війни ніякої немає, а тимчасом що дня нові розпорядження про мобілізації. . . . Наші вояки ненавидять владу, бо певні, що вона на їх трупах запродасть Україну Москві. . . .

Такі розмови і нарікання чулися серед простого обивательства. Серед старшин звучали більш категоричні голоси:

— Треба до чорта викинути Винниченка з його жінкою! Се вона веде усю політику. Вона злигалася з большевиками, вона сама большевичка і продає Україну своїм московським приятелям!

Я день-у-день, раз-у-раз чув такі розмови, нарікання і прокльони у київському Українському Клубі, котрий знов відкрився, і в якому з ранку до пізньої ночі товклися тисячі людей різних станів, партій, а найбільше — старшин, урядовців військових і цивільних, що терлися близько коло влади, делегатів на різні з'їзди і звичайних утікачів із цілої України.

Серед усіх розмов і суперечок переважали здебільшого мотиви обурення на владу. Особливо ненавиділи вояки Винниченка і його жінку. Я тільки тепер довідався, що він має жінку і що вона

Жидівка й особиста приятелька Чичеріна. Може се останнє робило їх обох такими одіозними, або може, як звичайно, незадоволена маса хотіла знайти собі „козла отпущенія“, тільки треба сказати, що дружина Винниченка робила тепер свого чоловіка найпопулярнішою людиною. . . . тільки з другого боку. Маса анекдотів, легенд, переказів, приповідок ходило з уст до уст і в усіх них героями були „товарищ Володя“ і „товарищ Роза Ліфшиц“ (її імя). Не хочу тут розмазувати усього того бруду — Винниченко може сам подякувати собі: се продукт його творчости, вихованці його пролетарської школи і послідователі його пролетарського світогляду та пролетарської моралі. Тут виявилось і щиро „товарищеське“ виховання, і пролетарська пошана до жінчини, яку то пошану виплекав маестро своїми незрівняними творами!

Але не можу бодай для зразка не привести одного, порівнюючи дуже скромного переказу, який передавався з уст в уста з усякими прикрасами і варіантами і який я чув серед численних інших тогож роду в Українськiм Клубі від одного таки старшини.

Коли Директорія вступила у Київ, виникло питання, де мають мешкати її члени? Рішили, що поселяться в колишнім помешканню Гетьмана. Меблів там було

досить, але економ купив по числу членів фамілій ліжка і розмістив їх по спальнях. Коли дружина Винниченка побачила для себе прості ліжка, то розсердилась і наказала винести їх геть, додавши, що вони з чоловіком будуть спати на гетьманських ліжках.

— А якжеж, „товаришам“ дуже імпонують родові герби! Чи снилося коли Винниченкові спати на ліжках, прикрашених гербами? А тут на, маєш, хоть не свій так чужий герб над головою тішить „товарищеську“ пиху! Одно діло проповідувати вселюдську рівність, а друге діло переводити рівність, як до влади допадеться сам проповідник!...

До характеристикиж Винниченка належить і друге оповідання про нього, що в той же час ходило по Києву, се „історія з білим конем“.

Петлюрі десь (чи не в Білій Церкві) союзу залізничників подарував білого коня. На тім коні головний отаман думав віхати на чолі свого війська при урочистім вході Директорії до Києва. Військо того також дуже хотіло, щоб лишити бодай історичний сюжет для художників. Але голова Директорії Винниченко запротестував категорично проти тої „бутафорії“ — настільки категорично, що відмовився вступати разом з іншими членами Директорії, коли Петлю

ра також не буде у купі з ними усіма. Його хороблива амбіція не могла допустити, щоб хтось був вище за нього, а він не мав свого „білого коня“! Вже в той час він з цілої душі ненавидів Петлюру за його популярність. З сею ненавистю він справді не крився пізніше — треба тільки прочитати його „Відродження Нації“.

Не знаю, наскільки відповідають дійсності оті перекази, але самий факт, що оповідалися такі історії, досить характеризує настрої того часу!

А сама Директорія тимчасом із сил вибивалася, щоб довести своє пролетарське походження. По парканах міста я бачив величезні плякати, в котрих було докладно описано біографії усіх її членів. Отже той самий Винниченко представлявся сином найбіднішого селянина, Петлюра сином візника і т. д. Сі факти підкреслювалося та ілюстровалося ріжними образами: мальовничо описувалося, як теперішній голова Директорії колись гуси пас і т. п. А крім того при кожному членові Директорії докладно вчислялося, скільки раз і як довго сидів він у тюрмі, і тюремний рекорд побивав, здається, таки її голова!

Бідна, бідна наша влада! Своїми свинопасними і тюремними стажами хотіла вона позискати собі любов і пошану своїх підданців, бо іншими заслугами похвалитися

не могла! Щож тут дивного, що про неї склалися байки і приповідки, коли вона сама себе виставляла на посміховисько? Бо народ, справжній народ, шанує своїх великих людей за їх діла й заслуги, а плебсові ніколи не заімponує плебейське походження, хіба якраз навпаки!

Ніякі докази ані автобіографії членів Директорії, видно, не впливали на тих, у кого вона запобігала ласки: „беднейші“ до її війська не хотіли йти. Тоді влада рішила звернутися з більш реальними аргументами для „беднейших“. Було обявлено, що кожний доброволець, який тепер запишеться до війська, дістане собі землю (здається, було обіцяно по сім десятин). Сі аргументи поділали. „Беднейших“ відразу зявилося досить. Я був свідком набору по тому конкурсу. Не знаю, хто мені про те розказував (здається, чи не С. Шемет). Словом, в день записи я з тим, хто мені про те подав вістку, пішли, щоб на власні очі подивитися на модерних ляндскнехтів: на наше „демократичне“, певно одиноке на весь світ військо — оборонців своєї Батьківщини за „уміреноє“, але цілком реальне „вознаґражденіє“.

У великій салі якогось урядового будинку (коли не помиляюся, на Фундуклеївській вулиці) побачили ми величезний на-

товп свиток, сіряків і салдатських шинелів. Старшина давав пояснення в імені влади:

— Так от, товариші, хто тепер запишеться у військо, той дістане сім десятин. . .

— А як: у власність, чи на якийсь час? (Нашого дядька соціалізація, видно, мало вабила, без огляду на усі проповіді й переконування ріжними видами соціалістичних ісповідників.)

— У повну власність!

— Що й дітям можна віддати?

— Кому хочете.

— І продати можна?

— Та що хочеш, те й роби з нею!

— А землю тепер наріжуть?

— Ні, тоді як вернетесь з фронту.

— А чи не можнаб тепер?

— Е, ти дядьку розумний, — тобі землю дай, а тоді тебе і з хати не виженеш!

— Та на якого мені біса й земля, як мене десь большевики убють?

— Як хочеш! . . . А ти думав за дурно сім десятин дістати? Таких вас багато набереється!

На мене сей огидний торг зробив тяжке вражіння. От воно, як на ділі виглядає апеляція до клясових інстинктів! Щож бодай послідовно! Якись дурні вчать умірати за Батьківщину, за ідею, за Україну, але то все „буржуазні і шовіністичні вигадки“! Для справжнього ісповідувателя

клясової віри є більш реальна ціна життя: сім десятин поміщицької земельки у власність аж до віку: чи продати, чи проміняти, чи й у шинок заставити!...

Але одну велику непослідовність я бачив у сім торзі. Аджеж наша „демократія“ все общоє вивласнення земель від поміщиків на користь безземельних і малоземельних, значить, „біднейші“ і так мали би одержати оту земельку, не несучи свого дорогоцінного життя на олтар Батьківщини?

Чогож вони такою хмарою сунуть власне тепер, на сім десятин? Чи тому, що не вірять у майбутнє вивласнення, а чи тому, що їх принаджує магічне: „у власність“, а там іще хто його знає, чи не буде яка „комунія“?

Се питаєня й доси осталося для мене нерозв'язаним — пояснити психольогію тих „добровольців“ може хіба якийсь із наших найбільше переконаних будувателів держави на „клясових“ основах.

Взагалі сей спосіб, так сказатиб, „ділання на клясові інстинкти“ при організації армії наші соціялісти ввели ніби в систему. Я вже згадував про „революційне військо“ у Полтаві, яке домагалося собі по сорок карбованців „добових“. Не знаю, наскільки того способу вживалося і при організації повстанської армії проти генерала Скоро-

падського, але тіж таки українські старшини, що прийшли у Київ разом з повстанцями, розказували мені, що великого труда треба було вжити, щоб не допустити повстанців до погрому в Києві. Вояки повстанської армії заявили просто:

— „Таж нам було обіцяно, що три дні можна громити київську буржуазію??!“...

Як би не галицьке військо, то безперечно так би воно й було. Київська „буржуазія“ добре булаб потерпіла від „клясово свідомого елемента“, так само, як терпіли перед тим і по тому „буржуазії“ сільські й міські від тогож „елемента“ під усякими „клясовими“ владами. Але Галичане мали категорично заявити, що за всяку експропріацію всякий „елемент“ піде „под стінку“, і повстанці зі скреготом зубовним мусіли відмовитися від своєї „клясової“ системи бодай у Києві.

Зате інші частини повстанського війська не були задоволені за мало „клясовим“ поводженням із ними з боку Директорії і послідовно переводили соціалістичну теорію в практику, там де галицького війська не було і де, уживаючи модерної термінології: „клясовій стихії“ українського пролетаріату й біднішого селянства не могла стати на перешкоді галицька „дрібно-буржуазна психологія“! Незабаром ми почули, що один із найбільш надійних повстанських

ватажків, котрого сам Петлюра обдарив титулом отамана, отже отаман Зелений з Трипілля, повстав проти Директорії. Вимоги він ставив, очевидно, суто клясові: „влада біднейшим“, а тому геть із Директорією! Його усмирили (здається, чи не тіж дрібно-буржуазні Галичане), але за ним почали повстання сила дрібних отаманів і отаманчиків, котрі виставляли різні гасла, але все в тім же роді: про негайний поділ буржуазного майна і про передачу влади від Директорії, не знати точно кому, але все тому самому „трудовому“ народові, в котре то поняття кожний отаман вкладав свій власний зміст, а найчастіше розумів себе самого і своїх прибічників.

„Клясова“ проповідь давала свої практичні наслідки. Але наші соціалісти, за-своївши собі московську теорію, не могли ніяк навчитися московської практики. Вони не зуміли в належний час поставити „под стінку“ своїх адептів, учеників і духових синів во імя тогож „трудового“ народу, тому й мусіли відступити поле бою своїм московським учителям, а тепер противникам, які вже за них виповнили останній акт науки „біднейшим“: тогож таки отамана Зеленого і багатьох йому подібних прикончили пізніше большевики!

Цікаво між иншим, яких способів уживано тоді військом Директорії у боротьбі

з повстанцями. Я чув про такий епізод. Один із карних відділів Директорії, виступаючи проти повстанців, не мав багато людей, але мав броневик із сильним електричним прожектором. Наступаючи на повстанців, вояки освітили їх проміннями прожектора. І вся повстанська маса кинулася в розтіч в панічному страху, в тім переконанню, що се те саме чарівне світло, що сліпить людей, яким Америка перемогла Німців і яке Антанта ніби прислала Директорії. Сі чутки агентами уряду усердно поширялися між селянською масою, щоб їй більше заімпонувати.

Директорія в той час справді вела переговори з французьким командуванням в Одесі, і всі чекали й надіялися на допомогу Французів. По довгих ваганнях наша влада рішила таки об'явити війну Московщині з огляду на загальне обурення цілого громадянства на московський цинізм. Занявши своїм військом майже пів української території, московські комісари продовжували умовляти наше правительство, що Москва зовсім не веде війни з Україною, а тільки, мовляв, з українською буржуазією воює „трудовий український народ“. І наша влада покійрно слухала оті вмовлювання і давала баламутити свій народ, посилаючи тимчасом благаючі ноти й делегації до Чичеріна, обіцяючи мирне співжиття й

український хліб для московських розбишак, аби тільки вони не сунули дикою ордою і не плюндрували нашого краю! Даремні обіцянки, даремні сподіванки! „Клясові“ інтереси московського „трудового народу“ пхали його неумоливо на український не менш „трудовий“ народ, бо останній мав хліб, якого через соціалістичну господарку своїх правителів не мав московський трудовий народ. Український же „трудовий“ народ, маючи у себе всего доволі, одного тільки не мав: національної свідомости, і знаючи се московський „трудовий народ“ сміло йшов на свого „брата“, будучи певним, що власне з тої причини належного відпору на Україні він не побачить, бо для його побідного походу наперед йому уторувала шлях його посестра — українська соціалістична „демократія“!

Але й вона схватилася тепер за розум, хоч може й запізно. Спеціальне бюро для пропаганди, організоване військовим міністерством почало випускати „шовіністичні“ відозви до наших вояків, приводячи тим в неописане обурення лівицю нашої „демократії“. Мені врзалася в пам'ять одна з тих відозв. В ній дуже спритно висміювалися большевицько-демагогічні доводи єдності інтересів усіх „трудящихся“ — і наших, і московських, бо вони, мовляв,

колись на фронті з „одного котелка їли“! Сей „котелок“ аж набрид уже всім, але проти нього ніяк не одважувалися доси виступати наші „нешовіністи“. Нарешті таки і їм стало забагато того „братерства“! У відозві так перекидалося оті котелкові арґументи: „то правда, що котелок у нас був спільний, та тільки каша в ньому була українська! От, „товарищі“, як би нам тепер так помиритися, щоб ви їли із свого котелка та й свою кашу, а нам уже насто-чортіло годувати вас нашою“....

Але ці „шовіністичні“ арґументи зараз же розбивалися іншими старовинними мотивами: поруч сих відозв висіли другі, в котрих все на старий лад виводилося, що ми, мовляв, знищимо українську буржуазію (ніби не на те йшли й московські „товарищі“ із своїм котелком??) і тоді тільки у нас запанує мир та лад та Божа благодать і т. д. і т. п.

Наші соціялісти не мали досить відваги, щоб наслідувати московську безоглядну послідовність у бажанню знищити ворога. Се прийшло їм пізніше, вже тоді, як вони сиділи за дротами „союзних“ таборів, але, як і всі розумні думки, й ся прийшла їм вже запізно!

Тодіж усе робилося якось половинчасто. З одного боку видно було й московську большевицьку систему, але з другого боку

з нею боялися виступити отверто і з послідовністю фанатика проголосити її потрібною й корисною (от хотьби так, як се пізніше зробили фашисти!). Так було в той час, наприклад, з терором. Фактично у нас терор був, і примінявся він по большевицькій системі, головне до самих же большевиків. Але оголосити його правилом ясно і отверто, назвати його на зразок большевицького „краснаго“ — якимсь „зеленим“, „синім“ або яким там іще, наші правителі боялись. Натомість терористичні акти робилися потаємці, що викликало роздратовання і обурення звичайного обивателя, мало імпонуючи йому своєю силою і розмахом, тим цинічним возведенням злочинства на висоту святого діла, яким імпонували большевики дикому московському мужикові і слабодухому російському інтелігентові.

Наведу на зразок кілька відомих мені фактів того потаємного терору.

Саме на Новий Рік по старому стилю 14. січня 1919. в Кирилівській лічниці рознеслися чутки, що сеї ночі, не знати якими злочинцями, убито три чоловіки. Злочин мав статися десь за Кирилівськими ярами (дуже темна і зручна для таких діл місцевість), і тепер трупи лежать неприбрані, чекаючи судового слідства. Я побіг скоренько на гору за яри провірити оті чутки.

Справді, при виході з ярів на маленькій площі лежало три трупи, прикриті салдатськими шинелями, а коло них ходив вартовий. Оглядати було усім вільно, оглянув їх і я. Убито усіх трьох було кулею в потилицю. Обличча були сині й закрівавлені, так що трудно було пізнати. З одного знято чоботи. Я було подумав, що се жертви звичайного розбою, але при обіді в Українськiм Клубі мені хтось пояснив: „се мабуть Ковенківська робота!“ Ковенко (здається С. Д.) був тоді уповноваженим якоїсь комісії на зразок большевицької, що мала боротися чи не з „контр-революцією“, а фактично винищувала ворогів нинішньої влади.

День чи два по тому, чекаючи вагона трамваю на Кирилівку, я почув розмову групи Кирилівців про такіж речі:

— Як одкопали, повна яма трупів. . . . Котрі в одежі, а декотрі голі, один на одного накидані без гробів — трупів з чотирнацять мабуть. . . .

— А пізнати можна було?

— Декого пізнали, а інших ні, може не тутешні. . . .

Прислухаючися далі, я зрозумів слідує: сими днями на Кирилівці в чийсь садку натрапили на цілу велику яму з трупами. Люде яму розкопали і повитягали мерців. Виявилось, що то все забиті. Де

в кім пізнали відомих большевиків. Як належить, дали знати владі й чекають слідства. А тимчасом люде, як могли, догадувалися.

— Та такий-то й такий шез саме тоді як Директорія прийшла; було арештовано його чи що....

— Гм....

— Не знати, скільки ще отаких ям розкопають?...

Незабаром потому я зустрівся у державному театрі на виставі „Лісової пісні“ із моїм земляком і одноіменцем — Дмитром Андрієвським, молодим чоловіком, що прямо з полтавської духовної семинарії пішов на службу українській владі. Він був мені дуже симпатичний за свої, здається, досить безкомпромісові націоналістичні переконання.

Побачивши його у військовім убранню з шаблею при боці, я здивувався:

— А Ви що тут робите?

— Служу по охороні порядку....

— Ну, тай добре служиться?

— Нічого, слава Богу, винищуємо большевиків....

— Як то винищуєте?

— А так, як прийдеться.

— І на лоно Авраамово відсилаєте?

— Найбільше в той спосіб.

Я йому розказав про обидва випадки на Кирилівці.

— Наша робота. Ті три були знані большевики-головаорізи. На їх совісти лежить життя не одного Українця. Отже нашим хлопцям доручено було в ночі перевести їх з одного арешту в другий. Ну, а вони хотіли втікти....

— І так часто „хотять у Вас тікати?“

— Та майже що разу!

— Значить по „товарищеській системі“, га?...

— А вжеж! Не ми почали. Робимо з ними те саме, що вони з нами. Сьогодні не повбиваємо ми їх — завтра вирізуватимуть вони нас, як уже й вирізували. На жаль, ми не можемо їм відплатити в тій мірі: стільки наших людей помордували ще за першої навали!...

— А Ваші хлопці роблять те охоче, чи з наказу?

— З найбільшою охотою. Ви не знаєте, як вони розлючені на большевиків! Аджеж Пятакова*) прикончили також наші хлопці. Приїхали до нього до дому, взяли з собою і спустили в Дніпро. Там раків годує....

— Знаєте, я дуже розумію їх настрої. Після того, як московські „товариші“ ви-

*) Один з братів Пятакових, знаний ворог Українців, большевик-Москаль щез із Києва минулої зими, не знати куди.

різували українських дітей у нас, у нашій столиці, зрозуміло, що в засобах відплати їм наші люде не перебірають, але дивіться, які результати московської культури? — Справжньої „народньої“ московської культури! Сеж страшне здичавіння! Поворот до московських звичаїв часів Івана Грозного, або Петра I. Ми, Українці, дуже терпеливі, приймали, держали у себе й годували усяких Москвинів без різниці: „буржуїв“ і „пролетарів“. Наші ніколи не піднесли перші руку на своїх непрошених гостей, аж поки вони самі, в нагороду за притулок і за наш хліб не відплатили нам кровю наших людей, нашою українською кровю на нашій, українській землі! Справді московська вдача — Каїнова вдача, і з ними годі жити по людськи, а тільки треба по московськи після їх принципу: „как аукнется, так і откликнется“!

Не знаю, чи відомо було про отсі факти Директорії і її голові Винниченкові? Він з великим темпераментом описує карні експедиції при Гетьманові, зараховуючи їх на кошт поміщиків і взагалі „буржуазії“. Чи причисляв він і себе до „буржуазії“ в той час, як при тій владі, котрої він був головою, офіційальні агенти її посилали на „лоно Авраамово“ його єдиновірців? Чи також на кошт „буржуазії“ відносить він

звірства московських пролетарів? Або може творець пролетарської моралі подібно до своїх московських побратимів основує свою моральну науку на знанім готентотським принципі: „добре, коли я щось злого комусь зроблю, але не добре, як те саме хтось робить зі мною“?

Можливо, що Директорія й фактично не знала, що робиться у неї під носом. От нпр. характеристичний зразок поінформованости головнокомандуючого військом держави про стан річей на фронті.

В тім же Українським Ключбі я зустрівся з губернським комісаром Чернігівщини (на жаль, прізвище забув). З ним я був знайомий ще з літнього з'їзду комісарів освіти, коли він був комісаром освіти на Чернігівщині. Я дуже зрадів тій зустрічі й хотів був розпитати, як ідуть шкільні справи у нього.

— Та я вже не є комісаром освіти. Мені випала ще гірша доля: бути губернським адміністративним комісаром, хай нас Господь милує від тої біди!

— Хіба так зле?

— При сій владі певно, що найгірше, як тільки може бути! Уявіть собі таке: на Чернігів наступають банди повстанців — большевицький аванґард. Як виявилось, невеличкий загін щось душ у триста. Наша залога із сірожупанників більш, як

У два рази чисельна, почувши про те, в панічнім страху кидає Чернигів і тікає. За одну ніч зробили перехід в шістьдесять кілометрів! Я над ранок довідуюся, що лишився сам у місті. Моментально, ледве встиг убратися, біжу до банку і казначейства, щоб вивезти гроші. Ще поспіваю погрузити гроші у потяг і чим скорше лечу в Київ, щоб дати справоздання про стан річей. Приїжджаю і як є, немитий, голодний прямо до Петлюри. Але до нього не пускають. Головний отаман сплять, бо цілу ніч перед тим нараджувалися на якійсь державній нараді. Як я не добивався, таки не пустили, а у мене на колії стоїть вагон з двадцять міліонами грошей! На другий день насилу добиваюся авдієнції і маю таке прийяття, що Ви не повірите, як розкажу....

— Ви чого тут? — такими словами мене зустрінуть.

— Гроші привіз, не знаю куди діти, що з ними робити....

— Які гроші?

— Та з Чернигова, що від большевиків вивіз!

— Від яких большевиків? Що Ви говорите, таж у Чернигові все благополучно, я зараз дістав точні відомости: нашого війська досить, все в порядку?...

Мене се в край розсердило.

— Пане отамане, Ви можете мати, які хочете відомости, а я маю свої. Я ледви встиг узутти чоботи, отсе, що Ви бачите на мені, усе моє майно, що я вивіз із собою. Може жінку й дітей уже замордували большевики, а Ви кажете, що все „благополучно“! Та в Чернигові ні одного українського жовніра немає! . . . Зрештою можете перевірити мої інформації, а тепер скажіть, що маю робити з грішми? . . .

Аж після моїх докладних оповідань, він повірив мені і схватився за голову:

— Божеж мій, Боже, що його робити?! . .

Гроші я здав у державний банк і тепер от, як бачите, сиджу і чекаю, як віл обуха, вістей про мою сімю. . . .

До речі, що до тих „державних нарад“. Їх було кілька, і всі вони склалися із заступників різних соціалістичних партій. Директорія, видно, на них рішила оперти свою політику. Здається, що чернигівський комісар прибув по тій державній нараді, на якій малося вирішити справу з диктатурою. На ній були присутні крім усіх українських соціалістичних партій, ще й Селянська Спілка (підголосок українських соціалістів-революціонерів) та заступництво Січових Стрільців. Як розказували, на тій нараді усі „товариші“ між собою пересварилися, бо кожда партія хотіла свого диктатора, Галичане не виявили досить твердості,

щоб настояти на своєму, і тому все лишилося по старому: теж многовластїє або безвладдя, теж безладдя, таж безсистемність і вічне хитання між клясовою політикою, яку Директорії заповідали її соціалістичне виховання і традиції і політикою національно-державною, до якої з неумолимою льогікою пхало її саме життя.

Інтересним показчиком тодішніх хитань наших соціалістів, що тримали владу в своїх руках, може служити конгрес українських соціал-демократів, котрий відбувся за кілька днів по моїм приїзді до Києва.

На другий день по приїзді, зайшовши до Українського Клубу на обід, я із здивуванням побачив при столику старого Чижевського і Токаревського, які собі лагідненько розмовляли, так ніби перед кількома днями і не сталося між ними того інцидента на зборах пайщиків „Полтавської Громади“, про який я згадував вище.

— А Вас яким вітром занесло сюди? — звернувся я до Чижевського.

— Та між Вас обігнали на Лубнях і були ранше в Києві, ніж Ви.

— Колиж Ви виїхали з Полтави?

— Пізніше, як Ви, а прибули раніше....

— Не можу зрозуміти.

— Булоб підодждати, миб і Вас узяли з собою: ми приїхали спеціальним потягом.

— Що за чудасія, деж Ви його взяли?

— З наказу самого Балбачана! Ми є делегація від громадян міста Полтави до Директорії, щоб посвідчити про лихий стан на фронті і просити негайної військової допомоги на полтавський фронт.

— Хібаж Директорія сама не знає?

— Балбачан каже, що Петлюра йому не вірить. Коло Петлюри зібралася компанія ворогів Балбачана, котрі переконують головного отамана, що Балбачан посилає телеграми з неправдивими інформаціями, — що ніякої допомоги йому не потрібно, бо й большевицького війська ніби нема, а самі тільки повстанські банди.

— Се неймовірно, хібаж влада не має інших способів провирити заяв Балбачана, що для того аж треба висилати спеціальні делегації від горожан? Уявіть собі, щоб то було, як би, скажемо, при минулій війні раз-у-раз посилали делегації до головного командування, щоб потвердити справедливість домагань якогось воєначальника?...

— Так тож було за нормальних часів і в нормальній державі....

— Тай велика делегація прибула?

— Трьох: Григорій Павлович (син Чижевського), як губерньський комісар, Михайло Дмитрович (Токаревський), як голова губерньського земства, і я, як депутат від міста Полтави.]

— Довго думаєте пробути тут?

— Я довший час, Григорій Павлович вернеться мабуть днів за два, а Михайло Дмитрович остається на конгрес своєї партії.

Здається, що нашу делегацію було прийнято „благосклонно“ і послано підмогу, бо потім прийшли вістки про дуже гарячі бої за Полтаву.

Конгрес наших соціал-демократів, на котрий прибув Токаревський, мав для нас величезне політичне значіння. На ньому мало виявитися, чи партія поділяє дотеперішню політику Директорії, а чи накаже голові Директорії Винниченкові, аби політичний курс було змінено в той або інший бік. На першій же засіданню виявилось, що є велика група на чолі з колишнім міністром Центральної Ради Ткаченком, котра настроєна цілком по большевицькому: домагається негайного за всяку ціну заключення миру з Москвою, радянської форми правління для України і т. д., і т. п. У Клубі із гарячковим нетерпінням дожидалися виступу того або того з партійних лідерів і потім їх промови на всякий спосіб розбіралися й пояснялися. Токаревський сам належав до правого крила і тому безпощадно критикував своїх опонентів. Але й опозиція була досить сильна. Ясно було, що помирити обидві течії годі,

чекали розколу в партії. На превелике моє здивовання сам голова Директорії виступив у різко ворожій до большевиків позиції: він обороняв демократичний державний устрій проти всяких пролетарських диктатур, лаяв московських комісарів і т. п., хоча, як звичайно, і присягався у своїй вірності соціалізму, пролетарським ідеалам і т. д. Мене отся „реакційність“ „найсамперед соціяліста“ дуже здивувала, тим більше, коли взяти на увагу загальне переконання, що якраз він був винувником нерішучої політики що до Москви і переговорів із Чичеріним. Розяснили мені сю загадку тіж таки старшини: Винниченко мусить тепер перемінити фронт, бо того вимагають Січові Стрільці. Він і з ними дуже заграє, бо боїться стратити серед них популярність. Пролетаріят і соціалізм дуже добрі прикраси для святочної одежі, а для реальної політики вигідніше Коновалець із своїми „дрібно-буржуазними“ стрільцями. А їх „дрібно-буржуазність“ сягала тоді вже до того, що вони ніби обіцяли попросту розігнати Трудовий Конгрес в тім разі, коли він замість реальної державної роботи розпочне партійні сварки та соціялістичні експерименти!

Права течія на чолі з Винниченком перемогла на соц.-дем. з'їзді. З'їзд висловив своє довіря Директорії і осудив больше-

визм. Се було почасти залогом того, що й на Трудовому Конгресі замість дурної балаканини йтиме якась практична робота. Наша соціалістична демократія, здавалося, поволи приходила до голови по розум! Але, на жаль, і тепер се було вже zu spät!

ГОЛОВА ІІІ.

Похорони українських Січових Стрільців.
Свято об'єднання українських земель. Трудовий
Конгрес.

Атмосфера безладдя, вічного страху перед большевиками, що з усіх боків усе ближче підходили до Київа, дуже зле відбивалася на настроях громадянства. Довкола все голосніше чути було нарікання на владу і то з ріжних боків. Москвини й москвофіли знов почали підносити голову і голосніше критикували нездарну українську владу. Щоб нагадати кому слід, що влада ще має досить сили, вона уряджувала демонстрації свого війська, на яких воно виступало в повнім складі і в повнім озброєнню, навіть з усіма гарматами. До таких збройних демонстрацій належать похорони Українських Січових Стрільців, що загинули в часи повстання проти генерала Скоропадського в бою під Бояркою, і парад військ по святі об'єднання українських земель.

В день похорону Січових Стрільців я зранку зайшов до Шеметів. Володимир Шемет був хорий на інфлюенцу, тому ми розмовляли у нього при ліжку. Зненацька з передпокою я почув знайомий голос пані Мартосової:

— Збирайтеся скоренько! Я приїхала по Вас на автомобілі. Поїдемо на похорон Січових Стрільців. Маємо міністерське авто до розпорядження....

Се вона запрошувала паню Шеметову на прогульку.

— Пані міністрова роблять нам велику честь, що не тільки особисто завітали, але й на міністерське авто нас запрошують, — посміявся Володимир Михайлович.

— Але треба піти й нам, — озвався Сергій Михайлович, сеж має бути все-народня маніфестація.

Ми вибралися у двох, по дорозі зустрінули ще декого із знайомих і розмовляючи вийшли на Бібіковський бульвар з Великої Володимирської вулиці. Було саме пора. З Володимирського собору загули дзвони, а з боку Безаківської показалися перші верхівці кавалерійської ескорти. Цілий Бібіковський бульвар залито масами народу. День видався хоч похмурий, але м'який і теплий. Цілий Київ висипав на вулиці, щоб віддати честь героям, поляглим

за справу визволення України з московських лабет. Маніфестація справді була імпозантна й мала тим більше значіння, що поляглі були з другої частини української землі. За кілька днів тут же в Києві, в матері городів українських, мало відбутися свято об'єднання всіх українських земель в одно тіло, а поки що залогом і вічною підставою того об'єднання мали бути могили галицьких синів одної спільної нашої Матері, поділеної і пошматованої нашими сусідоньками милими!... Справді великий історичний символ: знад Дністра ріки прийшли вірні своєму обов'язку, може на дечий погляд і „сентиментальної“, а на погляд наш — „шовіністів і мрійників“ — героїчної любови до „Неньки України“, її вірні сини, щоб своєю кровю на віки запечатати ту злуку і зложити свої благородні кости на берегах Дніпра-Славути!...

В нашій столиці матимемо нарешті й ми свої святі могили, бо доси ми їх не мали: з такою ревністю все дбали не дати нам їх насипати наші східні й західні „брати“, що аж вивозили наших національних героїв на смерть до себе, або розривали їх могили на нашій землі і розметували їх кости!...

Ми стали недалеко Володимирського собору. От появляється перша труна. Чорна деревляна, на віці лежить багнет і стрілецька шапка. Далі йдуть ще двацять і

кілька. Одні деревляні, другі металеві, на кожній такаж прикраса. На декотрих зворушливі пам'ятки від товаришів: вінці з паперовими жовто-блакитними стрічками. Кожду труну уставлено на лафеті (гарматнім возі) і за кожною їде окремий ескорт. За деякими йдуть і заплакані пані в чорному. Але от за останньою труною ідуть ті, хто мали замінити для померших рідню, друзів і знайомих: представники української влади й українського народу. В першу чергу головний отаман, Директорія і члени уряду; за ними видніщі діячі і члени урядових партій С.-Д. і С.-Р. От якось із підскоком поспішним ходом пробігають дві постаті, взявшись під руки. В двох однаково маленьких фігурах, що щільно притулились до себе і ніби шепочуть собі на вухо, пізнаю колишнього міністра Центральної Ради Миколу Ковалевського і професора Михайла Грушевського. Мене сі дружні обійми здивували:

— І як таки професор Грушевський не боїться компромітувати себе такою близькістю до Ковалевського? Аджеж усім відома афера Ковалевського з німецькими грішми, та й взагалі старому, поважному чоловікові, ушанованому цілою Україною, заслуженому українському діячеві не годилосяб поводитися отак за панібрата з нашими есерівськими хлопцями, хочай би

з огляду на сиву бороду!... Висловив я в голос свої думки.

— Е, та хіба Ви не знаєте, що професор Грушевський, тож тепер надія і підпора есерівської партії, а Ковалевський перший його приятель?...

— Не може бути?...

В моїй голові не містилося сполучення сих двох понять: професор Грушевський і український С.-Р.!!! Я вперше тоді почув, що він є членом тої партії і не хотів вірити своїм ухам. Як таки той самий професор Михайло Грушевський, котрого ще з часів студентської лави я знав і привик бачити в нім першого громадянина України, той самий професор, автор многих великих трудів, знаний на цілий світ Українець, про котрого певно ціла свідома Україна думає, як про першого президента української республіки, той самий усім знаний і всіми поважаний професор вийшов на українського С.-Р-а?!!.. Тільки на українського С.-Р-а, товариша отих малограмотних юношей і панночок, що творили у нас соціалістичні революції, утворювали „клясові“ фронти і плутали поняття „революціонер“ і „демократ“, „демократ“ і „соціаліст“ і т. п.? Я згадав такий факт: По революції у нас із салі полтавського Українського Клубу було винесено царський портрет, де він на домагання адміністрації мусів

був висіти *ex officio*. На порожньому місці на стіні повісили ми два жовто-блакитні прапори, але між ними ще оставалося порожнє місце. На раді старшин стали думати, як би його заповнити, і цілком природно виникла така думка: між українськими національними прапорами мусить бути портрет професора Грушевського. Аджеж він є перший чоловік на Україні!... Правда, тоді ми через щось не повісили його портрета і, як виходило тепер, добре догадалися: таж царські почести ми хотіли віддати тільки С.-Р.-ові, та ще до того й українському, сему навіть не оригінальному витворові нашого народу, а слабенькій компіляції з московської творчости!...

— А чому він тепер зійшов з політичної арени?

— Се є незносний у громадським життю чоловік. Його всі уникають. Він має страшну амбіцію, так само як Винниченко. Професор Грушевський скрізь, де він є, має бути на першім місци, инакше він починає інтриги й робить неможливою працю і співжиття з ним. Він певно і до партії С.-Р.-ів пристав, числячи на те, що се є найбільш сильна партія і через неї найлегче добитися першого місця в державі!...

Мені стало дуже гірко й боляче від тих відомостей: от і маємо собі „першого гро-

мадянина!“... І отакі у нас усі, як один! Від Грушевського до Скоропадського, від Науменка до Винниченка, від отамана Петлюри до отамана Зеленого — ні одного імени, ні одного чоловіка, що спосібний був би запалити серця і лишити по собі блискучий слід в історії! Так минає один із найважливіших періодів нашої історії, безплідний і порожній! В той час, як валяться трони, розсипаються держави, народи встають із мертвих і в могутніх поривах національного відродження творять собі нові держави, що зробили ми, чим можемо похвалитися перед людьми і перед собою, який слід лишимо в історії? Продовження Брюховеччини, Кочубеївщини, Галаганівщини! Народні ідеали в формі семи десятинок поміщицької земельки й єдиного революційного фронту, а перших громадян „найсамперед соціалістів, а тоді вже й Українців“, німецькою милостю Гетьманів — відбудувателів Великої Росії, перших громадян з партії У. С.-Р-ів, які замість того, щоб виховати й піднести чернь до висоти народу, самі опускаються до плебейського стану, аби позискати собі фіміями плебейських панів і авреолу скроминучої дешевенької слави!...

Тимчасом сумна процесія перейшла Бібіковським бульваром. Галицьке військо йшло, видно, у повному складі: піхота,

кавалерія, артилерія — з усіма гарматами аж до тяжких включно. Маніфестація була справді імпозантна. Жовняри всі один в один, військо зразкове, дисципліноване! Для внутрішніх ворогів воно могло бути досить переконуючим аргументом, але для зовнішніх?...

Крещатиком процесія вийшла на Олександрівську вулицю до Царського Саду, де й було поховано Стрільців у спільній могилі. Я не міг проводити їх до кінця, а присутні при похороні потому розказували мені, що дуже чулу промову над могилою виголосив С. Петлюра. Від нього був спеціальний вінець. Він, прощаючися, дякував своїм друзям і помічникам і обіцяв свято берігти їх заповіти. Мав рацію, бо їх силі, і завзяттю, і національній свідомості (отій, мовляв, „дрібно-буржуазній стихії“) мусів завдячувати й свою присутність тепер у Києві! Говорив палко і від серця, що не перешкодило йому кілька місяців пізніше відплатити їм по „клясово-пролетарській“ системі: об'явити своє „незаінтересовання“ їх Батьківщиною на користь Польщі!

В ті часи Галичане були у нас найпопулярнішими людьми. Їх скрізь чекали, на них покладалися великі надії. Осадний корпус Січових Стрільців оберігав нашу столицю, галицька делегація прибула на

урочисте свято об'єднання українських земель, нарешті на Галичан дехто покладав усю надію на Трудовім Конгресі і перед їх же „буржуазністю“ зараня трусилися наші соціялісти. Я дуже хотів познайомитися і зійтися близьче з Галичанами, котрих я віддавна звик любити й шанувати власне за оту їх „стихію“ і ще за їх європейську освіту і європейський світогляд та поведінку. Але то все були великі мужі, депутати парламенту, відомі політичні діячі, а я був дуже скромною особою після мого становища, не мав досить претекстів на знайомство і тому, на жаль, мені не довелося з ними близьче зійтися у Києві.

Я мав нагоду тільки один раз говорити із Старухом у їх готелю, куди я прийшов довідатися про день їх виїзду до Галичини, бо думав був їхати з ними разом. Та про се пізніше. В перше, хоч і здалека, я побачив галицьку делегацію на святі об'єднання.

З великим набоженством ішов я на се свято рано 22. січня. Аджеж се був найбільший день нашої історії, коли мали здійснитися вікові ідеали нашого народу, ідеали того справжнього народу, котрі в особі своїх великих вождів-учителів і проповідників прорік він нам усім на вічні віки, як святий заповіт, і скропив їх

кровю найліпших своїх синів! Ті ідеали, що лишив нам наш князь Володимир, наш король Данило, наш Гетьман Богдан Хмельницький, ті самі, що їх огненними словами випекли на українських серцях ковалів син, Іван Франко, і син „беднейшого“ селянина, наш безсмертний Тарас, найкращий син нашого демоса, отой найбільший із усіх аристократів духа!

Само свято мало відбутися на Софійській площі в 11-ій годині. Я вже за годину перед тим був там, аби десь вигідніше приміститися. На мою думку, площа мала би виглядати сьогодні відповідно до великості свята. Я думав, що її прикрасять, аби показатися перед світом і перед своїмиж таки братами з Галичини, щоб їх достойно прийняти. На превеликий мій жаль, я побачив цілком пролетарську обстанову. Довкола будинки було прикрашено килимами і жовто-блакитними прапорами, але се були заходи приватних осіб. На самій же площі сторчала гола обідрана кольона-обеліск із дощок з тризубом на вершині. Сю кольону було збито на спіх при вїзді Директорії і тоді її, як видно, було прикрашено зеленю, тепер же вона стояла сумна, без ніяких прикрас, ніби символізуючи собою нашу державу й нашу владу: справді без ніяких прикрас, без ніякої „бутафорії“.

На пам'ятнику Богданові Хмельницькому ті слова, що колись хотіли позбивати молотками Галичане, тепер було недбало позаліплювано вапном. Білі нерівні вапняні плями різали очі на сірому граніті пам'ятника, а в голову сама собою приходила думка: „ні таки, мабуть Єдиної і Неделімої Росії ніколи не спроможемося ми збити, скинути з нашої шиї, а найголовніше не спроможуться ніколи скинути її зі своїх душ деякі мої убогі на власний розум компатріоти! Замастять її недбало яким там вапном часового „самостійництва“, „державництва“, може навіть „соборництва“, а пошкреби добре, і відпаде тонка вапняна шкаралупка, а зпід неї виглянуть старі тверді гранітні літери: „Єдиная Неделімая Росія“!...

Софійська площа поволи починає заповнятися народом. Перші прибувають кавалерійські групи Галичан. Як завжди, найпевніша охорона порядку!... Незабаром цілу периферію площі займають війська різного роду зброї, знов аж до тяжкої артилерії включно. На сей раз крім галицьких ясно-сірих плащів видніються і наші наддніпрянські рижувато-сірі шинелі. З Великої Володимирської, Михайлівської і Софійської вулиць один за одним прибувають авта й екіпажі. Їх уставляють на відповідні місця або відря-

жають назад тіж галицькі кавалеристи. Порядок ідеальний.

Стиснутий щільно довкола, я не можу ворухнутися, а через масу людей не можу добре розглянути, що діється довкола. Прийшов я сам, нікого знайомих не зустрів, тому стою самотою, придивляюся і прислухуюся до розмов. Тут уже немає нікого крім Українців. Довкола чується сама українська мова, ні одного московського слова, й диву даєшся, де вона набралася, ота українська інтелігенція? Ще два роки перед сим, не більш тільки два роки — на сім самім місці в звичайний день не вчуєш бувало ні одного українського слова. Тепер — навпаки. А що як би наша держава прожила нормальним життям, ну ще бодай два роки?...

От військові оркестри заграли: „Ще не вмерла“! На дзвіниці Софії загув дзвін, серед натовпу рух і чути голосне „слава“!

— Їдуть! Їдуть!... То Директорія!...

.... Де Петлюра? Де Винниченко?

— Та то ще не Директорія, то галицька делегація!...

— Та ні, он за тим автомобілем другий!..

— То вони! Слава!! Слава!!..

— Де Винниченко? Отой вусатий?

— Та де там він вусатий — він з борідкою на Жидка скидається!

— Подивіться, чи не з Рафесом? Де Рафес та Роза, там і Винниченко: усі товариші до купи!...

— А Петлюра молодчина, диви он, у шапці з червоним денцем — козарлюга!...

— Тільки й надії, що на Петлюру, бо решта, чорт зна що!...

Та от усе стихає, як на команду. Люде знімають шапки: то по чотирьох кутах площі чотирі дякони читають акт злуки усіх українських земель во єдине тіло. І сльози навертаються мені на очі, я згадую пророцтво Франка:

„Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна річки
Одна нероздільна!....
Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне Мати до себе всі діти
Теплою рукою....“

Ах, як би се було так! Як би оте пророцтво тепер уже збулося! Але я тому не вірю.... Не смію вірити такому щастю, бо не маю досить підстав для того, щоб йому вірити.... Он з півночі темною хмарою насуває одвічний наш опікун і покровитель, наш любий „брат“.... Під Львовом ідуть бої з другим не менш милим

„братом“! Що ми можемо виставити проти них, яку духову зброю, яку силу духа загартували ми, що маємо ми, щоб „не дати матері, не дати в руках у катів пропадуть“?... І знов, як отрутна змія, лізе сама мені відповідь: „А клясова свідомість трудового народу? Чим не зброя?...“ Так, тільки й нашої духової зброї, що зібрали ми віками тут на Наддніпрянщині! Але на ту зброю може покладатися хто хоче, тільки не я! Мені хоть як тяжко, але мушу сказати, що проти тої віками загартованої зброї нашого „брата“, проти отої „Єдиної й Неделімої“, що пересякла всю його істоту, що полонила ум і серце кожного Москвина від князя й до посліднього жebraка-пролетара, наша „клясова свідомість“ хіба що ще одна добра нагода для насмішок з дурного хахла!...

Акт злуки урочисто відчитано, і духовенство править молебень. Я не чув і не чую ні слова, бо стою далеко за людьми, але загальний побожний настрій захоплює й мене. Думками я лину в далеку й близьку минувшину. От згадується мені, що на сім самім місці духовенство й народ вітали Богдана Хмельницького по його перемозі над Польщею, а от знов инше духовенство й инший „народ“ одкривають пам'ятник тому самому Богданові — пам'ятник від „Єдиної й Неделімої Росії“.... за те, що

він був настільки простодушний, що, повіривши на слово Москалеві, прилучився до нього, як рівний до рівного... Знова духовенство й народ моляться о упокоєнні проклятого Москвою українського сепаратиста, а нині „раба Божого Івана“ і так аж до сьогодні. Від Ярослава Мудрого аж до Української Директорії наша свята Софія все була свідком нашого горя й радощів наших, коло неї і перед нею за дев'ять віків пролито не одну сльозу горя й радощів з очей українського „сентименталіста“! Чи довго ще стоятиме й дивитиметься отак на тих непевних діточок бідної України, котрих вона ніяк не навчить розуму? Не звалили й не зруйнували нашої Софії ні татарські, ні московські погроми, і тільки в гадючій душі українського ренегата*) міг народитися плян, щоб її знищити, відняти від нас, — щоб затерти оті заповіти, які вона зберігає від Ярослава, Богдана й Івана Мазепи українському народові на вічні віки!...

*) Тут розумію проєкт А. Савенка, який він свого часу подав у „Кієвлянин-і“. Після того проєкту малося знищити фрески св. Софії й перебудувати саму церкву так, щоб не лишилося ніяких слідів від усього того, що могло би нагадувати „українським сепаратистам“ окремішність старої української культури від московської.

Молебствіє кінчиться, і люде починають розходитися. Найсамперед продефілювало коло мене галицьке військо. Стрункі жовняри один в один. Вичищена зброя ясно блищить; порядок і карність видно у кожному руху. У мене мимохить пробудилася пошана й перед австрійською армією, котрої уламок я бачив отсе в перше. А може се такі спеціально українські частини? Може кождий із тих жовнярів є перейнятий, так як і я, урочистістю моменту, і тою свесю зразковою карністю хоче віддати йому свою пошану? ... Я люблюся стрункими рядами інфантерії, чепурним виглядом кавалеристів і поважністю артилеристів, з якою вони дуже легко й спритно спускають тяжкі гармати крутою Софійською вулицею на Крещатик.

Головна маса народу направляєтся до опери, де сьогодні має бути відкриття Трудового Конгресу. Іду й я туди. Мені котрийсь із ввічливих моїх знайомих прислужився — подарував білет на право доступу на Конгрес, і я думаю той білет використати:

Приходжу до опери. При вході стоять вартові — Галичане, а довкола товчеться маса народу, серед якого бачу досить багато молодиків-студентів. В однім із них пізнаю свого колишнього ученика, на призвище Марченка, студента першого курсу комер-

ційного інституту. Він вітається зо мною, а я користуюся нагодою, щоб розпитати про новини.

— Що новенького? Коли Конгрес одкриється?

— Сьогодні по обіді.

— А делегатів багато з'їхалося?

— Більша половина.

— Не чули, які настрої?

— О, настрої демократичний!

— Що то значить, — большевицький?

— А хіба большевики не демократи?

— Певно, що ні, — се деспоти!

— Вони заступають трудовий народ....

— Нехай заступають свій у Московщині, а не лізуть до нас — нас заступати!...

— Вони до нас і не лізуть....

— А з ким же ми воюємо?

— Ми не воюємо, а воює Директорія з трудовим українським народом — з українськими повстанцями!

Мене розлютила його тушість. Я чув, що він належить до найлівіщих У. С.-Р-ів, як і годиться сімнацятилітньому хлопчині.

— О свята глупото! Хібаж український трудовий народ складається з Хинців?

— Яких Хинців?... забормотав він збентежено.

— Та подивіться тут же у Києві під ескортами українськими проходять раз-у-раз цілі відділи полонених Хинців! Чи то

по Вашому „український трудовий народ“?...

Цілий настрій сьогоднішнього дня зіпсував мені сей хлопчина. Мені відпала охота йти на оце собраніє маняків і слухати ісповіди людської глупоти в тім же роді, бо я чув, що наїхало справді досить багато большевицько настроєних депутатів від У. С.-Р-ів, а мій ученик, очевидно, прийшов сюди вітати своїх партійних товарищів.

Тут до речі згадати про ті „трудові“ з'їзди, на котрих вибиралися депутати на Трудовий Конгрес. До нас у Київ дійшли цікаві відомости про такий з'їзд у Полтаві: З'їхалося туди щось понад чотириста делегатів і зараз же на ньому виявилось дві течії: одна українська поміркована, що стояла на боці Директорії, друга — чисто большевицька. З'їзд було привітано в імени Директорії заступником від Балбачана, котрий побажав з'їздові успіху і обіцяв свою охорону. Але відразу ж на зборах почалася большевицька агітація. Особливо гостро нападав на Директорію якийсь делегат, котрий говорив весь час по московськи. З наказу Балбачана у Москвина було зроблено трус і взято його на допит. При трусі у нього знайдено 400.000 рублів свіжими нерозрізаними листами „керенок“, а при допиті він не криючися заявив, що прибув з Катеринослава від большевиків. Видно, надіявся

на українську демократичну м'якість, таку, яка панувала у нас за часів Центральної Ради. Але на сей раз йому менше повезло, ніж в той час його товаришам: з наказу Балбачана його було розстріляно. По тій пригоді з'їзд розпався. Частина делегатів відмовилася від виборів і роз'їхалась до дому, а інші — більша частина — осталися й вибрали депутатів — найбільше все з тих же У. С.-Р-ів. Декого з них я бачив в Українськiм Клубі й говорив з ними. Показчиком політичного барометра був один із них, з Лубенщини (на жаль, я забув його прізвище). Се був чоловічок до флюгера подібний. За Центральної Ради він був страшний „демократ“ — напівбольшевик, за Гетьмана став великим націоналістом, а тепер знов у його лексиконі з'явилися слова „трудовий народ“, „українська буржуазія“ і т. д. Видно, що на нього і на інших йому подібних знова повіяв вітер з Москви!

Отже з огляду на оті настрої я мало чекав від Трудового Конгресу. Лишалася ще надія на галицьку депутацію. Але між нашими „демократами“, які сходилися в Українськiм Клубі, мені не раз доводилося чути загрози й нахваляння в такiм роді: — „Що там ті Галичане? Буржуї! Попита міщанство. Хіба вони заступають трудовий народ? Та зрештою нам нема чого

з ними довго розмовляти: Галичан усіх якихось там чотирі мільйони, а нас трицять! Не хочете йти з нами — забирайтеся собі геть у свою Галичину, а нам не баламутьте людей!

По таких розмовах я міг сподіватися скандалу на якомусь засіданню, а мені було би дуже боляче бути свідком нашої некультурности і хамства перед людьми, яких я звик шанувати від перших днів моєї національної свідомости. Отже, з огляду на те все, я рішив, що не піду на Конгрес. Хай ліпше почую про нього оповідання від інших! Під настроєм хвилини я зараз же віддав і мій вступний білет комусь із знайомих, що просив мене про те.

Я рішив їхати до дому, і в тій цілі спустився Фундукліївською на Крещатик і попрямував до Олександрівської, щоб сісти на Кирилівський вагон трамваю. На Крещатику, саме перед поштою, побачив я дивний похід: вулицею йшло наше наддніпрянське військо. Піхота лавами поволи йшла „в розвалку“. Жовняри понасували собі на потилицю сірі штучного смушку шапки, палили цигарки й весело розмовляли, попльовуючи на бік. Зброя була в них найріжноманітніша: в кого при боці багнет, в кого шабля, а в одного в передній лаві я побачив заткнуту за ремінний очкур голу цивільну шпаду. Се парадую-

вало наше наддніпрянське „демократичне“ військо. Я мимохить порівняв стрункі ряди „дрібно-буржуазного“ галицького війська, що я бачив перед пів годиною, з „велико-соціалістичним“ нашим — і засміявся собі: які правителі, така й держава, яка держава, таке й військо!...

* * *

На засіданнях Трудового Конгресу я так і не був; в ті дні, як він збирався, я саме готовився до виїзду і виїжджав із Києва, але відгомони з'їзду доходили й до мене. Мені ясно було, що наша справа програна, остаточно: Директорія не зуміла організувати коло себе народ і мусіла програти війну з Московщиною. Одно тільки було мені цікаво: чи вистарчить їй самоповаги, щоб з достоїнством заховатися в сей критичний час, а чи на зразок Гетьмана Скоропадського вона піде з покірною головою до Москви або до Антанти з тим, щоб за якісь охлапи обіцяти відбудову великої Росії, приносячи в жертву наші державні ідеали? Чи вистарчить у неї настільки власної гордості і пошани до свого народу, щоб, не відмовляючися від даної присяги: боронити самостійність нашої держави, — вона найшла спосіб вийти із тої безвихідної ситуації, яку сама утво-

рила через свою нездарність і через нерозуміння історичних законів? Я думав, що Трудовий Конгрес, який мав досить большевицько настроєних депутатів, заявиться за мир з Москвою всякою ціною, аби тільки позискати собі ласку московських комісарів. Але на сей раз я помилився. В останній день, коли я обідав в Українськiм Клубі, я дістав такі відомости:

Трудовий Конгрес вибрав своїм головою Галичанина Семена Вітика. Хоч останній і був соціал-демократом, але інтелігентним, галицьким, далеким від усякого большевизму. Наші соціал-демократи разом із Винниченком, як і на своїм конгресі, заняли гостру й непримириму позицію що до Москви і большевиків. У них ішла чиста орієнтація на Антанту, з котрою Директорія весь час вела переговори й ніби досить успішні. Українські соціалісти-революціонери, як і звичайно, перегризлися між собою і розпалися на кілька ворожих фракцій. Але що найбільше вразило мене — се поведінка професора Грушевського на Конгресі. Очевидно, що його приналежність до партії українських соціалістів-революціонерів зробила його тим „робітником на полі народньої освіти“, котрі дорівнювалися в правах до лікарських помічників: він був одиноким делегатом про-

фесорського звання з наддніпрянської України. Правда, в тих правах удалося дорівнятися і декотрим лікарям, але вони муіли бути також із партії українських соціалістів-революціонерів (таким був нпр. лікар Одрина, один із найзавзятіших С.-Р-ів, людина, що по словам його товаришів-лікарів не користувалася серед них жадною пошаною ні як фахівець, ані як товариш по праці. Через те він робив собі політичну кар'єру на зразок проф. Грушевського). Інтересну позицію заняв сам проф. Грушевський. Про нього мені оповідали таке: він, очевидно, кандидував у голови. Колиж виявилися „буржуазні“ настрої більшости, і головою Конгресу вибрано було не його, а Галичанина, соц.-демократа „дрібно-буржуазної психольогії“ Вітика, то колишній голова Центральної Ради дуже розсердився. Він се зрозумів, як особисту образу. У відплату за те він постановив розбити Конгрес із середини, а як знаряддя до того вибрав найлівіших У. С.-Р-ів, — своїх приятелів „юношей“. Він агітував, збирав їх і писав їм резолюції, в котрих домагався найкрайніших мір в напрямі соціалізації, передачі усієї влади в руки „савдьопів“*) і т. д. і т. п. Але ніякі його старання не

*) Так по вульгарному звалися „совети робочих і крестянских депутатів“.

мали жадного успіху — об'єднати своїх товаришів із партії У. С.-Р-ів йому так і не вдалося, і „дрібно-буржуазна стихія“ на сей раз в особі Винниченка і його со-партійників перемогла: Трудовий Конгрес на превелику печаль проф. Грушевського і купки його однодумців пішов за „опортюністом“ Винниченком і ухвалив резолюції, в яких лишав владу в руках Директорії, а значить і орієнтувався на Антанту, а не на московських большевиків. Крім того рішено було поповнити склад Директорії ще й „дрібно-буржуазним елементом“ в особі одного Галичанина, що остаточно розлютило проф. Грушевського і його товаришів. За те він помстився Директорії в інший спосіб. Про се все я довідався пізніше — вже в Галичині.

ГОЛОВА IV.

Утеча за кордон української інтелігенції. Поводження уряду. Моя зустріч із Коновальцем. Від'їзд у Галичину.

Наша влада розуміла дуже добре своє положення. Що справа на фронті стоїть для нас безнадійно, знали всі, і влада також не робила собі жадних ілюзій. Вона була досить мудра на те, щоб порожню фразеологію про „трудоий народ“, який ніби її виніс і обєднався коло неї, як писалося по відозвах, ототожнювати з дійсним станом річей. Отже, коли остаточно виявилось, що надії на „трудоий“ народ завели, а чужоземна „демократія“ воліє сама безроздільно панувати над Україною, аніж ділити свою владу з нашими порожніми балакунами, наша влада стала енергічно готуватися до евакуації Київа. Робила вона се в найбільшій тайні, для того, щоб не чинити паніки. Але годі було укритися від людських очей: населення Київа дуже добре розуміло усі ті розпорядження, котрі

виходили раз-у-раз ніби як продукт вищих політичних міркувань, а в дійсності як спосіб забезпечити собі відступ і вивезти з собою усе, що дасться.

До таких розпоряджень треба віднести в першу чергу наказ міністра фінансів Мартоса про те, щоб ювілери знесли в державний банк в цілях державної охорони усі золоті предмети. Держава мала видати посвідки в прийняттю і відповідати за дорогоцінні речі по прийнятій оцінці. Не знаю скільки ювілерів і на яку суму позносило під державну охорону свого майна, а в Києві люде говорили: „Директорія мудріша, ніж була Центральна Рада, бо вивозить сама золото, замість того, щоб дати його вивести большевикам у Москву!“...

Десь коло двадцятих чисел січня урядовці державного банку дістали наказ спакувати гроші і цінні папери та бути кожної хвили готовими до евакуації. Ся чутка блискавицею рознеслася по Києву, сіючи ще більшу паніку серед і так наляканого до смерті обивательства. Треба було спасатися, хто куди і хто як міг, перед навалою дикої московської орди.

В першу чергу треба було подбати про своє спасіння українській інтелігенції. Попередня московська навала показала, що Москвини дуже добре орієнтуються в тім, хто є найбільшим їх ворогом на Україні.

Проповідуючи теоретично боротьбу по класовому принципу, вони фактично провадили її на Україні по принципу національному. Отже, вирізуючи в першу чергу, безпощадно і без огляду на партійну й класову приналежність українську інтелігенцію аж до дітей включно, вони не тільки дарували життя буржуазії московській, польській та жидівській, а навіть охоче користувалися самі їх услугами. Зате для українського інтелігента годі було чекати милости від них: для них, як і для кожного, було ясно, що найбільш небезпечним їх ворогом є носителі української культури й української національної ідеї, бо власне за ними криються усі українські аспірації, і вони по волі, чи по неволі доси були і все будуть провозвісниками і творцями, отого самостійництва, отого українського „шовінізму“, так страшних і так ненависних кожному заступникові „руссаго“ — червоного, чи якого там иншого коліру імперіялізму.

На сей раз і наша соціалістична влада, навчена гірким недавнім досвідом, не роблячи собі більше ніяких надій на милосердя московських товаришів, рішила евакуювати разом із державним майном також і українську інтелігенцію, справедливо зараховуючи її до найбільш коштовного державного майна.

Кажуть, що ся ідея вивезти українську інтелігенцію перед большевиками, належала міністрові Чеховському, українському соц.-демократові, напів большевикові, котрий, видно, добре знав і розумів психольогію своїх московських товаришів!

Уряд придумав добрий спосіб для тої евакуації: він назначив масу посольств, всяких місій і комісій: торговельних, інформаційних, політичних, дипломатичних і т. п., вигадав пости всяких державних аґентів та відпоручників і всюди в ті закордонні посланництва попризначав Українців на певну урядову платню. В першу чергу, натурально, йшли партійні товариші з урядових партій. А понеже урядові партії були соціялістичні, то евакуювалися за кордон в першу чергу і найбільше українські соціялісти. На відповідальні дипломатичні й інші пости часто призначалося малограмотних „юношей“, Українців вчорашнього дня і взагалі всякого рода авантюриків, котрі мали заручку у якогось партійного товариша. Потім ті люде нароби́ли Україні лихої слави за кордоном, що з жалем сердечним мусів признати навіть головний їх протектор — Винниченко. А що найбільш характеристично — дуже багато отих протекційних дітей Директорії за кордоном — тоді, як виявилось, що Директорія вже не має ніякої сили, а

головне коштів для їх удержання віддячили їй тим, що відцуралися її та стали на службу до большевиків!.. Для них переїняти своїх панів було не більше, як і свою партійну приналежність! Зразок соціалістичної моралі і „товарищеської“ вдячності!... Дехто з них нажив собі спекуляціями на урядовім майні грубі гроші і навіть покупив власні вілли за кордоном — се були найбільш непримиримі члени крайніх соціалістичних партій, котрі дома на Україні инакше й промови не починали, як тільки з домагань вивласнення усякого майна і передачі його у спільну власність трудовому народові. Таких зразків соціалістичної послідовности і погодження практики з теорією можна перечеислити досить, вони усі перед очима української еміграції, і я не спинятимуся тепер на них, хіба скажу кілька слів низче про ті випадки, котрі набрали у свій час розголосу в Галичині.

В Українському Клубі, де я обідав що дня, тільки й розмов було при столиках, що про від'їзди, призначення, річну й місячну платню, добові, дорожні і т. п.

— Ви куди їдете? — питається нпр. один безвусий „товариш“ у другого такогож.

— Я мабуть в Царгород з посольством, а Ви?

— Я, здається, в Штокгольм, або Гельсінґфорс, — ще не надумався. Треба буде вибрати, куди ліпше, я маю досить пропозицій, але я, знаєте, волів би десь в Італію: я так люблю мистецтво...

— Жалко тільки, що мов не знаємо чужоземних, хоть би якоїсь навчитися. Не знаєте, якої найскорше можна навчитися, — яка найлегча?

— Здається, есперанто...

— Але чи нею де говорять звичайні люде?

— Хоть і не говорять, так у кожному більшому місті можна знайти есперантистів, які охоче Вам допоможуть. У них звичай такий: знаєте — інтернаціональна мова, інтернаціональні дружества, єдність...

— Е, я вже волів би якусь національну — от як би французької, або англійської навчитись?!...

— Ет, на який чорт? Однаково при місії перекладчики їдуть! Аби гроші, то є найліпша мова: її скрізь розуміють!

Але між інтелігенцією такого рода були й старі заслужені українські діячі. Натурально, що й вони належали тепер до якоїсь соціалістичної партії (переважно С.-Ф-ів) і тільки дуже рідко представлялися як „безпартійні“. До таких належав і мій добрий знайомий, про котрого я часто

згадую, Павло Іванович Чижевський (колишній український радикал, а тепер С.-Ф.). Він мав безперечно великі заслуги перед Україною в минулім, а крім того синів С.-Р-ів, з котрих один займав високу посаду в міністерстві торгу і промисловости. Отже, з огляду на обидві ті причини, його було призначено за голову торговельної місії, яка виїжджала в Париж.

Треба було й мені думати щось про себе. Я не був соціялістом, навпаки все завзято від них відмежовувався і гостро виступав проти них, отже числити на урядову протекцію мені було годі. Лишатися в Києві я не міг, бо на мою сестру і її чоловіка і так уже косо поглядав якийсь робітничий контроль із служителів лічниці за те, що в них так довго проживає якийсь невідомий чоловік. Вертатися в Полтаву не було чого й думати. Здається 22. чи 23. січня з Полтави прибув мій брат, котрий розказав мені, що він мусів тікати на дрезині з Полтави, бо з огляду на приближаючихся большевиків уже потяги не ходили. На цілій Україні я не мав більше нігде знайомих, де б міг шукати собі хоч на якийсь час притулку. Становище було досить безнадійне. Я звернувся був за протекцією і до старого Чижевського. Я міг сподіватися на його допомогу — позатим, що ми з ним вісім

літ разом працювали на українській ниві у Полтаві, ще головне й тому, що я знав французьку мову, був хеміком і викладав товарознавство, отже ніби міг представляти сякі-такі кваліфікації для торговельної місії. Але крім того я не міг представити нічого більше. Чижевський делікатно дав зрозуміти мені, що обійдеться й без мене: місію вже, мовляв, набрано, він сам за день-за два від'їжджає, зрештою він згадував про мене в міністерстві, і є надія, що по його виїзді буде послано в доповнення ще кількох урядовців, в тім числі й мене. Я ходив було і в міністерство, але по всьому було видно, що я не належу до тих, які могли би сподіватися на допомогу з цього боку. Становище моє ставало все більш критичним: мені загрожувала небезпека лишитися в Києві без даху над головою і в приємній надії скорого побачення з найбільшими моїми приятелями з Москви!...

Та Бог не без милости, козак не без долі! В той час я зустрівався в Києві з одним моїм земляком з Полтавщини, Миколою Чудіновим. Людина інтелігентна, кристалічно чесна, що був колись Р. У. П-істом й товаришем Винниченка по партії й еміграції, він потім, як вони поставали С.-Д., розійшовся з колишніми своїми однодумцями і присвятив себе службі й організації всіми забутого і проклятого

парія — українського хлібороба - „куркуля“. Він приймав діяльну участь в організації українського союзу хліборобів-власників і тепер був одним із членів управи того союзу. З цілого свого тяжкого життя українського революціонера-націоналіста, без огляду на московську тюрму й емігрантські злидні, він вийшов хоч сильно зломлений фізично, але зберіг ясність розуму, здорову логічну думку і добре українське серце, а що найголовніше лишився джентельменом, властивість цілком неприсуща його колишнім товаришам, що пересяклися практичним марксизмом. Він дуже нарікав на українських соціалістів за їх безумну руйнуючу роботу, а тому, подібно до мене, був у їх очах „контрреволюціонером“ і т. п. Але яко фаховець, він був віцедиректором шкіряного департаменту в міністерстві продовольчих справ; де його цінили за чесність і практичну його роботу. Мав і деякі звязки. Розуміючи до чого воно йде, він запропонував мені вступити на службу до їх міністерства і їхати разом із ним в командіровку до Галичини. Міністром продовольчих справ був тоді Михайло Тимофіїв, „безпартійний“, кривняк мого приятеля Михайла Злобинця. Через останнього і я познайомився з Тимофіївим підчас з'їзду комісарів освіти у Києві. Він тоді був значним

урядовцем в тім же міністерстві. Чудінов повів мене до Тимофіїва, і сей ласкаво прийняв мене й відразу ж призначив урядовцем для особливих доручень при головноуповноваженім міністерства в Галичині. За день чи за два нам із Чудіновим було виписано командіровку до Станиславова. Сим двом людям я ніколи не забуду тої великої услуги, яку вони мені зробили! Не знаю, чи доведеться мені коли в життю їм достойно віддячити, але се є моє найбільше бажання! Лише в „куркульськiм“ серці (Тимофіїв пізніше, вже на еміграції заявив себе як хлібороб-державник) мало знайомих мені до того часу людей я міг знайти співчуття й практичну допомогу собі, бо серце українських соціалістів, хоть і близьких колись моїх товаришів по роботі, було німе й холодне для мене — несоціаліста, безклясового українського інтелігента з дрібно-буржуазною психольогією!...

В той час, як із Київа гарячково евакуювалося державне майно й вибіралися члени українських соціалістичних партій, сам уряд поводився так, ніби все було цілком „благополучно“. Раз-у-раз появлялися напів офіціяльні чутки, що Москвинів тяжко розбито там і там (були чутки нпр., що відбито Полтаву і про заняття Харкова військом Директорії, справа кількох

днів). Конспірацію що до дійсного положення держали усі — навіть міністерські жінки! Яюсь за кілька днів перед моїм виїздом Володимир Шемет сказав мені:

— Справа настільки безнадійна, що наші міністри вже попакували свої речі, а деякі повіряжали й семі з Київа!

Треба було такого випадку, щоб в той самий день, проходячи по Крещатику, я зустрів дужину міністра Мартоса, Марію Юрієвну, мою давню знайому і землячку. Колись іще за студентських часів мені доводилося працювати разом із нею при полтавській міській управі. З її чоловіком я також зустрівався ще з гімназіяльних часів, а потім на полі національної роботи і на полі торговельнім, коли він служив по кооперації, а я завідував полтавським городським миловарним заводом. У нас ніколи не було ворожих відносин, і я міг сподіватися від них, коли не на практичну якусь допомогу, то бодай на правдиві інформації, від яких тепер кождому багато залежало. Так от, побачивши Марію Юрієвну, я дуже зрадів і, привітавшись любенько, зараз же запитався про новини:

— Що чувати новенького? Як там наші справи?

— Нічого, все в порядку... почув я неозначену відповідь.

— А що, Київську небезпека не загрожує, не чули?

— Ні, нічого...

— А що то ходять чутки про евакуацію, то що?

— Я не знаю, не чула...

Мене така лукавість розсердила...

— А чи правду люди говорять, що міністерські жінки вже й валізи запакували? Чи й Ви є в тім числі?

Вона сердито глянула на мене, а я, не чекаючи відповіді, одкланявся...

* * *

Я дістав призначення на урядовця особливих доручень шостої кляси (добряга Тимофіїв видно мав на увазі упадок нашої валюти, даючи мені такий високий чин із платнею щось коло 600 карбованців місячно) при головноуповноваженому міністерства постарчання в Галичині. Се була цікава інституція. Не знаю чи то Тимофіїву, чи кому іншому прийшла дуже розумна думка наладити товарообмін між Наддніпрянщиною і Галичиною. У нас було досить хліба й цукру, але брак нафти, свічок і особливо смаровил. Галичина потребувала найбільше хліба й цукру. Для того, щоб упорядкувати обмін продуктами,

було призначено т. зв. „головноуповноваженого для постарчання“, з нашого міністерства. На тій посаді був деякий Трохименко, і до нього ми з Чудіновим мали їхати. Чудінов мав свої спеціальні задання, власне зібрати матеріяли що до стану шкірної промисловости в Галичині, а мені мою роботу мав указати Трохименко. Але крім усього того ми мали ще одну місію: Тимофіїв пересилав через нас Трохименкові гроші — півтора міліона карбованців. В ті часи се ще була кольосальна сума, і нам треба було подбати про якусь охорону, бо при тодішніх порядках ми дуже легко могли замість Станиславова опинитися „на лоні Авраама“, а наші міліони могли бути „соціялізовані“, уживаючи модерного терміну, якимись товаришами, яких тоді вешталися цілі загони. На мою долю випало подбати про відповідне приміщення у вагоні і по спроможности про якусь охорону. Тимофіїв дав мені власноручну записку до міністра шляхів, і з тою запискою почалися мої хожденія по муках. Найсамперед я пішов до міністра шляхів. Там, у міністерстві, застав ціле пекло. Черга до міністра стояла аж із вестібюля до міністерського кабінету (десь на другім поверсі). То все члени ріжних місій та комісій домагалися собі перевозу! Прождавши в черзі кілька годин, я почув непотішаючу

вістку, не знаю, чи від самого міністра, або може від якогось високого урядовця:

— У нас немає ніяких вільних місць у вагонах, а тим більше ніякої охорони ми не можемо дати.

— Алеж прошу звернути увагу, що справа ходить о гроші урядові...

— Се все одно. Хіба знаєте, що я Вам пораджу? Комендант осадного корпусу Коновалець раз-у-раз посилає своїх людей у Галичину. Здається і завтра їдуть від нього. У нього найліпше просити допомоги. Він дозволить їхати разом із його вояками, матимете собі і приміщення, й охорону, бо вони все мають або спеціальний вагон, або купе.

Я подякував за пораду і по правді сказати втішився. Я знав Галичан за дуже чемних і услужливих людей, а їхати разом з Галичанами — сеж була для мене одна радість! Треба сказати, що я вже й раніше робив спроби, аби виїхати разом із галицькою делеґацією, яка думала вертатися ніби сими днями. В тій цілі я навідався був до Старуха і познайомився з ним при тій нагоді. Але виявилось із розмов, що вони мають виїхати десь 30. чи 31. січня, а ми, на жаль, чекати не могли до того часу — треба було шукати собі інших супутників.

З рожевими надіями поспішався я до команданта осадного корпусу, котрий урядував десь далеко в горі на Олександрівській вулиці. Довгенько довелося мені йти пішки (бо візники тоді коштували 30—40 карбованців, а трамваї не скрізь ходили), заки я, розпитавшись людей, добрався до резиденції наймогутніщої на цілу Україну особи. На площі перед великим будинком команданта стоять скоростріли і ходить кілька вартових. . Мене пропустили тільки по докладнім допиті і по тому, як я показав власноручну записку міністра.

У великій салі прийнять дуже приємно почувалося. Довкола мягкі меблі. При двох чи трьох телефонах безпереривно передають і приймають телефонограми паночки-телефоністки. Повна саля старшин-Галичан. Я переказую мою справу дежурному старшині й прошу, щоб мене як найскорше пустили до пана команданта, бо колиб я мав завтра ранком виїжджати, то мусів би сььогодні залагодити ще багато справ, а лишалося мені усього пів дня.

— Пан полковник дуже заняті важними справами і не можуть Вас прийняти негайно — прошу почекати! . .

Що робити? Мушу пождати! Певно якісь справи по обороні. Я уявляю собі, скільки-то роботи йому тепер! Аджеж

в його руках доля не тільки Київа, але й цілої нашої держави. Десь працює бідака мабуть день і ніч. Я з пошаною поглядав на зачинені двері кабінета, через котрі входили і виходили раз-у-раз старшини з паперами, телеґрамами, телефоноґрамами. Я уявляв собі полковника бравим старим воякою зі стрункою постатю, піднятим до гори сидим вусом, з сивизною на висках. Бліде, стомлене безперестанною роботою й турботами облича, різкий голос звиклого до команди чоловіка — доповняли мені в моїй уяві його образ.

Я сів на мягкій круглій лаві і став дожидатися моєї черги. Минуло може яких чверть години, як двері кабінету відчинилися і з них вийшла сильно напудрована пані, а за нею молоденький офіцерик. Він згинався перед нею, цокав закаблуками і солоденьким голоском промовляв:

— Так прошу не турбуватися — о четвертій годині я до Вас заїду на авто... Пункт о четвертій я вже у Вас... Цілую руці...

Дежурний старшина шепнув мені: — „Можете тепер підійти до полковника прямо, а то до нього зараз посунуть з докладами...“

— А як же до нього?...

— Та отсеж і він, ідіть просто!... Він показав мені оком на молодого офіцера.

Я скоренько підійшов до нього і представив коротко мою справу. Він не уважно мене вислухав і коротенько відповів:

— Я не знаю, чи хто їде завтра, чи не їде, коли хочете довідатися, то зверніться до (він назвав якесь управління чи команду і подав адресу на кінці Фундукліївської близько Гоголівської вулиці) — вони Вам певно допоможуть. Скажіть, що я говорив, аби зробили що можна!...

Авдієнція була скінчена. Я попрощався і побрів шукати ще якогось управління. Але по сій авдієнції вперше у мене захиталася моя безоглядна пошана до Галичан. На чолі осадного корпусу я сподівався бачити полковника в трохи старшій віці! Та й те ще неясно мені й доси: — які такі службові справи з напудрованою дамою міг мати командант боєвої військової частини, що мусів не тільки тратити для неї свій дорогий урядовий час, але й особисто заїжджати до неї на авто?...

В тій команді, чи бюрі, куди я насилу поспів до обіденної перерви, мені щось обіцяли, переговорювали по телефону з якимись урядниками на дворці, видали мені цидулу і запевнили, що завтра на дворці, як тільки я покажу оту цидулу,

то нас посадять з галицькими вояками, і ми з ними будемо їхати разом аж до Станиславова. На превеликий мій жаль се все лишилося тільки обіцянками. Коли на другий день, рано 26. січня ми явилися на двірець, то ніякого галицького посланництва нігде я не міг знайти і ніхто про нього не міг мені нічого сказати. Одно, чим нам прислужилися усякі посвідки і цидули — се, що нам дано право проїзду у вагоні навіть другої класи.

На пероні перед відходом потягу зібралася сила пасажирів, і як тільки потяг підійшов, вони, як звичайно у нас, кинулися одною суцільною лавою, щоб з бою зайняти місця. Але не всі так кидалися без розбору. От бачу — бігає по перону чорнявий молодик і кричить начальницьким тоном:

— Де тут міністерський вагон?... Та міністерський вагон, чорт би вас узяв, скажіть, що від Чеховського!... Олександр Антоновичу, прошу пождати, я зараз довідаюся, де наш вагон!

В тім молодім чоловіку пізнаю типове обличчя братів Чеховських, а в його супутнику славнозвісного українського директора Олександра Кошиця. Видно, один із Чеховських використовує свої родинні звязки з прем'єр-міністром. В кождім разі справа з вільними місцями не представля-

ється так критично, як її малювали мені в міністерстві шляхів, аджеж при потягу є навіть цілий міністерський вагон! Цікаво, чи се для міністерських жінок із уже спакованими валізами, або може вже і для самих міністрів?...

Сяк-так умощуємося у нашім вагоні другої класи і потяг рушає... Прощай, любий, старий Києве! Прощай, мати городів руських, або „руських“, прекрасне і зрадливе місто, українська столица з „руським“ населенням, недосяжна мрія українських самостійників і всякого рода інших „сентименталістів“! У тобі проминули ліпші дні моєї молодости, з тобою зрослися мої думки, мрії й надії, з тобою зрослося навіки моє серце! Чи доведеться мені ще коли повернутися і побачити знова твої святі гори, твої церкви, наші святі могили, до котрих на моїх плечах носив я тлінні останки наших провідників, мою alma mater — усе те, де лишив я кавалок моєї душі, — а чи десь на чужині доведеться зложити мені мої кістки, чужою землею засипати очі?... Або може на сей раз московська орда вже не пожаліє твоїх святинь: сплюндрує, знищить, з димом пустить і по вітру їх розвіє, щоб з ними уже раз на все розвіяти оті такі страшні й ненависні кождому Москвинові „несбиточния мечтанія“ невгомних мазепинців-

сепаратистів?... Може зруйнують твої церкви, вирубають твої сади, переоруть землю твою, розриють твої могили і розкидають з них святі кости наших героїв і учителів наших нові погане, щоб до тебе й стежка твоїх прочан навіки заросла!?....

Наш вагон було вщерть переповнено, але цілком не-українською публікою. Все їхало на Одесу, всі говорили тільки про Одесу і не крилися із своїми мріями, як не крилися і з тим, що тікають з України і від України. Довкола мене сиділи самі Жиди. Видно, багачі — жидівська аристократія. От один витягає з дорогого несесера тарілки, срібні ножі й видельця, коняк і починає трапезувати. Його *vis-a-vis* робить те саме. Починається жвава розмова:

— Прошу коняку, Йосиф Абрамовіч, настоящий Мартель, триста рублей бутылочка! Последнія пол дюжини у Лемера взял я на прощаніє.

— Мерсі. Не хатіть-лі портвейну? Везу з собою і я последнія две бутылки — думаю, что в Одесе будем пить настоящее Бордо...

— Там все можна достать, только гаварят, что цены бешенния.

— Что там цены! Если на месте сидеть, то окупятся всякія цены. А здесь за адін переїзд надо заплатитъ страшнія деньги...

Витягаю і я свій сніданок: варені яйця і „малоросійську“ ковбасу. Мої сусіди з жалем поглядають на мою скромну трапезу і пропонують мені пристати до них:

— Будьте добри, не угодно-лі конячку?

— Дякую красенько!

— Ну отчеґо же? Прошу, не стесняйтесь, в дароґе, знаєте, рюмка коняку великая вещь!

— Я не звик до таких дорогих напоїв...

— Е, бросьте шуткі, при чом здесь дароґовізна?... Кудя ізволіте єхать, в Одесу?

— Ні, я їду в Галичину.

— Наверное с правітельственними порученіями? Так Ви же не в тот ваґон сєлі! Здесь с єтїм самїм поєздом ідут спеціальные ваґони прямо до Волочиска.

Поінформованість їх була так само добра і в других справах.

— Может бить Ви єдете по нефтяному делу?

— Ні, я в інших справах їду.

— Знаєте, Йосиф Абрамовіч, тепер нефтяное дело очень вигодная вещь...

— Ну, канєчно, єслі би можна било жїть нормально, а єслі с такімі порядками...

— Да, своя жїзнь дороже!...

Ми справді не мали ніякого поняття про багато річей, в тім числі й про те, де є які ваґони, а маючи дозвіл на другу клясу

влізли до першого-ліпшого, і за людським тиском навіть не могли розміститися разом. Крім мене і Чудінова з нами ще їхали один інженір, помічник Чудінова, і двоє молодих здоровенних хлопців. Вони обидва були з Лубень, обидва належали до „куркулів“, і Чудінов десь постарався про дозвіл на проїзд і для них. Один із них був студентом київського комерційного інституту — він звався Макаренко, а другий — Корнієнко, колишній матрос, хазяйнував десь у лубенському повіті. Обидва вони були цілком „буржуазної психології“, воювали колись і з большевиками, і з нашими соціялістами, котрих ненавиділи з цілої душі. Тепер їм нігде було притулитися, бо в нашій „демократичній“ армії вони могли собі чекати хіба розправи за свою минулу „контр-революційну“ діяльність, а до дому вертатися також було годі. Дома в них „беднейші“ грабували їхнє майно і загрозили їм, щоб вони й не думали вертатися, бо живими їх із своїх рук не випустять. Вони із свого боку приобіцяли те саме „беднейшим“: як що вернуться колись до дому, то тільки для того, щоб з них шкуру спустити за своє добро. Тепер вони горіли жадобою помети і пробіралися в Галичину в надії, що їм десь удасться вступити до правильного організованого українського війська, щоб з ним вернутися на Україну

і прогнати з неї московських большевиків, а разом з ними і наших „бандитів“.

Вони примостилися на другім кінці вагона разом із Чудіновим і оберігали невідступно його і його портфель з грішми. Ми дуже боялися за гроші, особливож у ночі. Але доля послала нам несподівану допомогу і все в виді тих же Галичан.

На Жмеринку ми прибули пізно у вечері. Тут ми висіли й чекали іншого потягу на Волочиська, бо наш ішов прямо на Одесу. Я вийшов подивитися на двірець, про котрий я чув, що його побудовано на європейський зразок, а також треба було й повечеряти. Бродячи під землею по переповнених саях, я почув нараз галицьку розмову:

— Гей, поспішай но, Йване, де ти ся подів? Диви, он потяг рушить... Де кріс, де рюкзаки?... А хлопці де?

Голос належав низенькому присадкуватому стрільцеві, що без плаща метушився коло пакунків.

Я зрадів тій зустрічі і зараз же до нього:

— Будь ласка, чи Ви не в Галичину їдете?

— Так, прошу.

— Чи не могли би прийняти й мене до компанії, я Вам потім розкажу через що, а тепер лиш прошу, аби дозволили сісти

до вагона разом із Вами, бо і я їду в Галичину.

— Алеж просимо, просимо! Чи не маєте яких пакунків, наші хлопці занесуть до нашого купе?

Я йому сердечно подякував і всів разом з ними до їх маленького на шість осіб купе третьої класи. Їх було самих щось четверо чи п'ятеро вояків, до того ще дві панночки, та вони без огляду на тісноту не тільки прийняли мене до себе, але ще й відступили мені на ніч цілу верхню полицю. Я розказав, що ми веземо півтора мільона грошей, і просив, щоб вони дозволили мені з грішми переночувати під їх охроною.

— Алеж бо просимо, просимо! Маємо штири гвери, можете спати спокійно!

Я переніс гроші до них у купе, а мої попутчики розташувалися знова окремо. Перед сном я вийшов трохи на „площадку“ подихати свіжим повітрям. Там було також повно людей. Сірили салдатські шинелі і чулася жива розмова:

— ...авжеж, у нас он дома своя робота!...

— То воювали, воювали з Австріяками, а тепер диви, вони наші найперші приятелі поставали: кидай дома печене й варене та йди їм Львів від Поляків одбивати! І одбивайте собі, як вам треба!...

— Понаносило їх і сюди нам Україну будувати! На який нам чорт ваша Україна здалася? Вам її треба, ви собі й будуйте, а ми в Росії живемо, нам Германців не нада!...

— Та що там говорити, от на первій станції злазимо, тай вертаємось до дому! Хоче Петлюра їм Львів обороняти, хай сам Іде тай боронить, а не нас посилає — бачили ми вже тих Петлюр, досить їх з нас!...

Мене ті розмови, як ножем, різали по серцю. Я зрозумів у чім тут справа: се певно якась частина нашого наддніпрянського війська, котру висилає Петлюра на підмогу Галичанам під Львів. От воно справжній наш народ! Справжній „трудоий“, з чистою, без ніяких домішок „клясовою“ психольогією. Справді, як може промовити до його клясового почуття оте слово „Львів“ або „брата Галичане“? Хіба він так вихований, щоб розуміти такі сентименти, як „Україна“, „державна українська“, „державні інтереси“? Таж його роками виховували наші блюстителі чистоти клясової психольогії!... Вониж дбали перш над усе, щоб його клясова свідомість не була затемнена, боронь Боже, якими націоналістичними домішками!... От се й плоди діла рук їх! В чім справді полягають „клясові“ інтереси нашого „тру-

дового народу“ під Львовом? Сеж не боротьба з українською „буржуазією“: там кождий борець мав собі реальну нагороду за свою „клясову“ боротьбу — сім, чи скільки там десятинок поміщицької землі, добрих коней і волів із поміщицької стайні, солодкий цукор із цукроварні і чистий спирт прямо з бочки. Просто, ясно, реально, хоч і говорить не до душі, так до інших, менш делікатних, та більш реальних органів його „клясового“ організму!...

І мені пригадалися оті дурні, сентиментальні Галичане, діти галицьких таки мужиків, тільки з „дрібно-буржуазною психологією“, що перед кількома тижнями зложили свої кости під Київом... Для кого? Для чого?... Щоби тепер їх святу память прокляв той самий наддніпрянський брат, для котрого вони по першому його призиву прийшли зложити свої голови, не чекаючи собі іншої нагороди, як тільки попарадувати в свободнім Києві, столиці самостійної Соборної України!...

Так! Нас від Галичан ще розділяє велика прірва, і ту прірву вирили ми, Наддніпрянці, — наш обовязок її й загати-ти! Ми при всім своїм „духовім“ і інших багацтвах, носимо на собі прокляте клеймо московсько-азійської культури. Ми під

віковим її впливом утратили наш власний образ і подобіє! Ми мусимо вернутися, або дорости до тої „дрібно-буржуазної“ шляхотної психології, котру ми втратили (або може ще не встигли набути) за часів нашого пробування у фізичнім і духовім московським ярмі. І тільки тоді, коли ми піднесемося з багна отої первісно-дикої московського гатунку „клясової“ психології, коли ми зрозуміємо різницю між вселюдською культурою і московськими сектанськими забобонами, коли нам усім ясно стане, що поза Батьківщиною не існує ніяких „клясових“ інтересів, — тільки тоді ми можемо з чистою душею і совістю протягнути через Збруч руку нашим галицьким братам і зрозуміти їх!...

Я вернувся до свого купе і не сказав нікому ні слова про те, що я чув: мені совісно було перед тими простодушними й довірливими галицькими жовнярами, що оберігали мене і наші гроші від моїх „клясово-свідомих“ наддніпрянських земляків!

Мої оборонці любенько собі розмовляли з панночками про милий їх Тернопіль, куди вони їдуть на урльоп аж на цілий тиждень. Один з них, власне начальник відділу, носив і славне тернопільське імя — Чубатий. Сміялися й бавилися, а я з усіх сил намагався як найскорше заснути.

Спав я спокійно, і на другий день подякував їм і попрощався вже у Волочиську. Я передав Чудінову цілим його портфель, але в нього самого сеї ночі вкрадено було з кишені тисячу карбованців останніх його власних грошей...

ГОЛОВА V.

На галицькій Україні. Моя служба у відділі постарчання. Тодішнє життя в Галичині. Боротьба за Львів. Національна Рада.

На стації Підволочиська ми були, як уже добре розвиднилось. Я побіг до буфету випити кави і чогось з'їсти. При досить бруднім шинквасі товклося маса людей. Чулася чиста українська, без ніяких інших домішок, мова. Аж тут у перше я почув себе в справжній українській державі, а не тільки на українській землі! Запиваючи шматок „краківської“ ковбаси філіжанкою теплуватої мутної кави, почув я коло себе дуже знайомий голос: — А з мене скільки? За булку і за каву?...

Обернувся і побачив поруч із собою Олександра Кошиця, якого бачив при відїзді з Києва разом із Чеховським. Значить, ми разом їхали. Кошиця я знаю дуже давно, ще з моїх студентських часів, коли я співав під його проводом у хорі київського

„Бояна“ (в рр. 1905—1906), тому я дуже зрадів, побачивши земляка.

— Доброго здоров'я, Олександрє Антоновичу! Яким се вітром Вас сюди занесло?

— Алеґро удірато...*)

— Значить, од „товаришов“?...

— Агаж.

— А як же з Капелею справа? (Я знав, що Капелю вже набрано, і вона мала виїхати сими днями з Київа.)

— А чорт їх знає як! Я не маю часу дожидати, коли вона виїде, а як виїде, то дожену за кордоном...

Потяг на Тернопіль уже стояв на колєї. Я скоренько взяв білет і побіг шукати собі місця, бо й тут народу була страшна сила, і все то разом кинулося на потяг.

— Панє Андрієвський!... Гей земляче!... почув я з вікна одного ваґону. Глянув у напрямку голоса і побачив у вікні Євгена Харламповича Чикаленка, знаного на цілу Україну старого українського діяча й мецената. З ним я був знайомий іще за студентських часів — тоді, як він тільки почав видавати „Раду“. Мені сьогодні справді дуже везло на земляків. Старого Чикаленка я не тільки шанував за його патріотизм і великі заслуги перед Україною, але любив за його отверту привітливую

*) По московськи „удирать“ значить тікати.

вдачу, здоровий не попсований ніякими модерними забобонами розум старого Українця-хлібороба і нарешті цинив у ньому дуже інтересного співбесідника. Тож не можу описати моєї радості, як я його побачив.

— Здоровенькі були, Евгене Харламповичу! Куди Вас Господь несе?

— Та поки що у Станиславів. А Ви куди?

— І я тудиж.

— Так сідайте до нас, у нас цілий вагон.

— А хто з Вами?

— Мене приняло до себе царгородське посольство, сідайте й Ви з нами, не пересидите лави!

Я гукнув на моїх супутників, і ми влізли до вагона царгородського посольства. Нас пустили, бо ми пояснили, що й ми, мовляв, урядовці і маємо, хоч і меншу, ніж вони, та всеж свою місію. Посольство їхало в повному складі, виключаючи самого посла — Лотоцького (С.-Ф.) і секретаря — молодого Чикаленка (С.-Д.), сина Евгена Харламповича. Вони задержалися, здається, в Києві і мали догнати решту вже за кордоном. Декого зі складу посольства я знав, про декого чув. Воєнним аташе був Кедровський (С.-Р.), крім того був ще молодий Шраг (також С.-Р.), який мав посаду чи

не радника, п-ні Александровська (донька старого Лотоцького) була на посаді перекладчика. Мене старий Чикаленко представив п-ні і декому з мущин. Крім уже згаданих було ще кілька молодих людей.

Було вже коло десятої години, а потяг наш все не рушав. До нас у вагон заходили різні люде, розмовляли, сміялися, інформували про дорогу. Між иншим я вчув пропозицію їхати кіньми:

— За п'ять годин будемо в Тернополі; тож недалеко, шістьдесять кільометрів, санна дорога добра, тільки, звичайно, треба заплатити дорожче.

Мені ся пропозиція показала ся смішною. Хтоб же був таким дурним, щоб вилазити з вагона й сідати на коней? Я навіть із цікавості звернувся із запитом до одного з таких інформаторів-Галичан.

— Та бачите, если Ви потрібуєте бути в Тернополі скорше, то ліпше їхати кіньми, бо потяг, як коли, то й десять годин їде!

Мене се ще більше здивувало: деж таки у нас на Україні, в колишній Росії, та й то потяги ходять швидше!

— Бачите, пане добродію, нам — Українцям у Галичині, по небіжці Австрії припали найгірші вози й паровози дуже старі, пускають пару, не держать тиску і тому йти не годні.

— Така вже видно наша доля: як треба робити для кого, то нам випадає найбільша робота, а як що доставати, то наш пай найгірший!

— Правду маєте: ми найбільше служили і прислужилися Австрії, а як прийшлося ділитися, то нам випало що найгірше!

Розмови розмовами, а потяг наш все не рушає. Кедровський, яко чоловік у військовій уніформі, ще і з шаблею при боці, взяв на себе не тільки функції по внутрішній обороні, але й зовнішню команду. З поважним виглядом він ходить раз-у-раз на переговори то з начальником стації, то з машиністом і приходить з потішаючими вістями: потяг рушить за чверть години, за десять мінут, за пять мінут. Нарешті десь по десятій годині наш потяг дуже поволи рушив.

— Треба було довго нагрівати машину, — пояснив Кедровський.

Але видно, що як довго треба було її нагрівати, так скоро вона й вистигла. Не минуло й трьох-чотирьох годин дуже повільної їзди (таким ходом, як ідуть з дому на торг наші добрі хазяйські воли), як наш потяг став серед чистого поля. Потягнулися години нудного дождання. Вже й смеркло, а потяг наш не рушає. З вагонів

скрізь повиходили добровільні помагачі і розвідчики, а з нашого раз-у-раз виходив з начальницькою міною Кедровський. Вертався він чим раз то все лютіший, обіцяв, що він „уживе заходів“, або хвалився, що „вже ужив заходів“, але ми все так же спокійненько стояли серед поля. Заносилося на те, що доведеться так тут і ночувати. Про причини нашого стояння існувало кілька гіпотез. Одні казали, що не вистарчило палива, і пішли десь добувати дрова. Другі знов говорили, що „з машини пара вийшла“ — треба пождати, аж наженуть знов. Треті догадувалися, що машиніст Поляк, і він саботує, бо не хоче служити українській владі. Нарешті четверті твердили, що машиніст, хоть і Українець, але штрайкує, поки йому не зберуть певну суму грошей — без хабаря, мовляв, не хоче везти. Кедровський присягав, що він „заставить“ машиніста їхати зараз же, негайно. По однім із таких своїх виходів він вернувся розлючений; більш величавого, ніж звичайно вигляду, і громогласно заявив нам:

— Я наказав машиністові, щоб за десять мінут потяг рушив, а як ні... то показав йому револьвер... Що се таке? Ми урядова місія з важними дорученнями, а він саботує!... Я йому сказав, хто я. Тепер чекаю ще десять мінут...

В своєму гніві і урядовій величавості він був незрівняний. Так і приходили самі собою на пам'ять слова поета:

„Гнѣвъ его ужасенъ,
Движенья быстры,
Онъ прекрасенъ,
Онъ весь какъ Божая гроза...“

Я уявляв його собі десь у нас на мітингу, де він в такому натхненім стані в імени партії У. С.-Р-ів громить буржуазію і призиває на неї гнів трудового селянства. Таж там успіх його був би певний! Але тут? Тут ніяких наслідків!... Минуло десять мінут, і пів години, і година, а потяг наш усе спокійненько стояв собі, як і раніше, серед чистого поля. Чортова дрібно-буржуазна галицька психольогія не піддавалася навіть С.-Р-івському гнівові! Нарешті і сам Кедровський заспокоївся. Він дарував життя непокірному машиністові, перестав грозити і перестав виходити з вагона, а разом з усіма іншими покійно дожидався що то буде далі. Нарешті щось години коло восьмої вечера ми поволи рушили, але не скорше, як і виїхали з Підволочиськ. Машиніст нагрів таки машину і напустив пари!

Зрештою у нашім вагоні принаймні члени царгородського посольства не нудилися. Вони відкрили кілька пак із шампанським,

з румом, з лікерами і гріли свої тіла й душі делікатними напоями. Довкола стояв шум, регіт, чулося анекдоти, дотепи — словом, як би зайшов хто чужий, подумав би, що попав у найбуржуазнішу компанію, — годі було навіть припустити, що тут що не член місії, то й найчистішої марки соціаліст, борець проти буржуазної розпусти і збитків!

Мав і я досить часу наговоритися до схочу. Розпитався я й про склад місії, і про кожного її члена з окрема. Особливо мене цікавило побачити Шрага. Я чув про якогось Шрага, молодого С.-Р-а, котрий був секретарем голови Центральної Ради проф. Грушевського, таке оповідання: Раз у Києві до голови Центральної Ради заїхав у справі німецький генерал Айхгорн. Проф. Грушевський був зайнятий і тому генерала зустрів у його секретар Шраг. Генерал спитався, чи не може він говорити з головою Центральної Ради?

— Пана голови нема, але прошу переказати мені справу, я його секретар.

— Прошу передати панові Грушевському, що в урядових справах я не звик говорити з дітьми, тільки з людьми поважного віку! — Так відповівши, генерал вийшов.

Тепер той самий Шраг їхав в характері високого урядовця дипломатичної місії. Я придивився до нього. Справді він вигля-

дав дуже молодо, навіть, на свої 24 чи 25 літ, як мені означили тоді його вік. Правда, за кордоном він не довго служив У. Н. Республіці. Ліво-есерівський темперамент і впливи його учителя, проф. Грушевського, незабаром спонукали його покинути дипломатичну кар'єру, а пізніше й виїхати на Україну на службу до большевиків.

Цікаво мені було й те, де могли взяти наші дипломати таку силу напоїв? Навіть для найбагатіших людей цілі паки шампану не все по средствам возити із собою в подорож, а тим більше за кордон! Тільки пізніше хтось відкрив мені сю тайну: то були напої з льохів колишнього Гетьмана Скоропадського, а наші дипломати якось умудрилися „соціалізувати“ на свою користь генеральські припаси. На жаль, наші правителі і їх урядовці тоді так соціалізували не саме лишень вино!

Старий Чикаленко розказав мені багато інтересного з часів минулого. Розказував наприклад, що йому Гетьман пропонував зложити міністерський кабінет, бо Національний Союз енергійно настоював на його кандидатурі.

— Тай чом Ви не згодилися?

— Бо то булаб безнадійна справа: однаково я не міг мати вільної руки...

— Булоб спробувати. То Ваш гріх, що відмовилися послужити Україні, а нато-

мість відступили поле якомусь общеросові!

— Я не міг би зробити того, що вважаю за потрібне, бо не мав би сили для того, ані оборони для свого уряду й держави, не мав би нащо опертися. Я казав: „Дайте мені українську армію, якою я міг би розпоряджати, тоді я візьму на себе й відповідальність“, а бути головою уряду української держави з німецьким військом, я не вважаю за можливе.

— Всеж таки не треба було зрікатися, а треба було спробувати, можеб і на власну армію з часом спромоглися: бодай спробувати, щоб ми могли мати досвід із справді „буржуазним“ українським урядом, бо доси ми мали або московську буржуазію в роді Рейнботів та Кістяковських, або малоросійську — à la Лизогуб, абож українських пролетарів в роді Винниченка.

— Е, та Винниченко зовсім не пролетар.

— Як так? Таж син „біднейшого“ селянина, в молодости гуси пас, усе, як належиться, пройшов повний пролетарський стаж, так і в парканових біографіях написано...

— То біографії, а в дійсности щось воно не так виглядає... Знаєте, я бачив його батька, він заходив до мене.

— З якої нагоди?

— Якось уже підчас большевицької небезпеки чую хтось звонить. Іду сам відчиняти двері і бачу перед собою незнайомого панка. Убраний так, як убіраються у нас багатенькі прасоли.

— Здравствуйте. Скажіть пожалуєста, здесь жівіот Владімір Кіріловіч?

— Який то?

— Владімір Кіріловіч Вінніченко — я его отец...

— Ні, він тут не живе, але буває у мене.

— Скажіть єму, что я прієхал с ним посоветоваться за наші дома: нада же что нібудь с німі сделать — продать їх, что-лі, тепер їх не вигодно держать!...

Я йому подав адресу його сина і порадив поговорити з ним у нього дома. Винниченків батько не справив на мене вражіння убогого селянина, а тим більше українського, бо говорив зо мною весь час по московськи, хоч я до нього й по українськи.

— Не знаю, чи Винниченко пролетарського походження, не знаю навіть, чи він щиро пролетарських переконань, але що пролетарський його „образ діявства“ наробив нам страшної шкоди, тож усім видно! Бог зна, чи знайдеться у нас досить твердих і мудрих людей буржуазного „образа діявства“, щоб узятися за репарацію нашої страшної руїни, продукта отої

соціалістичної творчости, особливож, коли такі люде совіта й розуму, як Ви, Евгене Харламповичу, відмовляються приложити своїх рук до громадської роботи: в критичний час узяти і на себе частину державного тягару й відповідальности! Так у нас справді до корисної будівничої творчости ніколи не дійде, бо ті, що можуть і повинні робити, не тільки не хочять виявити ніякої власної ініціативи, а навіть не мають охоти допомогти комусь іншому!...

В тих інтересних розмовах і спостереженнях ми навіс нам час, котрого ми мали аж забагато. Потяг наш або „набірив пари“, або рухався із скорістю пяти кілометрів у годину. Нарешті далеко за північ ми прибули до Тернополя. Наші порадики мали рацію: кіньми їхати було більше, як в два рази скорше! Не знати коли можна було рушати далі на Станиславів, треба було ночувати тут. На стації нам було видано квітки на приміщення в готелю, і командант стації був такий чемний, що дав нам жовняра за провідника. По довгих наших добиваннях до готелю, двері нарешті відчинив заспаний кельнер і заявив нам категорично, що в нього вільних покоїв нема.

— Алеж ми маємо квітки від команданта стації до Вас!...

— Я нічого не знаю. У нас живе командант міста, полковник Стефанів, много інших урядовців реквізувало покої — ми не маємо більше.

Ніякі наші доводи на нього не впливали. Хоть лягай тут перед готелем на бруку! Не знаю чим скінчились би наші з ним переговори, як би ізза спини кельнера не з'явилися з радісними обличчями Корнієнко і Макаренко:

— Ідіть, ідіть, ми вже знайшли вільну кімнату!

Ми з Чудіновим і інженіром без огляду на протести кельнера двинулися за ними в путь і заняли собі досить велику кімнату з одним ліжком. Поки ми вели розмови з кельнером, наші хлопці обревідували цілий готель. Знайшли один покій цілком вільний, і ми скромно розмістилися в нім усі п'ятеро, бо не хотіли турбувати тутешніх людей, а кельнерові пригрозили, що завтра розкажемо про їх порядки полковнику Стефанову, і він затих.

На другий день рано ми вийшли оглянути місто, і зробити візиту місцевим кооперативам. Тернопіль мені дуже сподобався. Миле провінціяльне, досить чистеньке містечко (порівнюючи до наших наддніпрянських повітових міст!), скрізь бруковане, що робить приємне вражіння. Довкола чути саму українську — зрідка німецьку мову.

А що найприємніше вражає, се те, що на вулицях українські назви: площа імени Гетьмана Івана Мазепи, вулиця імени Михайла Грушевського, імени Винниченка — все те нагадує, що тут справді Україна, що й галицькі міщане — Українці, і не бояться вони так, як у нас, „народнього гніву“, а дають зрозуміти кождому, що Україна тут є і мусить бути. Ріжниця з нашим наддніпрянським міщанством велика!

У місцевих кооперативах нас прийняли дуже радісно: ми відразу ж здобули потрібні нам відомости і навіть завязали торговельні зносини: уговорилися що до привозу шкіряних продуктів.

По обіді, ледви одпочили трохи, як дістали відомости, що сьогодні о 6-ій годині є потяг на Станиславів. За пів години до призначеного часу ми вже були на двірці і, з ласкавого дозволу царгородської місії, знову в їх вагоні. Минула шоста, і пів семої, і сема, а наш потяг не рушає. Знов бігає Кедровський з наказами до машиніста, знов доводить йому, що потяг мусить негайно рушити з огляду на важливість тих справ, які має розв'язати їх дипломатична місія, але результатів знов ніяких. На сей раз нам береться допомогти навіть сам командант Тернополя — полковник Стефанів. Він прийшов зложити ві-

зиту царгородській місії і випити келішок шампану за її успіхи і щасливу путь. Дуже чемний, вічливий і услужливий, він обіцяє пані Александровській, що потяг рушить за чверть години і йде дати відповідні розпорядження. Але і його заходи не мають більше результатів, як заходи нашого воєнного аташе. У нас зрештою досить тепло й весело. Десь роздобули залізну піч, поставили її серед вагону і палять в ній порожні паки зпід вина. Гетьманські напої знова розігрівають дух членів нашої місії в той час, як паки гріють їх тіло. А наші нічим не нагріті душі сумують. Ми нудимося й чекаємо нетерпеливо, коли то наш машиніст „напустить пари“! О десятій годині ми таки рушаємо в супроводі побажань пана полковника і в приємній перспективі прибути до Станиславова десь за добу або за дві. Але на сей раз нам більше повезло. Видно, машиніст хоч і довго грів, так зате добре нагрів машину, бо ми над ранок без ніяких пригод прибуваємо до Станиславова. Знов на стації нам дають цидулку на приміщення і жовняра-провідника. Тим разом він сам за нас веде дипломатичні переговори з Жидівкою, властителькою готелю, до якого він нас запровадив.

— Та яж Вам кажу, що не маю жадного покою...

— Мусить бути.

— Так нема!...

— Пан четар наказали, я мушу сповнити наказ: пани мають дістати покій!

Він сам іде на рекогносцировку і урочисто приводить нас до малесенького покою.

— Таж бійтеся Бога, у мене тут пец репаруєся, — протестує ґаздиня.

— То нич — пец порепаруєте пізнійше: пани мусять мати приміщенє!

Бравий жовняр щезає, а ми в п'ятьох розкладаємся на двох ліжках. Але холод страшний. Навіть у кожухах годі заснути. Ми думаємо розпалити. Власне груба репарується в сусіднім покою, а в сім ще можна палити. Жидівка приносить дров і ми розпалюємо. Зараз же засипаємо твердим сном.

На рано я й Корнієнко маємо доручення піти до міста, відшукати команданта міста, сотника Гарабача і просити в нього о приміщення. Прокидаємося о 8-ій рано й ледви підводимося з ліжок, видно, з перевтоми болить голова і хилиться до долу... На вулиці я почуваю, що мене нудить, і я хитаюся: мабуть не виспався. Корнієнко, хлопчина як медвідь, але й він також блідий. Та то все нічого. Свіже морозне повітря додає нам енергії, і ми швиденько маршеруємо по обмерзлих хідниках до магістрату, де урядує сотник Га-

рабач. У нього, без огляду на ранній час, вже досить таких, як і ми. Він приходить незабаром і починає урядувати. Високий, гарний молодець, як і всі галицькі старшини дуже чемний і діловий. Нашу справу полагоджує в пів мінuti.

— Дістанете два покої в готелю Габсбург. Перепрашаю, що не можу більше і в ліпшій готелю, бо тепер маємо дуже багато важних осіб з наддніпрянської України, між ними міністри, товариші міністрів, посли — мусимо їм подбати о приміщення, а не маємо настільки покоїв: Станиславів маленьке містечко...

— О, прошу не турбуватися, ми люде скромні, для нас цілком вистарчить два покої!...

По правді мені було дуже ніяково. Ми — збігці з Великої і багатої України прибуваємо сюди в маленьку і бідну Галичину на її харчі. Для чого? Як утікачі, просити собі притулку? О, ні! Кождий з нас великий урядовець, шестої, пятої, четвертої ранги, все в генеральських і вище чинах і має великі урядові доручення. Скромні галицькі четарі, поручники й сотники, з котрих кождий, під кождим зглядом, більше вартий від нас, мусять випрямлятися в струну перед нами і перепрошувати нас, замість того, щоб ми кланялися їм і перепро-

шували їх за турботи! Я хоть трохи хотів оправдатися перед ним:

— Надіємося, що ми станемо в пригоді місту Станиславову: наша місія, з котрою ми прибули сюди постарчатися для Галичини шкіру, цукор і хліб...

— Алеж прошу, нам так мило вітати у себе наших братів із Наддніпрянщини!...

За десять мінут ми були в готелю Габсбург, де Жидок-хазяїн дуже чемно і без ніякого опору прийняв нас із нашими квитками, а ще за пів години ми були вже і в нашому готелю при дворці, де покинули своїх товаришів. Ще з передпокою почули ми чад, а як відчинили двері до покою, то він вразив нас своїм тяжким смородом. Всі троє наших супутників лежали бліді і майже непритомні на ліжках. Як найскорше розчинили ми вікна й двері, принесли зимної води і насилу постягали їх з постелей. Може як би прийшли на годину пізніше, то вже й не добудилисяб!

* * *

Мій начальник Трохименко, котрому я представив моє призначення, видно, не дуже зрадів новому урядовцеві. Справді „урядовець для особливих доручень“ та

ще й „шостої“ кляси — була за велика і ні до чого непотрібна йому особа. Він уже мав комплект своїх служачих, почасти Наддніпрянців, почасти Галичан і не знав, куди приткнути зайвого урядовця. Склад його дотеперішніх помічників, як видно, відповідав не тільки його потребам, але й смакові, а я прийшов навіть без попереднього порозуміння з ним, прямо від міністра. Словом, по його досить квасній міні при привітанню я догадався, що він охотніше обійшовся би без мене. Обжившись трохи, я зрозумів і чому.

Зі своїми підвладними він не мав дуже добрих відносин, або ліпше сказати, вони не дуже його шанували, хоч жили з ним мирно. Із собою він привіз кількох наших наддніпрянських урядовців, здебільшого з С.-Р-івських юношей. Так напр. його помічником був молоденький хлопчина, товариш по партії і одноліток моїх учеників С.-Р-ів уже згаданих мною Бахиря*) і Марченка. Він звався Зозуля, і був досить милий і спокійний хлопець, навіть жонатий. На реєстратурі сидів також гарний хлопчик із наших Наддніпрянців і також жонатий. Сей останній не дуже любив Трохименка і не крився з тим. Інші урядовці — старші й молодші Галичане,

*) „З Минулого“, том I, ч. 1, стор. 89.

були все, як Галичане, дуже чемні й сумлінні робітники і критикувати начальства не наслідувалися. А критикувати мали за що якраз вони, бо саме в той час, як я приїхав до Станиславова, у Трохименка назрів і насилу розвязався конфлікт із галицькими урядовими сферами. Річ була в тім, що наші Наддніпрянці, прибувши в Галичину, після нашого звичаю, забажали собі „повноти влади“. Говорилося, як звичайно, про інтереси населення, а робилося, як нам хотілося. Місцеві люде скоро побачили, що господарство не йде, як би того вимагали їх інтереси, й стали домагатися, щоб при розподіленню продуктів і при вивозі галицької нафти і їх голос було взято на увагу. Трохименко щось переговорював з ними, торгувався, говорив про свої великі повновласти і невідповідність їм, нарешті дійшло до того, що галицький уряд зложив свій окремий відділ постарчання, головою котрого призначив д-ра Ваня. Сей галицький відділ помістився в тім самім же будинку, де урядували й ми. Трохименко, розказуючи мені про ці суперечки, шукав був і в мені співчуття, але я йому отверто заявив, що помімо того, що і в данім разі я вважаю правими Галичан, а поза тим і взагалі думаю, що у них, на їх землі ми мусимо слухатися їх, а не вони нас. Такі мої

погляди, очевидно, могли позискати ще менше його симпатій.

Незабаром він знайшов мені роботу, котра мене цілком захопила: він зробив мене начальником відділу по ввозу. Мої обов'язки полягали в тім, щоб стежити за цукром і за хлібом, котрий був у дорозі, а коли цукор прибував у Станиславів, то і про його приміщення. Зерна нам переховувати не треба було, бо його відразу у вагонах забирали сільські громади на їду або й на насіння. Цукор ми почасти також продавали, а почасти треба було складати, бо його набіралося все більше. Власне можна було б і його весь продати. До нас раз-у-раз приходили делеґації від сільських громад з проханням продати їм пару вагонів цукру, бо „дітям їсти нічого“. Цукор мав заступити для їх дітей хліб і молоко. Я радив Трохименкові продавати або за готівку або і в кредит із таких міркувань: перше, що ми б справді допомогли бідуючому населенню, а вдруге, що в кождім разі розмістили б цукор серед українських мужиків і для них, а не для Поляків, котрі чим далі все більше виявляли руху і на мою думку могли забрати собі разом із Галичиною і наш наддніпрянський цукор. Але Трохименко мав свої вищі міркування — він наказав зробити кілька складів по цілій Галичині і держати цукор там

в запасі. Наперед казав, що не хоче випускати цукру на спекуляцію, а потім заявив, що дістав такий наказ від міністра фінансів Мартоса. Міністр з цукру робив собі „золотий фонд“, щоб забезпечити нашу валюту і тому скоро обмежив до мінімуму нашу торгівлю. Як і всі пляни Мартоса, і сей носив на собі всі ознаки його геніяльності: Поляки, прийшовши весною в Галичину, забрали собі понад двіста вагонів нашого цукру!

Я мав досить роботи. Треба було понаймати склади й маґазинерів, позаводити маґазинові книжки, простежити за приходом і розгрузкою вагонів, котрі часто приходили з відбитими дверцями або розбитим боком; се десь недалеко Гусятин працювала шайка грабіжників, котра раз-у-раз викрадала нам цукор. На самій стації Гусятин також багато крали цукру нагрузчики, і треба було вияснити де, хто і скільки витяг з вагону, складати протоколи і т. д. Крім того як коли я виконував ще й інші доручення. Так наприклад раз мені довелося поїхати до Тернополя, щоб дослідити, наскільки успішно йде перегрузка нафти, а також провирити число перетранспортованих на Велику Україну цистерн, привезти документи і повний писемний звіт про дотеперішній транспорт. Се була дуже

інтересна поїздка — про неї варто згадати для характеристики тодішнього життя в Галичині.

Виїхав я на передодні Стрітення (14. лютого н. ст.). До Чорткова доїхав сяк-так, а по пересядці у Чорткові мені припало місце коло розбитого вікна. Як я його не затуляв, не міг вдіяти нічого і страшно змерз, бо ніч була морозна, і вітер віяв прямо на мене у вікно. Я вже майже задубів, коли хтось приніс вістку, що в багажнім возі палиться піч і можна погрітися. На першій стації я пробрався до того вагону. Справді посередині палилася залізна кругла піч, а довкола неї грілося багато людей. Близько до неї на одинокій лавці сидів і дрімав величезного росту вояк у кавказькій чорній „бурці“ поверх нашої шинелі. Чорний вус і смугляве обличчя, розпалене близькою пічю, чорні нахмурені брови на суворому спокійному лиці надавали йому вигляд мужній і сильний. Його типова українська постать так і просилася на картину. Коло нього дрімало двоє чи троє наших же наддніпрянських старшин. Мене зацікавила група і я запитався у кондуктора:

— Не знаєте, хто оті старшини?

— А се головнокомандуючий фронтом, генерал Омелянович-Павленко і його старшини. Їдуть з докладом до Петлюри.

У вагоні було дуже незручно стояти, бо сильно трясло, а сісти було нігде, хіба долі, тому я, простоявши щось пів години і налюбувавшись фігурою генерала Омеляновича, вернувся у свій вагон під розбите віконце. На щастя незабаром зійшло сонце, яке трохи нагріло нас.

Приїхавши до Тернополя рано о 10-ій годині, я перше що побачив на вулицях — се розліплені оповістки про заборону виходити пізніше 7-ої години і про обовязок кожному прибувшому реєструватися в командатурі. Ще дорогою я чув про погром у Тернополі, а тепер, розглядаючи відозви, знайшов і урядове повідомлення про події. Перед двома днями, як там писалося, якийсь військовий відділ учинив жидівський погром. В наслідок того об'являвся сей виключний стан у місті, а кількох арештованих винувників, як писалося, чекає негайно воєнний суд. Скрізь по вікнах будинків виднілися іконки — в той спосіб давалося знати, що тут живуть Християне, і погромові ся хата не підлягає...

Я зараз же виконав усі формальности в командатурі, навістив помічника нашого головноуповноваженого, а по обіді вийшов на залізничий тор, щоб подивитися на наші цистерни. Цікаве видовисько уявляла місцевість коло залізничного тору. Вздовж колеї з боку міста стояли екіпажі, військові

повозки і гармати, багато найріжнородніших гармат. Ніхто не стеріг того майна, що мене дивувало, бо наскільки я міг сам розібратися, мені здавалося, що багато з тих гармат було цілком добрих, не поцсованих. На колії тимчасом з'явився довгий потяг з товарових вагонів і т. зв. по нашому „паровиць“ (пів-вагони без даху). Всі вони були переповнені вщерть молодими жовнярами, які співали, сміялися, весело розмовляли між собою.

— Куди се їх везуть? — спитався я якогось військового, що проходив саме коло мене.

— Їдуть на фронт.

— І такі веселі?

— А чогож нам сумувати? Ми йдемо на фронт усі веселі, аджеж справа розходиться о Львів! Незабаром наш буде, війна скінчиться, тоді й відшчнемо!

— А скажіть, що се за гармати тут стоять, для чого?

— А се з України. Тут нам понасилали стільки, що дівати нікуди. Вони вивозять перед большевиками до нас, а ми не знаємо, що робити з отим усім добром. Отсе недавно прийшло білизни на кілька тисяч душ. Вивалили просто на землю коло тору, поставили сторожу із скорострілами — так під дощем і лежала щось дві чи три доби, поки не знайшли їй десь приміщення.

— Всеж придалася Вам?

— А як же, у нас у шпиталях повний брак одежі, медикаментів, — тифус лютує, хорих нігде класти, нічим лічити, ні у віщо вбрати. На фронті у хлопців чобіт немає. Обмотують ноги соломою й шматами, відморожують, а стоять mocno. Бог дасть, весна прийде, легче буде...

Мене вражала отся стоїчність і твердість, а також простота в розумінню річей галицького жовняра. Тоді мені не доводилося ні разу чути із жовнярських уст нарікання на свою долю, на уряд, або на старшин. Тільки з уст деяких старшин і почасти радикальної галицької молодіжи я чув такі нарікання на командування:

— Вони не хотять обстрілювати Львова, бо бояться за своїх мам, жінок і любок. Як би не наше офіцерство, то мужва давноб уже взяла Львів!

Або таке:

— Мужва загрожує, що виріже своїх старшин і сама забере Львів, коли вони не поведуть жовнярство у наступ.

Пізніше такі самі нарікання я чув і від галицьких жовнярів уже в чеських таборах. Не знаю, наскільки справедливі були такі докори, бо, наскільки мені доводилося зустріватися з галицькими старшинами, я не виніс такого вражіння, щоб вони могли керуватися подібними мотивами.

В той самий вечір побачився я з Макаренком, який щойно сюди прибув з Дрогобича з потягом нафтових продуктів. Обидва вони, Корнієнко і він, дістали від Трохименка посади провідників і пропихачів нафтових продуктів із Дрогобича до Тернополя. Він розказав мені багато цікавого за свою подорож. Особливо інтересна пригода трапилася йому із Жидом, котрий хотів його підкупити.

— ... Не встиг я проїхати дві-три стації, як до мене у вагон зайшов Жидок. Наперед говорив про те, про се, розпитувався хто я, звідки, а тоді став підходити все ближче до справи, яка його найбільше інтересувала.

— Скажіть, се ви везете сей потяг?

— Я.

— У Вас не пропало ніодної цистерни доси?

— Чогоб же вона пропала? Яж на те й їду, щоб усі цілі були! На кожній стації оглядаю, чи не тече яка, затикаю, бо дві цистерни вже почали протікати.

— Ну, а як би й пропала яка, то й то не біда, тепер порядки такі, що годі відповідати...

— Та ні, чогож — я певен, що доведу всі цілі!

— Слухайте, та чи Ви знаєте, що доси тут ніколи того не було, щоб увесь потяг

дійшов до стації призначення, все пропаде кілька цистерн, а як коли, то й цілий потяг...

Я почав розуміти, куди він загинає і рішив розвідатися про практику тутешніх злодіїв.

— Значить, комусь до рук попадає, чи не так?

— Так. Хтось дорогою перекупить хе, хе, хе!...

— Десь певно заробляють люде...

— Ой, вей, як заробляють! Ви знаєте, скільки вже дістали від Жидів ті, що розпоряджають нафтою в Дрогобичу?

— Ну?

— Чотири міліони! Чотири міліони, пане, як один крейцар!... А начальники стації?... Гей, та тепер то найвигідніща служба!...

— Та як же се робиться?

— Даємо кождому потроху, аж поки, не пропхнемо за кордон на Україну, а там уже і сам чорт не знайде!... Слушайте, а чи не відступилиб Ви мені Вашого потягу?...

— Як-то — цілий потяг? А яж що робитиму?

— Та Вам що? Ну, що Вам та служба? Я Вам добре заплачу...

— Е, я боюся, я не можу...

— Та що Ви? Виж молодий чоловік, а з грішми тепер де хочете добре! Поїдете собі до Відня... Я Вам зараз дам двацять тисяч...

— Е, щоб за таку дурницю та руки собі бруднити!

— Ну трицять...

— Ні, не хочу.

— Ну сорок...

В сей час наш потяг доходив до стації. Я зненацька підвівся, став перед ним і промовив уже другим тоном:

— Слухай, Жиде, я розумію тепер хто ти: — вибійрай, або я тебе кину зараз під колеса, або набю морду і віддам жандармові на стації!

Він зблід і перелякано забормотів:

— Що Ви!... Що Ви!... То я пошуткував...

Я йому дав двічі по морді, взяв за шиворіт і виволік до начальника стації. Там зложив протокол і передав його жандармові. Цікаво чим скінчиться справа?... закінчив Макаренко оповідання про свою пригоду.

На другий день я ходив на колію обдивлятися, як перегружають нафту з галицьких цистерн у наші наддніпрянські. Саме тоді було скінчено перебудування вузької колієї на широку від Підволочиськ до Тернополя. Перебудовою тою, як і цілим рухом на тих участках, завідував

інженір Колярд, давній мій знайомий ще з моїх гімназіяльних часів. Я дуже хотів його одвідати, бо поза тим, що мав урядові справи до нього, думав було перекинутися ще й парою слів, згадати старовину: як ми колись з ним разом виховували національно молодіж у моїм ріднім місті, Кобеляках. Але з ним не довелося мені довго говорити. Він жив і урядував у вагонах на колії. В його канцелярії кипіла робота, а мене попередили, що він так працює, що аж хворий від роботи. Числить свій час на хвилини. Тож мені не хватило совісти його задержувати порожніми розмовами — я звик шанувати справжню роботу, котрої я, на жаль, так мало бачив у наших Наддніпрянців, а особливо тут у Галичині.

Шукаючи на запасних торах поміж силою порожніх возів вагон Колярда, наткнувся я ще на одну землячку. В одному вагоні побачив я двох жінок, що поралися коло кухні.

— Не знаєте, де тут вагон інженіра Колярда?

— Не знаю. Тут живе жінка члена Директорії Макаренка...

Отже я ненароком завітав до високопоставленої особи. Перепросивши за турботи, я продовжував далі свої пошукування, а обстановка мешкання дружини

члена Директорії мені, по правді сказати, мало заімпонувала: вагон третьої класи, в середині досить холодно і брудно. Мені жаль стало бідну жінчину, що мусить отак поневірятися (та ще здається і з дітьми!) за чийсь гріхи.

В той же день, вертаючися з двірця до дому, зустрів я іще одного мого земляка — Макаренка, на імя Григорія.

— А Ви яким чином у Тернополі?

— Приїхав провідати братову жінку.

— Добре зробили. Варт подбати про краще помешкання, бо вона живе не так, як би належало жінці члена Директорії!

— Е що вже там тої журби! Вона все йому докоряє: „І нащо воно тобі здалося оте директорство? Покинув би, жилиб собі, як люде, а то диви, стільки біди, горя, поневіряння!“

— Має рацію. От бачите, до чого доводить соціалізм? Як би ми не робили соціалістичних революцій, як би виховували народ національно, може тепер і жилиб собі хоч у „буржуазній“ та своїй хаті, а не поневірялися по світах!...

Тут мушу пояснити, чому я власне до нього звернувся з отакими закидами. Ми мали свої давні рахунки. Початок революції застав його у Полтаві членом правління полтавського Україн-банку. Як годиться всякому порядному Українцю-

ві, він одразу ж пристав до Селянської Спілки, а потім і до партії У. С.-Р-ів. Людина невисокої освіти (він не мав і середньої школи), він зле орієнтувався в обставинах життя, але, як і багато інших, видно, догадався, що найвигідніше перти за більшістю. Більшість була С.-Р-ами і він за ними. Служив їм не за страх, а за совість. Мені з ним доводилося тоді зустрітися на політичнім полі, і я дивувався його завзяттю. Пригадую такий епізод: В початку травня 1917. року партія Українських Радикалів доручила мені прочитати доклад про земельну справу в дусі партії, себ-то як можна було б провести на Україні і на Полтавщині земельну реформу при викупі поміщицьких земель. Тим рефератом зацікавились селяне з окресних сіл настільки, що серед них було роздано коло 700 вступних білетів. В день докладу на моє і моїх сопартійників велике здивовання слухачів набралось не більше сотні. Я відчитав мій доклад без огляду на малу аудиторію, і він, видно, досить сподобався людям, бо мене відразу ж запросили, щоб я приїхав з ним до двох сіл. Перший мій виїзд було призначено на слідуєчу неділю. Я розпитався чому було так мало людей тепер і дістав від присутніх такі інформації: Г. Макаренко в імени Селянської Спілки наказав, щоб ніхто не

смів являтися на мій реферат, а хто одважитья прийти без огляду на його заборону, той хай не чекає собі кредиту і допомоги від Україн-банку!

На слідууючу неділю я зібрався їхати куди обіцяв, але коні по мене не прийшли. Ті, що запрошували мене, перепрошували потім, що не прислали коней, але то сталося тому, бо й відчиту не можна було зробити.

— Спільчане сказали, щоб і не думали привозити Андрієвського, бо й хату, де читатиме, розвалять і його вбють!

Той мій реферат справді зробив мене популярним між „Спільчанами“. В літі — вже по двох місяцях я зайшов якомсь до Спільки Споживчих Товариств. До завідууючого просвітним відділом саме приїхали люде з Нових Санжар (рідне село Г. Макаренка) просити „оратєля“ (так по народньому у нас вимовлявся „оратор“), щоб їм „про землю розказав“... „Тільки щоб не приїзджав Андрієвський, бо люде казали, що коло села з дрючками стерегти-муть і вбють на місці, а в село не пустять“...

— Кланяйтеся Вашим односельчанам, хай їм Господь віку прибавить за їх доброту, що я й не збираюся до них їхати! Звідки Ви про мене чули?

— А Ви хто будете?

— Та отой же самий Андрієвський, котрого Ви, не бачивши ніколи у вічі, отак любенько вітати збіраєтеся!

Але сам Г. Макаренко по суті не був злим чоловіком і навіть ми з ним були друзями. Пізніше, як він став членом полтавської повітової земської управи і завідував відділом освіти, ми з ним жили дуже приязно, бо я їм багато помагав як комісар освіти і приватно ніколи не відмовлявся дати якусь пораду, зробити якусь протекцію чи що. Мені було тим приємніше з ними працювати, що в освітній справі вони держали справді твердий національний курс. Тодіж, дякуючи за якусь услугу, Г. Макаренко якось сказав мені:

— Ех, Вікторе Ніканоровичу, ну чогоб Вам не пристати до соціялістів? Та миб Вас одразу міністром зробили!

Я сміявся:

— Е, де вже нам до Вас у міністри пхатися? ... А соціялістом не буду, хоть би Ви мене й Головним Отаманом одразу зробили, та ще й усіх відговорюватиму від тої глуности!

— Та хіба Ви думаєте — там справді треба щось робити по соціялістичному? Аби тільки приписатися, аби імя...

Отже тепер, зустрівшись з ним за кордоном, я нагадав йому за наші попередні розмови.

— Тож-то бо воно й є. От соціалістичні міністри з України тепер тікають, а неповинні жінки по вагонах бідують. Деж Ваш „трудоий народ“, що Вас із Вашим соціалізмом боронити мав, — чом він тепер Вас не боронить?

— Е, не говоріть так, соціалізм, то велика річ!...

— Ну добре, нехай і велика, а скажіть же Ви мені, в чім власне по Вашому отой соціалізм полягає — що то є властиво?

— Соціалізм... соціалізм... бачите, се є велика річ: се як усі люде братами стануть!...

— Тай усього?

— А хіба мало?

— Трошки маловато, бо во Христі ми з Вами давно є братами, а по Адамові і всі люде браття, а соціалізму, хвала Господеві, ще доси не було, от тепер хіба настав, тому Ви й з України тікаєте!...

Взагалі в Тернополі було багато Наддніпрянців, а в тім числі і наддніпрянського війська. Здається той же молодий Макарєнко (несоціаліст, а „куркуль“) розказав мені й історію тернопільського погрому. По його словам він почався так: З фронту прийшла якась наддніпрянська частина, бригада, чи загін. Прибувши до Тернополя, наші воїни понаводили на місто гармати і заявили, що будуть громити

Жидів. До них прилучилися деякі галицькі жовняри, і спільними заходами вони вчинили маленький погром.

По іншій редакції погром було влаштовано польською провокацією. Так писалося і в урядових оповістках. Я не мав часу докладно розвідуватися про те, тільки на другий день по приїзді я прочитав в нових урядових оповістках, що з погромщиків-жовнярів двох чи трьох уже розстріляно. На тім і скінчилася справа.

Мені довелося пробути в Тернополі два чи три дні. Помічник нашого головноуповноваженого, що завідував тернопільським відділом постарчання, приобіцяв пристроїти мене на зворотну мою подорож до якоїсь місії Червоного Хреста. Вийшлож так, що ще перед нею їхала інша „місія“, котра мене і взяла з собою.

— Там їде якийсь наш міністр. Він казав, що й Вас підвезе.

Я подякував йому за турботи і в назначений час був коло потяга, де мені показали й міністерський вагон. Він був іще порожній, як я в нього увійшов, і я довгенько дожидався п. міністра з його оточенням. Якеж було моє здивовання і радість, коли у вагон разом з іншими увійшов мій товариш по університету і по київських студентських хорах — Сергій Трухлий!

— Доброго здоровлячка!...

— Ви яким чином тут?...

— А Ви як?...

— Я тут служу.

— А я їду на службу.

— Куди?

— Я з кооперативом — от наш голова пан Штефан, а от бухгалтер...

Він мене представив своїм товаришам.

Пан Штефан був дуже заклопотаний:

— Несіть сюди ящики, та обережно, щоб не побили — вони тяжкі!

— Що там у Вас у ящиках?

— Та се телеграфічні апарати. Я везу в Галичину апарати найновіщої системи: тут ціле майно.

— Се колишній міністр почт і телеграфів, пояснив мені Трухлий, він тепер уже фактично не міністр, а голова нашого кооперативного відділу, але зветься так, щоб проїхати ліпше, бо Галичане мають великий респект перед міністрами.

— „Алеґро удірато“ — майнув мені спритний дотеп Кошиця.

— А до якої партії належить сей ех-міністр? — спитався я тихенько.

— Він С.-Р., але порядний чоловік і свідомий Українець, — додав мені мій знайомий поспішно.

Дорога до Станиславова була весела. Ми пили чай з цитриною, давно забуті

мною ласощі, котрі десь роздобули і везли з собою наші кооператори, — згадували староминулі студентські часи, товаришів по хорах, сміялися, шуткували. Посеред вагона, як і у всіх привілейованих осіб, у нас стояла залізна піч, котру ми палили спеціально припасеними (як виявилось, ще для якогось іншого міністра!) дровами.

Мої компаньони журилися про помешкання. Треба було шукати кілька величєньких покоїв, щоб їх усіх розмістити, що не було так легко. Тимчасом Трухлому і їх бухгалтерові, молодому симпатичному чоловікові, я запропонував притулок у мене в готелю „Габсбург“. Річ в тім, що я тепер лишився в покою сам. Від якогось часу я жив разом також із одним кооператором і моїм земляком — Полтавцем, на прїзвище Филиповичем. Я уважав його за розкаявшогося соціалїста. Принаймні він дуже каївся передо мною за той свій гріх, що Юрій Коцюбинський вийшов на большевика: „Знаєте, я согрїшив! Я у нього був репетїтором і вчив його соціалїзму, а тепер з нього вийшов большевик — в тім я гїрко каюся*)." Так само критично він ставився до свого приятеля Миколи Ковалєвського, головне за його „соціалї-

*) Рїк пізніше Штефан, Филипович і С. Трухлий самї перейшли на службу до большевиків.

заторську практику з німецькими міліонами. Перед моїм від'їздом до Тернополя Филипович занедужав на тифус, і той же його приятель Микола Ковалевський відвіз його в лічницю. Як ми поселилися і жили в Станиславові, про те говоритиму далі, а тепер опишу ще один цікавий епізод, який стався з нами в дорозі. На якійсь стації (чи не у Чорткові) до нашого потягу поруч із нашим вагоном причепили вагон першої класи з наддніпрянських залізниць. Я дуже здивувався, побачивши між скромними галицькими вагонами третьої класи (інших тут не було!) розкішний на м'яких ресорах наш вагон — темно-синього кольору і не міг догадатися, як він з широкої нашої колії міг пересунути на вузьку галицьку?

Не встигли ми від'їхати кілька кілометрів, як учувався страшний тріск. За кілька хвилин потяг наш став. Ми повискакували і побачили, що з наддніпрянського вагона знесено край даху. Виявилось, що потяг проходив місток, а понеже новий вагон був ширший, як місток, то він і зачепився за огорожу містка, який зніс йому частину покрівлі. Далі перед кожним містком ми ставали. Поцтиві галицькі кондуктори виходили зі шнурком і виміряли наперед вагон, а тоді місток, щоб знати чи пройде віз, і тоді давали сигнал машиністові рушати

далі. Щож то був за таємничий вагон? Як ми довідалися, в ньому їхала жінка наддніпрянського міністра шляхів. Пан міністр добре подбав про все: переставив вагон на вузькі осі і прибрав та прикрасив у середині, лишень про одно забув: що в Галичині разом з вузкими торами будовано і вузчі містки!...

На другий день рано, проходячи коло того вагону, через відхилені завіски я побачив всі ознаки „нашої“ культури. Пані міністровій наставляли самовар... Потім я мав нагоду не раз бачити той самий самовар і в тім дворі, де я мешкав, бо пані поселилася, здається, в тім самім готелю „Габсбург“.

* * *

Поза службою я коротав мій час або в кафе „Гавбеншток“ (в тім же будинку, де й готель „Габсбург“), або, коли бували проби хора, то в „Бесіді“. Яко старий хорист, я зараз же по приїзді до Станиславова записався до місцевого „Бояна“ і тричі на тиждень ходив на хорові проби. Хором диригував проф. Коцький, артист-маляр, навчитель малювання в місцевих українських школах і разом диригент, людина надзвичайної енергії і роботоздатності. В „Бесіді“ збиралися й видніщі горо-

жане Станиславова, на чолі з місцевим бурмістром, п. Чайківським, на партію віста. Тут можна було довідатися про новини, про найважливіші політичні події, почитати українські газети, поділитися з людьми своїми думками. Мене дуже вражала скромність обстановки нашого клубу. Всеж таки, хоч і в часовій, але столиці Галичини, горожане сего міста могли би дозволити собі на деякі вигоди, коли не комфорт. Що як би замість них хазяїнами тут були Поляки або, скажемо, большевики?...

А у нас тоді у двох скромненьких покоїках рідко коли навіть палилося, тому картярі сиділи в пальто і в кожухах. Члени хору в передній кімнаті також рідко роздягалися. Тимчасом збиралася на проби сама інтелігенція: офіцерство, жінки професорів, урядовці з дружинами. Диригент наш, відзначаючися витревалістю, не міг похвалитися великою музичною освітою — в тім його роботу доповняли і допомагали йому помічниця диригента п-на Шмериковська і наш акомпаніатор, старшина (артилерійський поручник, коли не помиляюся) — п. Мишковський. Обоє вони могли служити взірцем не тільки артизму, але й європейської освіти, вихованости та інтелігентности. П-на Шмериковська, укінчена артистка п'яністка, володітелька прекрасного контр-

альто і першорядна диригентка, а також композитка. Мишковський прекрасний піаніст-акомпаніатор, зразок скромності і трудолюбія. Побути пів години в їх товаристві, се був для чоловіка відпочинок і велика втіха. Я не раз тоді порівнював галицьку інтелігенцію — європейського ґатунку, освічену, виховану, національно свідому і національно загартовану — із нашою наддніпрянською, московської культури — наших „товаришей“ і мусів з жалем сконстатувати, що ми не доросли під тим зглядом до Галичан принаймні ще на пів сотні літ!

Треба сказати, що кождий із наших хористів, диригенти й акомпаніатор мали свою тяжку цілоденну працю, а у вечері, хоч як були притомлені, приходили на спів, не так для власної розваги, як із обовязку, бо наближалися Шевченківські свята, і треба було в Станиславові їх достойно відсвяткувати.

Отся свідомість свого обовязку, а в першу чергу — національного, так розвинута серед галицьких Українців, приємно вражала мене після моїх наддніпрянських земляків, котрі звикли все говорити про свої права, але ніколи про свої обовязки!

По пробах я з Коцьким і ще з деякими хористами звичайно заходили до каварні

Гавбенштока чогось перекусити. Як коли випивали й келішок вина або пива. Раз пішов з нами і Мишковський. Ми запропонували йому шклянку вина.

— Я не пю.

— Чом? Ви абстинент?

— Ні, я належу до товариства наших старшин, котрі дали слово не брати в рот алькоголю, доки не скінчимо війни.

— Та й велика та Ваша ліга?

— О досить!

— І твердо держитесь?

— От бачите, так як я.

Я гратулював йому, все більше набірався пошани до галицького вояцтва і мимохіть рівняв Галичан з нашими „широкими натурами“: чи у нас булаб можлива така ліга?...

— А колиж Ви уже скінчите війну?

— Бог дасть, незадовго. Одна біда, що маємо мало військового припасу — нам зброї, набоїв, одежі, чобіт — аж кричить, так треба!

Він був одним із організаторів і професорів артилерійської школи в Станиславові. Брак артилерії надто давався відчувати. Мені розказували, як на допомогу галицькій армії під Львів прийшла якась артилерійська частина з Наддніпрянщини.

— Най нас Господь боронить і криє від такого війська! — додав мій оповідач.

— А що?

— Перед тим, як виступали на позиції, вони зібрали мітінг і стали обговорювати наказ і критикувати його, а потім голосувати чи виступати, чи ні. Наше командування як побачило, що вони за одні, так зараз же чим скорше відіслало їх назад, щоб і нашого війська не попусували. Добре, що хоч удалося спекатися їх відразу!

Сей епізод, як переказували, трапився незадовго перед моїм приїздом у Галичину, я жив там уже два місяці, а боротьба за Львів все не вгавала і чим далі, то здається все більше розгоралася. Як коли далекі громи гарматної стрілянини доносилися аж до Станиславова. В середині березня рознеслися чутки, що Львів не сьогодні-завтра впаде. Ми всі дуже зраділи. Але... безпосередно ми прочитали в газетах, що до Галичини прибула антантська комісія для переговорів між обома сторонами, і тимчасом установлено перемир'я. Від галицького уряду поїхали представники до Ходорова на переговори, які тревали кілька днів, а в результаті вернулися з нічим, бо антантська комісія запропонувала ті самі границі, які були дотепер. Тимчасом Поляки дістали підкріплення, тоді й перемир'я скінчилося, і боротьба почалася далі,

але про взяття Львова вже не було й мови. Власне тоді пішли чутки, що наша мужва страшно обурилася на офіцерство й уряд. З боку Поляків се був уже не перший випадок, коли вони в критичний для себе момент, піддуривши нас перемирям, вигравали час, а тоді били нас зі свіжими силами. Про се всі знали, всі говорили, знало певно й галицьке командування й уряд, що не перешкаджало їм знова ловитися на ту саму вудку!...

Взагалі аж за велика льюальність і покора старих Галичан — се була дуже характеристична риса, яка мені кидалася у вічі. Мені розказували, що наші галицькі парламентаристи навіть уже по розпаді Австрії, коли інші народи обявили свою незалежність, все ще не хотіли відділятися від Австрії і тільки ніби студентська молодь, що явилася на засідання Національної Ради своїм рішучим поведенням спонукала старих до такого кроку і з їх сторони (мені про те говорив наш служачий студент - Галичанин, який ніби сам приймав участь у тім виступі молоді).

Ознаки тої самої льюальности, тверезости, але при тім всім і щирого правдивого демократизму носила на собі й тепер Національна Рада. Я ходив на її засідання, знайомився з депутатами, прислухався, приглядався і все не міг вийти з дива: здається,

ми й Галичане той самий народ, але яка різниця у вихованню, в культурі, у світоглядах?!

От наприклад галицькі священники. Я познайомився з цілою групою депутатів до Національної Ради, але пригадую тільки прізвище старенького пан-отця Матковського. З ним я довго говорив і навіть був у нього в гостині. Він мав два університетські факультети і об'їздив пів Європи, говорив, розуміється, крім польської мови, по німецьки і по латині, а при тім усім був простим сільським священником, любив свою паству, болів інтересами мужика, основував кооперативи, читальні і т. д. Нема що й говорити про його відданість українській національній ідеї! Такий був він старенький, — такі були й молодші священники, — всі як один, з ким тільки не доводилося мені зустріватися. Одинока була між ними різниця: старі дуже гостро осуджували целібат, тимчасом як деякі з молодих оправдували його. Але ті й ті трактували справу цілком з національного, а не релігійного боку. Придивившись і пізнавши добре галицьких священників, я зрозумів, чому наше правосл. духовенство так боялося унії: справді наші темні, національно несвідомі і скоруптовані московською наукою і традицією священники і навіть архиєреї, очевидно, не могли

й думати про якусь конкуренцію з галицьким уніятським духовенством!

На пленарних засіданнях Національної Ради почув я лідерів галицьких партій. Яка різниця з нашими! Люде найсамперед старшого віку, широких поглядів, великого політичного досвіду, а головне, — що розуміються на справах, розуміються на тім, про що говорять і не говорять про те, на чім не розуміються! З декотрими з державних секретарів мені доводилося зустріватися особисто, про те згадаю пізніше. Сам президент, др. Євген Петрушевич і його товариші по праці користувалися пошаною серед громадянства; про них інакше не говорилося як з повагою і додавалося: „о, се людина розумна,“ або: „о, се надійний чоловік!“ Правда, була й опозиція — до неї належав в першу чергу посол С.-Д. Вітик. Про нього говорили різно, але сходилися всі на одному: головною причиною його опозиційности було те, що Вітик і його партія не можуть добитися до влади, яку взяли до своїх рук національні-демократи і радикали. Не беруся тут судити, наскільки сі поголоски були справедливі, але знаю, що Вітик тоді уживав усіх способів, щоб здискредитувати владу, для того збирав різні матеріяли і в тій цілі заходив навіть до Трохименка, котрий йому такими мате-

ріялами охотно служив. Але виступи Вітика в Національній Раді не знайшли йому багато співчуваючих, і він мусів звертатися до інших способів боротьби.

Так само приємно здивувала мене відсутність у Національній Раді соціалістів нашого типу. Взагалі соціалізмом там мало інтересувалися, а говорили про реальні і життєві справи. А селянські депутати, як от Старух або Шекерик — та тож булиб у нас найтипівішими зразками „контр-революціонерів“, „реакціонерів“, „куркулів“, „поміщиків“ і т. д. ! . . . Особливо мене вразила одна промова Шекерика — він говорив від імени селянства і обороняв інтереси якраз трудового селянства, але як:

— „Ви думаєте, що я мало працював у мого няня і тепер працюю коло землі? Ми, селяне, не знаємо восьмигодинного робочого дня, — ми працюємо по шіснацять годин, але з того не виходить, щоб ми на зразок великоукраїнських політиків хотіли зруйнувати державу анархічним розбором дідичівських маєтків! Землю мусять дістати селяне, але так, щоб від того й вони мали хосен, і держава не потерпіла. Вивласнення землі для соціалізації зруйнує державу і не дасть нічого селянам — ми мусимо землю мати у власність і хочемо за неї заплатити, бо знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде!“

Як далеко було до сего мужицького розуму нашим великоосвіченим і „ученим“ політикам!...

Толеранція що до Поляків була також велика. Я ні разу не чув у Національній Раді домагання репресій або виїмкових законів для Поляків. Навпаки, про них, як і про Німців або Жидів здебільшого говорилося з пошаною, як про національну меншість, і Національна Рада мала проєкти для забезпечення їх інтересів. Про землі польських поміщиків не говорилося яко про предмет безплатної конфіскації лишень з тої причини, що ті землі належали Полякам, але виразно зазначалося раз-у-раз, що мусить бути без викупуна конфісковано землі тих, що виступали ворожо проти української держави — мудрість, до якої також ніяк не могли дійти наші наддніпрянські політики!

Взагалі ціле галицьке життя і ціла галицька політика, що впливали із галицької „дрібно-буржуазної психології“ так були неподібні до нашого, що наші наддніпрянські політики, котрих під кінець зібралось в Галичині чималенько, видно, не могли того знести і стали переробляти Галичан на свій зразок. Як вони се робили, я й хочу розказати у слідуючій голові.

ГОЛОВА VI.

Наддніпрянці в Галичині. Робота наддніпрянських соціалістів. Справа соціалістів-самостійників і справа виселення Наддніпрянців із Галичини.

Всіх Наддніпрянців, котрі тоді перебували в Галичині, можна поділити на три головні групи: 1-а — „отамани“, 2-а — ех-міністри і 3-я — люде, що несли якусь службу, звичайно, в ріжних наддніпрянських експозитурах, от як наш відділ постарчання, кооперативи, пізніше український державний банк то що.

Найбільше всім у вічі кидалися представники першої групи. Се були власне українські наддніпрянські вояки (боюся назвати їх старшинами, бо справжніх старшин між ними майже не було), котрі не мали чина нижче від полковника, а здебільшого звалися „отаманами“. Що вони робили в Галичині, годі було сказати. Вони роз'їжджали від міста до міста, говорили звисока про важні урядові доручення,

про комплектування якихось армій, про ревізії, які вони мають переводити і т. д., але фактично нічого вони не робили, або про їх роботу нігде ніхто не чув. Такого „отамана“ відразу можна було пізнати по його пишному убранню: величезна шапка з кольоровим дном або шликом, розшиті рукава й обов'язково при боці кривуля. „Отаман“ приносив із собою шум, блиск і багато грошей. Головним місцем перебування його звичайно були реставрації і каварні. Я дуже часто бачив „отаманів“ у Гавбенштока, де я майже щодня обідав і вечеряв, а по обіді часто лишався на партію „фарамушки*“).

От заходить такий „отаман“ до салі. Ні до кого не вітаючися, з шумом і громом проходить через цілу салю і сідає при столику. Перше ніж глянути в карту страв, голосно кричить на цілу реставрацію: — Кельнер — пляшку коняку!...

Потім починає свій скромний обід або вечерю найменше із 5—6 страв, а наприкінці знов громогласно:

— Кельнер — пляшку портвейну!

В інтервалі між тими двома пляшками, звичайно, приходять по кілька келишків сливовиці, житнівки, „бонгу“ або інших

*) Ігра на біліярді в кругельки, якої я навчився у Станиславові.

станиславівських спеціалітетів, в котрих отамани добре смакують, а ще ліпше розбіраються.

Скромні місцеві старшини або урядовці, що сидять собі при „шприцері“*) або чорній каві, із заздрістю поглядають на отаманський обід. Кельнер покинув усіх інших гостей і невідступно чатує при пану отаманові. Він має рацію, бо при нім за один обід він заробить стільки, що за шприцери і чорні кави не збере й за місяць. Нарешті за 1½—2 години пан-отаман пообідали. Вони платять самими новими папірцями 300—400 карбованців, а кельнерові окремо кидають пару паперців по 25 або й 50 карбованців. У вечері пани-отамани любили піти на музику, де при добрій вечері зі шляхотним жестом викидали музикантам пару тисяч.

Коли взяти на увагу, що скромний обід, яким задовольнялися звичайні смертні, у Гавбенштока коштував 10—12 корон (5—6 карбованців), то можна собі уявити, яке кольосальне вражіння робили на ціле оточення „отамани“. Але період здивовання і мовчазної пошани скоро минув навіть у скромних і поцтивих Станиславівців. По реставраціях та й поза ними стали лізти ціни в гору, і кишеня місцевого

*) Содова вода на половину з вином.

обивателя, котрий ще недавно числив на шустки і крейцари, стала тріщати, а разом із тим залунали все голосніщі протести:

— Та годі ладу дати із тими Наддніпрянцями! Ми не можемо дорівнятися до них, бо ми за місяць не заробляємо стільки, що вони пропивають в один день!

Мені на пробі якось жалівся один галицький старшина:

— Я сьогодні мусів пішки йти з двірця: візник не схотів мене везти. Він узяв Вашого наддніпрянського старшину, бо знає, що той йому заплатить п'ять раз більше проти такси. Ви знаєте, що вони платять візникам по п'ятьдесят карбованців? (Такса була 10—15 корон, а корона рівнялася $\frac{1}{2}$ карбованцю.) Я природно, що не можу дорівнятися до Ваших наддніпрянських багачів, бо я живу тільки з моєї платні...

— Пане поручнику, Ви не ображайте їх назвою „багач“! Хіба можна так говорити? Та Ви запитайте котрого з тих „отаманів“ про його походження та стан, і він Вам з гордістю відповість, що в його жилах тече „чиста селянська кров“, що він походить із „бідніщих“ і боронить трудовий народ проти буржуазії! У нас „куркульським“ та поміщицьким синам і

взагалі багачам доступу до армії нема, аби, боронь Боже, не вплинули на чистоту її клясової психології!...

Ті, хто не був на Великій Україні, не могли зрозуміти ні наших відносин, ні „широко-клясової“ психології нашого отамана, але протести проти наддніпрянського марнотратства лунали чим раз то дужче. До мужеських голосів незабаром прилучився і жіночий хор: пані були незадоволені, що на торгу дуже підбивають ціни в гору наддніпрянські пані — різні генералові та міністрові. Тож цілком зрозуміло, що під кінець Галичане, як чемні вони до нас не були, мусіли якось боронитися від сего нашествія наддніпрянських марнотратів, і галицький уряд видав наказ про дозвіл в'їзду з Наддніпрянщини тільки для осіб, що викажуться справжніми службовими потребами.

До другої групи належали ех-міністри. Вони, звичайно, поселялися в ліпших готелях: „Уніон“ або „Австрія“ і в ліпшій разі не робили нічого, а в гіршій вели „організаційну роботу“, себ-то організували або пробували організувати на зразок наддніпрянської „Селянську Спільку“, а потім поговорювали навіть і про „Трудові Ради“. В кождім разі вони були незадоволені з теперішнього галицького „дрібно-буржуазного“ уряду і в різний спосіб підривали

під ним ґрунт, підготовляючи пришествіє нового — „демократичного“.

До таких діяльних наших ех-міністрів належали в першу чергу Микита Шаповал і Микола Ковалевський.

Не знаю, чи минув тиждень по моїм приїзді до Станиславова, як в один прекрасний день в кабінеті у Трохименка я побачив Миколу Ковалевського. Я здивувався.

— А Ви в якій справі тут?

— В тій, що й Ви — служу у п. Трохименка!

Виявилося, що він прибув до нас також як урядовець особливих доручень, але вже „пятої“ кляси!

В чім полягала його служба у Трохименка ніхто з нас точно не знав. Він дістав у своє розпорядження окремий кабінет, щось там писав, когось приймав, але ніяких слідів його роботи ми не бачили.

Правда, була одна справа, де він виступив у всій повноті своїх повноважень: йому доручено було розслідувати діло про образу Корнієнком одного з наших також не то ех-міністрів, не то лідерів партії, не то „звісного діяча“. Понеже Корнієнко по службі підлягав безпосередньо мені, то в розслідуванні тої справи приймав участь і я. Діло було таке: Корнієнко віз десь потяг із нафтою чи з цукром. При тім

самім потягу їхала й наша „особа“. Тій особі щось не подобалося, і вона стала начальницьким тоном кричати на Корнієнка. Він був під чаркою, а тому з особою говорив без особливого респекту і на прикінці заявив особі, що як вона не лишить його в спокою, то він викине особу за шиворіт геть з вагону. Він не відпирався своєї вини і пояснив мені, що особа, то звісний бандит, котрого він знав ще на Україні і котрому давноб пора сидіти десь у тюрмі. Але особа була знайома Ковалевському і тому він з цілою серйозністю взявся до суду. Справа скінчилася службовою доганою. Се одинокий випадок, коли я бачив Ковалевського при виконанню службових обов'язків. За те багато часу витрачав він на „організаційну“ роботу.

В Станиславові виходила тоді газетка під назвою „Нове Життя“. Редагувала її ніби якась колегія, але фактичним редактором був Козловський. Незабаром по приїзді Ковалевського в тій газетці стали з'являтися статті про Селянську Спілку. В статтях подавалися дуже гарні, але, на жаль, неправдиві інформації про діяльність Селянської Спілки на Україні і закликалося до організації Спілки і в Галичині. Одночасно станиславівська „Молода Громада“ в своїм помешканню при вулиці

Богдана Хмельницького організувала ряд лекцій, на котрих докладчиками виступали Шаповал і Ковалевський. На першій лекції Шаповал виступив з домогою, більш як двохгодинною промовою, в котрій він перед здивованими слухачами — переважно галицькою молодю — відкрив величаві картини роботи наддніпрянської „демократії“, а в першу чергу партії У. С.-Р. Мене й Чудінова, котрі були на докладі, вразила та сміливість (щоб не сказати більше), з котрою він перекручував факти, давав їм своєрідне освітлення і просто плів небиліці. По його словам виходило, що з одної сторони український народ, се „троглодіти“ (не знати що він розумів під сим словом?), трохи не первісні дикуни, а з другого боку, се незвичайно велика і могутня сила, котра під проводом партії У. С.-Р. збудувала велику українську державу і далі покаже зразок державної мудрости цілому світові, головне тому, що розв'яже земельне питання по есерівській програмі. Партія У. С.-Р. по його словам зорганізувала довкола себе все трудове селянство, і за неї те селянство готово хоч у вогонь і у воду. А що найважніше се, що під впливом партії У. С.-Р. було видано четвертий універсал і обявлено самостійність української держави. Недоговореним лиша-

лося самозрозуміле кожному: що й Галичане повинні приставати до сеї найдужчої й найславнішої української партії!

Я розумію, що при політичній агітації не дуже перебірають засобами, але мене вразила широта фантазії докладчика й така безцеремонність в обходженню не так із фактами, як із легковірною і малопоінформованою галицькою публікою, котра готова була повірити отим теревеням тай справді покинути своє питоме, старе й добре, і піти за нашими балакунами і фантазерами. Я був не одним із Наддніпрянців, що обурювалися на такі способи політичної агітації. До мене там же в салі приступив ще один Наддніпрянець-кооператор (на жаль, не згадаю його прізвища), який схвильовано мені сказав:

— Та вийдіть же, спростуйте перед людьми його байки! Се буде злочинство із нашого боку, коли ми всі за їх гостинність та відплатимо Галичанам тим, що один їх морочитиме, а другі мовчатимуть, так ніби всі його підпирають!

— Мені вже остобісіло сперечатися з нашими панами на Україні, хочу хоть тут мати спокій, до тогож я не маю матеріялів під руками!

— Я Вам дам досить матеріялів!

— Та чом Ви самі не виступите?

— Я не можу, у мене бракує голосу, я хворий на туберкульоз...

Я записався першим до дискусії, але виступити мені в сей день не прийшлося: докладчик говорив більше як дві години, і тому дискусії було перенесено на слідуючі збори, котрі призначено за три чи за чотири дні.

Мій новий знайомий просив мене зайти до нього і представив мене своїй дружині. Він справді виглядав дуже зле, і жінка про нього дуже турбувалася. З великим здивованням в ньому я впізнав ненависника наших соціялістів (тоді такі випадки траплялися ще рідко!).

— От через їх злочинну роботу мушу кидати Батьківщину, тяжко хворий тікати з жінкою, з дітьми за кордон, поневірятися світами, кидати свій заробіток — я робітник, що чесно працював ціле життя, а вони паразити, нероби, натворивши лиха, замість того, щоб дома покутувати свої гріхи, перші повтікали і тут людей дурять, хочуть і їм натворити тої біди, що у себе дома нарobili...

Він хвилювався, кашляв, а жінка його заспокоювала:

— Та годі бо, заспокойся, Галичане самі винуваті! Хібаж вони самі не бачуть людей? А вони тимчасом замість того, щоб сказати: сиди тихо! — запрошують

Шаповала в державну комісію для вироблення земельного закону, бо Шаповал, бач, написав земельний закон для Директорії!

— Знаєте, що то за закон? Се сміх один, чи Ви чули про нього?

— Ні, не чув.

— Шаповал подав проєкт земельного закону. Той проєкт лежав мабуть довгенько, бо він його досить забув. На якійсь там нараді чи комісії, в його присутности, стали перечитувати різні проєкти, між ними і його власний. Він його слухав, слухав, а тоді й каже: „І який се ідіот міг написати такий дурний проєкт?“ — „А сеж Ваш власний проєкт,“... пояснили йому. Можете собі уявити конфуз сього мудрагеля!

— Мабуть в Національній Раді не знають про сей епізод?...

— Може й знають, але Галичанам так імпонує самий титул „міністер“, що вони найбільшого неука готові собі на пораду закликати, тільки за те, що він у нас був колись міністром...

— Так, то дуже „поцтивий“ народ!...

— Ви все отсе розкажіть їм, а також розкажіть, що при оголошенню четвертого універсалу якраз фракція С.-Р-ів у Центральній Раді найбільше опіралася самостійности України, так, що проф. Гру-

шевський мусів їх довго переконувати, поки вони згодилися.

— А деж я возьму докази на те? Я не хочу виступати так, як вони, з голими твердженнями.

— Пошліться на мене, а я їм пригадаю все як було, бо мені розказував про те очевидець — Лотоцький, який був на тім засіданню С.-Р-ів. Побачимо, чи вистарчить у них сміливости відпиратися?.. Я конче прийду на збори, хоч би умірав, аби тільки вивести їх на чисту воду!

Прийшовши на слідуючі збори, де я мав виступати першим бесідником, я побачив незвичайну аудиторію: пів салі було занято місцевими робітниками. Доси їх ні разу я не бачив на зборах Молодої Громади. Було ще рано, інші люде ще не посходилися, і я сів собі самотою, мимохить прислухаючися до розмов довкола:

— ... Та просто не давати їм говорити!... Ми Вас добре знаємо, не хочемо слухати, нам не інтересно, що Ви там хочете говорити, от і все...

Я зрозумів добре ту розмову: опонентам Шаповала сьогодні мають не дати говорити. Той раз він дотягнув свою промову так, щоб не було часу для опонентів, а сьогодні постарався о кляку. От вже і в Галичині заводиться наша наддніпряньська

система: право голосу можуть мати тільки соціялісти, інших „народ“ не повинен (або „не хоче“) слухати! Але тут се новина, бо доси, як я чув, тут панували справжні європейські і справжні демократичні звичаї: була свобода слова, і право голосу мали всі однаково. Се, очевидно, уже плоди роботи нашої наддніпрянської „демократії“, се специфічно наші „товарищескі“ звичаї.

Мої здогади потвердилися цілком. От приходить Шаповал і Ковалевський. Вони запобігливо вітаються з робітниками і переговорюють з ними.

Голова Громади, молодий пристойний чоловік, відкриває збори і вносить пропозицію, щоб з огляду на кількість опонентів час їх промов обмежити десяти хвилинами. Збори ухвалюють внесення більшістю голосів. Все по нашому! Аж дивно, як скоро переймаються Галичане нашою наукою! На обличчах Шаповала і Ковалевського переможна усмішка.

Нарешті дають мені слово. Але голова зборів дуже пильно стежить за моєю промовою. От я згадую про діяльність Грушевського і Винниченка.

— Прошу, — ми Галичане шануємо проф. Грушевського і Винниченка, і я не можу допустити, щоб їх тут ображали...

— Та Ви ж іще не знаєте, що я про них говоритиму, може я їх шаную ще більше, ніж Ви?...

Серед публіки сміються. Рівно по десяти мінутах голова відбирає мені голос. Але я наслідуюся протестувати:

— Коли докладчик дурив Вас дві години, то дайте мені на спростовання бодай пів години!

На моє здивовання аудиторія за мною. З уст тих же робітників чую: „Най говорить! Справді дайте чоловікові сказати! Багато правди говорить!“... При голосуванню мені дають право говорити скільки схочу. На протязі півгодинної промови я спростовую твердження Шаповала і доводжу, що вони ніякого народу за собою не мають, що нарobili купу дурниць, за саможостійність виступали вже *post factum*, а перед тим навпаки, ганьбили саможостійників як „шовіністів“ і „буржуїв“, „які затемняють клясову свідомість трудового народу“ і т. д. Мене Ковалевський і Шаповал переривають вигуками: „то неправда, і то не так, ми маємо за собою народ, ми збудували державу, народ весь за нами!...“

— А коли Ви збудували державу і зєднали собі народ, то чоґож Ви втікли з тої держави, чом Вас народ не оборонив і не заступився за Вас? Чоґо Ви й тут народ баламутите? Хочете, щоб і тут

було те саме, що у Вас дома? Ми тікали від Вашого „народу“, бо своєю демагогією із нас Ви зробили „контр-революціонерів“, „ворогів трудящихся“ і т. д. Ми є емігрантами з Вашої милости, а чією милостю вибралися на еміграцію Ви? Чом Ви не продовжуєте Вашої роботи серед своїх вихованців? Ваше місце тепер у столиці „трудового народу“ — в Києві, а не в буржуазній Галичині, не серед тих „дрібно-буржуазних“ Галичан, про котрих Ви дома инакше, як з висока, и не говорили!...

Мене вислухано терпеливо. Ніхто з аудиторії мене не переривав і навіть чулися піддобрюючі вигуки: „правда, коли народ за ними, чом вони тепер не з народом?“...

По моїй промові виступає голова Радикальної партії Галичини др. Лев Бачинський. І тільки він почав говорити, як нараз серед салі залунали вигуки: „Годі!... Не треба!“... Пішли сміхи, глум, крики: видно було, що йому не хотіли дати говорити. Я зрозумів і чому: він виступав з гострою критикою Шаповалових поглядів на земельну справу і доводив, що Шаповалівські теорії є проста нісенітниця і дурниця, котру в ніякім разі примінити на галицькім ґрунті тай нігде не можна. Промовця переривали кілька разів. Виникло кілька скандалів, так що трохи не прийшло до розв'язання зборів. Але, як кляка не кри-

чала й не бешкетувала, старий посол, що видів не такі види на своєму віку, не дав себе збити з пантелику: він із залізною і холодною льогою без ніякого труду розбив усі аргументи соціалістичного доктринера і довів свою промову до кінця при загальнім співчуттю інтелігентної частини аудиторії.

Серед Галичан — оборонців Шаповала, я вперше почув Василя Пачовського. Його промова зробила на мене сумне вражіння. Він цілком перенявся Шаповалівською наукою і домагався не більше не менше, як негайної підготовки до радянської форми правління в Галичині!

— Ми мусимо сотворити собі партію в роді українських С.-Р-ів для того, щоб не дати засісти в робітничих радах Жидам і Полякам. По нашій робітничій революції треба, щоб ми мали в радах своїх людей...

В тім було видно, як Галичане орієнтувалися в обставинах. Пачовський не хотів бачити, що Шаповал і Ковалевський, підготовляючи трудові ради, в тих радах самі зовсім ніколи не сиділи, а мусіли тікати якраз від тих самих рад, бо в них засіли Москвини, Жиди й Поляки!

Але мене утішили присутні Галичане: — Слова Пачовського не беріть серіозно, він завтра буде говорити щось иншого, а

позавтра знов щось інше, в залежності від настрою. Він поет, а не політик.

Справді пів року пізніше, зустрівшись у Відні з В. Отамановським, я почув від нього цікаву новину: по його словам у Кам'янці той самий В. Пачовський недавно виступав як монархіст!...

Загалом виступи і поведження деяких Галичан того вечера охолодили трохи мою безкритичну любов до них. В „Бесіді“, де по дискусіях зішлись кілька професорів і інших її членів, я на іритуляції за мій виступ деяких моїх знайомих відповів:

— Не маєте за що іритулювати, бо ліше булоб, колиб я не потребував виступати з отакими роз'ясненнями й інформаціями! Ви не вмієте розібратися ні в наших обставинах, ні в наших людях!

— Ми не знаємо Ваших відносин і не розуміємо Ваших партійних суперечок, ми звикли шанувати погляди навіть наших політичних противників...

— Ви не можете зрозуміти того, що наші „політичні противники“ звикли уживати такої зброї, що коли Ви їх „шануватимете“, то вони Вам за Вашу „пошану“ зітнуть голову або посадять Вас у тюрму. Ми також довго їх „шанували“, а от тепер бачите, чим та наша пошана скінчилася: ми стали безправними паріями на нашій

землі, і ще добре, що живі лишилися, а то за те, що ми осмілюємося мати своє переконання, дивіться якийсь С.-Р. або С.-Д. Вас обявить поза законом! Зрештою побачите, що за Вашу пошану до них Шаповал і Ковалевський заведуть у Вас Селянську Спілку, котра потім перейде до С.-Р-ів, а ще пізніше виставить домагання про знесення Вашого уряду яко „буржуазного“ і заміни його радами або „совєтами“. Колиж їм удасться розвалити Вашу державу, то вони втічуть далі з тою самою своєю програмою. І нігде, ніколи вони не перестануть того робити. Над ними, як над тим Агасвером, тяжить якесь прокляття: доки вони житимуть, вони робитимуть те саме — від Селянської Спілки до „Совєтів“!

— Ну, се Ви дуже згущаєте краски. Не може бути, щоб вони нам так віддячилися за нашу гостинність!

— Побачите!

Мій співбесідник, професор гімназії з довгою чорною бородою, не згоджувався зо мною і поясняв мої слова нашою наддніпрянською партійною нетерпимістю. На превеликий мій жаль за кілька тижнів він сам при зустрічі зо мною не тільки признав мені рацію, але навіть більше того, та про се пізніше.

Не знаю, наскільки успіху мали Шаповал і Ковалевський у своїй словесній пропаганді, але для своєї „організаційної роботи“ вони ужили більш раціональних засобів, котрі більше промовляють людям до серця. Незабаром там же в „Бесіді“ я почув такі нарікання:

— Недобре поводяться у нас Ваші Наддніпрянці... Здається, що й поважні люде, колишні міністри, а так роблять, що не годилосяб і студентові...

— Та наші міністри здебільшого із студентів, тож і не дивуйтеся! Їм з причини молодости багато не можна брати за зле. А хтож-то себе показує?

— Та Ковалевський. Уявіть собі, в „Австрії“ піячить з дівчатами-Польками, а при ньому і деякі наші хлопята. Напиті співають, регочуться, звертають увагу на себе. Знаєте, се дуже недобре. Може у Вас на те й не звернулиб уваги, а у нас інші звичаї! Особливо в сі часи піячити з польськими дівчатами — сеж скандал!

— А Ваші хлопці при ньому які?

— Не великої моральної вартости, а всеж наші Галичане саміб того не зробили, хіба за чимсь проводом!

Справді в товаристві Ковалевського і Шаповала здебільшого при столиках по

кафе я все частіше став помічати молодиків-Галичан, навіть декого із старшин. Вони вели ділові розмови, нараджувалися раз-у-раз, видно „організаційна робота“ наших С.-Р-ів добре посувалася вперед. Ознаки тої роботи помічалися і в інших напрямках: вони незабаром набули собі „Нове Життя“. В сій газеті все частіше стали появлятися статті про Селянську Спілку і велася уже явна пропаганда за організацію Селянської Спілки на наш зразок і в Галичині. Статут Спілки був хитро пристосований до „дрібно-буржуазної“ галицької психології — себ-то багато уваги в нім уділялося національній справі, але суть оставалася стара: Селянська Спілка і в Галичині мала бути експозитурою партії У. С.-Р., якою вона була і у нас. Щоб доповнити інформації про Селянську Спілку, написав і я до „Нового Життя“ статтю, в якій помістив те, що пропускали попередні інформатори (головне М. Ковалевський). У відповідь на се з'явилася стаття повна неправдивих даних, інсинуацій і просто клевети на мене самого. Я, розуміється, написав спростовання і вже без церемоній навів факти, які представляли діяльність партії У. С.-Р. в яснім світлі. Ту статтю я відніс до редактора Козловського, і він мені приобіцяв, що видрукує в найблизшій

числі. В найблизшій числі ані в слідуючій моя стаття не з'явилася, і я знов пішов на розмови з Козловським. Він знова дав мені слово, що в слідуючій числі стаття буде поміщена. Знов вийшло число і знов статті нема. На жаль, я мав її один примірник і тому не міг дати в іншу газету. Тоді я зайшов до редакції і категорично заявив, щоб мені було віддано статтю або надруковано негайно. Козловський словом чести запевнив, що стаття буде надрукована. Можна собі уявити, як злостила мене така поведінка! Я розумію, колиб він одмовився друкувати, але так дурити мене — се було з його боку або насмішка надо мною, або якийсь хитрий плян, котрого я не міг зрозуміти. Я був розлючений і між иншим в розмові з моїми товаришами по службі Галичанами розказав сей факт і дуже нарікав на Козловського. Вони мені розкрили його карти:

— Хіба Ви не знаєте Козловського?

— А звідкиб же я його знав?

— Тото воно й видно! Козловський добрий „Geschäftsmann“: він видавав перед тим польську газету і може видавати ще яку хочете. Тепер він продає „Нове Життя“ Ковалевському, тому з Вашою статтею і виходить задержка, а в рахунках з Ковалевським вона може мати свою ціну. Хіба Ви не бачите, що Козловський

що дня ходить до Ковалевського на переговори?

Справді, я дуже часто бачив, як він виходив із кабінета Ковалевського, але в простоті душевній навіть не міг підозрівати, щоб наші С.-Р-и на таку широку скалю повели свою роботу, що навіть рішили випускати власний орган! До тогож я не міг собі уявити, де вони візьмуть на те гроші? Як би то не було, я направився до Козловського і в категоричній формі домагався звороту статті. Він сказав, що її не має, що вона є у редакційній колегії і він негайно по телефону попросить, щоб її прислали. По телефону він говорив з кимсь, але ніби не було того, в кого була моя стаття. Я зрозумів, що він мені не хоче її віддати. Тоді я заявив, що не піду з редакції, поки не дістану статті. Справді я роздягся і сказав, що тут остануся і в разі потреби спатиму на канапі, доки він її не віддасть мені. Він пішов по статтю, а я лишився його дожидати. Не мігши здержати свого гніву, я пожалівся його секретарші:

— Знаєте, я чув про підкупність і корупцію французької преси — так там хоч давня рутинна, вже вироблені традиції, але таких звичаїв, як у п. Козловського, мабуть навіть серед французьких журналістів годі знайти! А що до наших —

наддніпрянських, то нам дуже далеко ще до галицьких: наша журналістична етика тогоб не дозволила!

Я надаремно прождав Козловського кілька годин (він обіцяв бути за пів години!), а у вечері зустрівши в „Бесіді“ того члена редакції, на котрого він послався, я довідався, що в редакційній колегії ніколи й не було моєї статті, що він взагалі про неї вперше чує!

При слідуючім побаченню зо мною Козловський просто заявив, що не віддасть мені статті і не надрукує тому, що я осмілюся так без респекту говорити про нього!

Моя пошана перед Галичанами ще трохи спала. Сей епізод показав мені, що і в Галичині є звичаї й люде, які можуть не то що дорівнятися, але й перевишити наші! Щоб докінчити сей епізод, мушу хіба ще додати, що навіть мого офіційного спростовання, писаного на основі § 19. австрійського закону про печать, „Нове Життя“ не вмістило так, як я написав, а перекрутило і пересипало мій текст своїми полемічними примітками. Я не мав уже тоді ні часу, ані охоти позивати редакцію, як мені се радили.

Але звідки наші С.-Р-и могли мати стільки грошей, щоб витрачатися на пропаганду по шинках і купувати собі органи?

Я не міг догадатися. Заробити стільки наші заступники „трудового“ народу, очевидно, не могли, бо вони взагалі нічого не робили крім своєї пропаганди, хіба Ковалевський може привіз рештки з німецьких мільонів? Справу мені незабаром розяснив один із моїх земляків — Самійленко.

Він був колись міським командантом у Полтаві, а тепер у Станиславові ніс функції воєнного контрольора чи що, словом, мав службу від наддніпрянського уряду. Я майже що дня проходив на залізницю й назад побіля будинку, в котрім він урядовав і часто вертався до дому разом із ним. Один раз, ідучи отак до дому, він розказав мені таку історію:

— Знаєте, тут починається скандал. Мені доручено прослідити за компанією соціалістів-самостійників, які купують тут дім. Вони вже його зовсім сторгували, здається, й купча готова, а тут виникає справа, де вони стільки грошей набрали? Я то знаю звідки, але публична опінія не знає, а мені ніяк виносити справу на білий світ...

— Деж вони справді набрали грошей?

— Та се урядові гроші. Директорія для піддержки урядових партій роздала їм субсидію в залежності від їх сили й чисельности. Отже С.-Р-и дістали двана-

п'ять мільйонів, С.-Д-и вісім мільйонів, а найбільш скромні С.-С-и два з половиною мільйони. С.-Р-и, як Ви знаєте, вкладають гроші на пропаганду і власний прожиток, С.-Д-и, не знаю куди, а С.-С-и, ті найпрактичніші — рішили купити домок для партії...

— Наперекір усім соціалістичним за-
садам...

— Менше з тим! Не знаю, як вони викрутяться з тої історії, але знаєте, для нас Наддніпрянців се дуже неприємна річ...

— А хтож тут з них є?

— Тимченко, Мацюк, Білинський, Макаренко і ще дехто. Справу з купівлею дому ведуть головне Тимченко і Мацюк, у них мабуть буде ревізія...

Справді за кілька днів по місту рознеслася вість про ревізію у соціалістів-самостійників. Було знайдено якесь фамілійне срібло, вони доводили, що то їх власність, — виходило, що ніби їх підозрювали в тім, що се не їх власність і т. д. Скандал дальше не розгорівся, бо якось його притушили, але й домок від С.-С-ів вислизнув.

Тут до речі розказати про мою зустріч і знайомство з С.-С-ами. Не пригадаю вже, хто і при якій нагоді представив мене сухорлявому чоловічкові з чорною борід-

кою, який назвався Мацюком. Він одразу почав з компліментів мені:

— А, дуже приємно мені, я вже давно хотів був познайомитися з Вами: я багато чув про Вас від Вашого земляка, Андрія Ливицького.

— Добре, чи зле чулисте?

— О, саме добре! Дуже жалко, що ми Вас не мали під рукою і не знали де Ви, а то миб Вас зробили міністром. Знаєте, такий скрутний час прийшов, у нас не було ніякого вибору, абсолютний брак людей: самі злодії, або взагалі скомпромітовані люде.

— Значить, думали, що я полізу в таку компанію, щоб скомпромітуватися?

— Ну, чогож там? Ви булиб між нашими людьми, не між якимись С.-Р-ами або С.-Д-ами — я знаю, що Ви їх не любите...

— А хтож то „Ваші“ люде?

— Соціялісти-Самостійники.

— Чогож Ви думаєте, що я їх любив би більше, ніж інших соціялістів?

— Я от познайомлю Вас із нашим головою Макаренком, Ви побачите, що у нас з іншими соціялістами різниця велика.

Справді в недовгій часі я зайшов якомсь до „Уніону“ і застав Мацюка при сніданку з високим панком із гострою борідкою, котрому Мацюк мене і представив:

— Отсе є Андрієвський, а се Макаренко, про котрого я Вам говорив (Макаренко Кубанець, один з кількох братів, яких імена досить знані по їх політичній роботі на Кубані і на Україні).

Макаренко також почав був з компліментів мені, але я його відразу охолодив:

— Здається, що ми ніколи не зійдемося з Вами через кардинальну різницю в наших світоглядах: Ви соціяліст, а я не соціяліст.

— Ну, се можна примирити!

— Ні, для мене сього примирити не можна, бо я отверто борюся проти соціалізму і соціялістів.

— Значить, Ви стоїте за експльоатацію одних людей другими?

— Ні, се значить, що я стою проти експльоатації, а соціалізм уважаю за такий лад, коли експльоатація можлива і буде гіршою, ніж при яким іншим.

— Ми з Вами поговоримо ще пізніше про сі справи, надіюся, що все таки нам з Вами порозумітися можна буде.

— Не думаю!

На тім ми й розійшлися і більше мене С.-С-и не пробували спокушати, але їх приязнь я відчув на собі не в довгім часі.

В кінці березня по Станиславову пішла чутка, що з Галичини мають виселити усіх Наддніпрянців, котрі не мають ніякої

служби. Таке розпорядження прийшло від наддніпрянського уряду, від якого тепер тікали всі урядовці, військові і цивільні, старшини, „отамани“ і просто українські громадяне, котрим обридло вічне наше безладдя і небезпека. Галицький уряд ретельно взявся до виконання того наказу, бо через наших наддніпрянських багачів-неробів не тільки скрізь страшно підвисшилися ціни, але і взагалі деморалізувалася досить скромна галицька інтелігенція. Справді наказ був раціональний, і ми чекали, що в першу чергу виселять наших безробітних ех-міністрів. Цікаво було, чи схотять вони, хоч під примусом, виїхати в ту „державу“, яку утворили своєю мудрою роботою?

На моє превелике здивовання хтось із наших урядовців приніс мені втішну вістку:

— Знаєте, я бачив списки тих, що підлягають виселенню, Ви стоїте на одному з перших місць.

— Се не може бути: яж маю урядову службу, до того всі прецінь знають, що я на ділі працюю, а не фіктивно.

— Я не знаю, а тільки Ви стоїте в списках.

— А Шаповал, Ковалевський, і прочая міністерська братія — також?

— Ні, їх нема.

— Се неймовірно, Шаповал, усім знано, що не має ніякої роботи і він не підлягає виселенню, я маю державну службу і підлягаю: Галичанеж не дурні, вони мають очі й розум!

Але мої міркування на сей раз були хибні. В один прекрасний ранок мені на Липову вулицю, з точним моїм адресом, все як слід, принесено з командатури цидулку, в якій мені приписувалося в протязі 24 годин опустити місто Станиславів і Галичину.

Цікаво, що разом зі мною в той час мешкали аж три брати Трухлих. Один із них, Сергій, мав якусь посаду в кооперативі, а інші два нічого не робили. З них ніхто не дістав такого наказу.

Я негайно з тою цидулкою побіг до готелю „Австрія“, де тоді мешкав Вячеслав Липинський, який вертався від Петлюри до Відня. Знаючи вже добре психологію Галичан, я був певен, що одно слово такої важкої персони як „пан посол“ значить більше, ніж усякі мої аргументи, бо що я з себе уявляв справді?...

З візитівкою від Липинського, в котрій він власноручно написав, що ручиться за мене і за мою благонадійність, я поспішив до тогож сотника Гарабача, котрий мене так гостинно був прийняв, а тепер так енергічно хоче позбутися.

Карточка Липинського, як я і сподівався, зробила на нього магічне вражіння:

— Алеж прошу, я негайно відкличу наказ, се певно непорозуміння якесь! Перепрашаю дуже, я підписую раз-у-раз сотні паперів, отже підписав і ту фатальну картку. Зрештою знаєте, що списки склали не ми, а з доручення нашого уряду зложили Вашіж люде: пан Мацюк і бувший морський міністр, пан Білінський. Ми не знаємо нікого з Вас і думали, що буде по справедливості, коли ті списки уложать Вашіж, тим більше так поважні особи.

— А чи Ви знаєте, яке власне заняття мають тут ті пани, котрим доручено виселяти нас?

— Гм..., здається, що ніякого... Алеж прошу ласкаво дарувати, я тут ні причім, бо то зроблено з наказу вищої влади...

В Національній Раді, якої засідання було сьогодні, я застав Самійленка і розказав йому про мою пригоду.

— Я знаю вже добре Вашу історію. Знаєте, хто то Вам прислужився? Попросьбі Шаповала — Мацюк.

В Національній Раді з тої історії зробили цілу справу. Внесено було інтерпеляцію про виселення Наддніпрянців. Уряд виправдувався, посилаючися на те, що робив по наказу Петлюри і за допомогою самих Наддніпрянців. Називалося й імя Са-

мійленка, котрий ніби приймав участь у складанню списків.

Коли я його побачив зараз же по тім засіданню, то він обурено мені заявив:

— Самі Галичане доручили Мацюкові та Білінському, а тепер усе хочуть звалити на мене! Будьте добрі, дайте мені картку про Ваше виселення, я її приключу до інших документів, котрі я представлю і в Національну Раду, і в суд, бо я не хочу так лишити сеї справи!

Справді він щось писав і добивався опублікування своїх оправдань, але здається, що з того нічого не вийшло. На жаль, у нього лишилася і та моя картка, яку я дуже хотів зберігти на память, як про приятнь до мене соціялістів-самостійників, так і про міністропочитаніє поцтивих Галичан!

* * *

Коли я вже згадав про зустріч мою з Липинським, то варт сказати й про неї два слова. В першій половині березня я бачився з ним у перше в Станиславові. Тоді він їхав з Відня на фронт зложити звіт урядові про свою діяльність. Пробув там мабуть більше як тиждень і вернувся до Станиславова дуже сумно настроєний.

— Знаєте, те, що я бачив, остаточно переконало мене в цілковитій безнадійності нашої справи. Ніякого порядку, повне безголов'я, немає людей, нема кому з розумом твердою рукою вивести нашу державу на пряму певну путь. Те, що я бачив — агонія. Не знаю, чи ще довго протреває, але кінець за нею один — смерть!

Вже тоді він говорив про свою димісію, але остаточно рішився на сей крок тільки за чотирі місяці пізніше — по убійстві Балбачана.

Тодіж я познайомився з Балбачаном і навіть у мене, на Липовій вулиці, збиралися Липинський, Балбачан та Чудінов, і ми разом обговорювали, чи приймати Балбачанові пропозицію від уряду про обняття команди над його запорозькою дивізією, чи ні. Ми тоді в один голос радили йому, щоб він не зрікався, і можливо, що, послухавши нашої ради, він виїхав на фронт. Не знаю, чи ся нарада не коштувала йому життя?...

Я говорив з Балбачаном кілька разів, і він розказував мені свою сумну історію.

— Я вже написав кілька прохань та отвертих листів до Петлюри і до кого тільки можна. Я нічого не прошу, тільки суду надо мною, але Директорія, головне Винниченко, не хоче суду, бо бояться,

що впливе маса скандалів. Найголовніше, що ті гроші, котрі взято було при моїм арешті, частинно розкрадені і замішаний там один протеже Винниченка. А Петлюра і його компанія бояться, що я виявлю їх злочинну недбалість, а, головне, неуцтво й нерозуміння військових справ.

— Чи вдалося що зробити Міхновському, коли він прибув до Вас?

— На жаль, нічого, бо за день чи за два, як він прибув, він захворів і потім лежав у тифі в мене у вагоні, аж поки мене й арештували.

— А Ви би були пристали на такі пропозиції від Хліборобів-Демократів тоді, як іще були в Полтаві?

— О, з великою радістю! Жалко, що я не був тоді знайомий з Вами, або з яким іншим не-соціялістом: я був один однісенький, а з усіх боків мав самих ворогів. Як би ми почали були раніше організувати „куркулів“, то певно, що і Полтави не довелосяб віддавати.

— В чім власне полягає причина Вашого арешту?

— Мене здавна ненавидять Тютюнник, Осецький, Волох, а може й Петлюра боявся за свою популярність. У мене було одинокє військо: національно свідомє і дисциплінованє. Вони, видно, рішили його винищити і через те не давали мені ніякої допомоги

без огляду на мої прохання. Пробували було і здеморалізувати моє військо, але се не вдалося. Розкажу Вам, як робився перегляд мого війська. Приїжджає ревізор (він назвав, здається, коли пам'ять мене не зраджує — Тютюнника). Виходить і вітається до війська:

— Здорові товариші!

Грובהва мовчанка у відповідь. Він знова те саме:

— Здорові товариші!

І знов ніякої відповіді. Тоді я йому пояснив, що у нас слово „товариш“ уважається за образу, тому, що се большевицька кличка.

Він тим був дуже незадоволений. Крім того він звернувся до мене з докорами, чом мої вояки не носять червоних розеток.

— Бо то московські большевицькі ознаки, а ми воюємо з ними і не можемо прикрашатися емблемами наших ворогів: ми маємо свій національний колір — жовто-синій, а не червоний!...

Взагалі Балбачан на мене справив вражіння переконаного українського націоналіста-патріота. Ні про яку реакційність або москвофільство його не могло бути й мови. Думаю, що се йому закидали його вороги для того, щоб оправдати свою

власну безсовісність. Досить того, що одним із його найлютіших ворогів, котрий грав головну роль в його арешті, був приятель Петлюри „отаман“ Волох, який потім, подібно до інших наших „демократичних“ отаманів, зрадив Петлюру в найкритичніший момент і перейшов до большевиків.

Убийство Балбачана лишитья раз на все не тільки сумним і трагічним епізодом в нашій історії, але ще і яскравим причинком до характеристики нашої убогої т. зв. „демократії“. Правлячі сфери убили його з тої причини, що боялися перевороту, аби він не „захватив влади“! А захвату тої влади боялися тому, що він справді мав ширший світогляд і міг стати понад дрібязкові партійні рахунки, до яких в той час (весна-літо 1919. року) зводилася ціла державна робота Петлюри і його оточення. Наша „демократична“ влада воліла Волоха, котрий їй підлещувався і потім її продав большевикам, аніж прямого, різкого і простодушного Балбачана, відданого українській державній ідеї, але чоловіка, що не боявся, хоч як гірку, правду, сказати просто в очі „отаманам“!

Наша „демократія“ все дуже боялася Хліборобів-Демократів або іншими словами „куркулів“. Чому наші правителі,

що так любили і люблять прикриватися (цілком не по праву) отсим чарівним для них терміном: „демократія“, так бояться українських заможніших мужиків, які мають на назву народа і при тім дійсно трудового більше права, ніж усі наші псевдодемократи із усіма своїми „бідніщими“ разом? Причина була та сама, що й за часів Центральної Ради і лишилася вона аж по сей день: наші соціялісти бояться, щоб не прийшов до влади статочний хазяїн-трудівник, бо разом із ним і при ньому немає місця ні соціялістичним експериментам, ані тим політичним спекулянтам, котрі хотіли побудувати свою владу (а не нашу державу!) на ріжних політичних махінаціях, на союзах з чужоземними демократіями і не-демократіями, спекулюючи на клясовому антагонізмі власного народу, а не бажаючи опертися на труді — на упертій, витревалій, мозольній праці, до якої звик наш „куркуль“, і котрою (а не ренеґатством і політичним крутійством, як наші заступники єдинства клясових інтересів від дворянського — до пролетарського стану включно) він здобув собі і держить своє куркульське трудове майно!

Я не думаю, щоб наша „демократія“ коли-небудь справді боялася „захвата влади“ несоціялістичною частиною нашої інтелігенції — такої у нас справді було дуже

мало і вона про те ніколи не думала. Але найбільшим страхіттям як для правительств Скоропадського, так і для урядів Винниченка та Петлюри аж до Леніна та Раківського включно — все були примари політичної і класової організації середнього й заможнішого українського власника „куркуля“, який з часом мав би відібрати владу і від камергерів „Его Императорскаго Величества“ і від камергерів „Его Пролетарскаго Величества“. А що „куркуль“ пробував був організуватися, то се видно було і наганяло тоді страху на нашу „демократію“ й „аристократію“.

З від'їздом Міхновського до Балбачана не скінчилася думка спробувати організувати добровольчеське військо із заможнішого селянського елементу. Я і Чудінов, приїхавши в Галичину, пробували було допомогти тій організації через Галичан. В тій цілі ми ходили до двох державних секретарів: до Дмитра Вітовського і до д-ра Макуха.

У Вітовського ми були незабаром по нашій приїзді. Він прийняв нас дуже чемно і зробив на мене гарне вражіння. Молодий ще чоловік, інтелігентний, видно з сильною упертою вдачею і відданий цілою своєю істотою національній справі. Ми йому розказали про стан річей на Україні і предложили йому такий проєкт:

Хай галицький уряд постарається о дозвіл (ми все хотіли бути льояльними супроти нашої влади!) організації наших наддніпрянських добровольців під командою Галичан. Ми мали із собою списки наших людей поки що з Поділля і думали, що можна булоб організувати такі добровольчі відділи поки що там, а в міру розширення території, наші „куркулі“ самі приставалиб до тих добровольців, бо бачилиб там порядок, карність і відчувалиб провідну національно-державну, а не соціалістичну ідею. Колиб наш наддніпрянський уряд на те не пристав, то ми радили Галичанам поволі робити те самим, бо иншого виходу не було й для них: анархія, яка чим далі, то все більше розвивалася у нас, мусіла незабаром затопити й Галичину!

Вітовський вислухав нас уважно і ніби прихильно віднісся до нашого пляну. Він нам прирік, що поговорить із другими членами уряду і постарається про вирішення справи в бажаному для нас напрямку. Але Вітовський в короткім часі зійшов з політичної арени, не повідомивши нас про результати наших переговорів.

З тою самою справою ми звернулися підчас засідань Національної Ради до д-ра Макуха. Він нас прийняв також досить чемно, але видно було, що наші проєкти йому не досить усміхалися. Почуваючи

се, ми просили його вжити заходів перед своїм урядом в тім напрямі, щоб наше наддніпрянське військо бодай не обдирало і не знущалося над нашими „куркулями“ як доси. Він дав слово, що напише меморандум в тій справі і повезе його до Петлюри. Не знаю також, чи й він виконав своє приречення, бо нас про те також не було повідомлено. Я мав було намір піти в тій справі ще вище, до президента Петрушевича. Але приглядаючися довкола і ознайомившись з галицькою психологією з другого боку, з якого я її ще не знав, я побачив, що наша справа безнадійна. Хоч як Галичане нам співчували, як би може й не розуміли справедливості наших домагань, вони всеж не могли нам допомогти через свою льюальність. Страшну галицьку льюальність, котра боїться зробити кроку поза уторованою стежкою їх звичаїв, їх світогляду і їх покійного відношення до якої будь влади, ту льюальність „поцтивного Русина“, якою він уславився до ц. к. влади у себе дома, а потім і до нашої „демократичної“ влади, коли недоля занесла його за Збруч! Справді, як потім висловився один із наших політичних діячів-„куркулів“ перед одним таки із тих же галицьких державних секретарів, вони охотніше готові були чекати, поки за нашою наддніпрянською анархією при-

йдуть Поляки і передують їх як курчат, аніж одважитися на рішучий крок перед нашою владою, або проти неї!

* * *

Щоб уже скінчити про відношення Галичан до Наддніпрянців, згадаю ще про переїзд Винниченка і Грушевського через Станіславів.

Саме в той день, як я разом із Штефаном і Трухлим приїхав із Тернополя до Станіславова, Винниченко звідти виїжджав (здається, до Відня). Рано вранці ми з Трухлим пішки йшли з двірця до міста, як побачили візника з кюфрами, ізза котрих визирало дві заспані фігури. Трухлий привітався до них, і в одній з них я пізнав „голову нашої держави“.

— А Ви звідки знайомі з сим панком? — запитав я Трухлого.

— А сеж мій товариш по партії.

— То Ви стали С.-Д.?

— А вжеж, навіть товаришом міністра був кілька днів!

— Ну, не можу Вам погратулювати ні за Ваших товаришів, ані за кар'єру! Кудиж се Ваш голова так поспішає?

— Виїжджає за кордон: він виступив із Директорії.

— Значить, як звичайно: натворив, натворив, а тоді від діла рук своїх подалі! Хай інші продовжують будівлю на міцнім фундаменті, що ми поставили!...

У відділі постарчання в той же день я зустрівся з М. Ковалевським, котрий мені, видно з великим задоволенням розказав про виїзд Винниченка.

— Розкажу Вам інтересну історію. Чи чули Ви, як виїжджав сьогодні наш „голова держави“?

— А як?

— Приходить до свого вагона (йому було дано окремий вагон), а там на стіні крейдою написано:

„Наварили каші, а тепер тікають!“

— Щож, побачив коротку, але точну кваліфікацію своєї державної творчости...

— І знаєте хто написав? Жовняр вартувий-Галичанин, що стояв коло вагона.

— Має хлоп спритний розум.

— Подорож Винниченка взагалі не принесла йому лаврів, чули, що тутешній уряд не схотів його прийняти?

— А щож він мав з ним до говорення?

— Сеж для нього гірше поличника! Особливо після того, як Петлюру тут вітали трохи не з королівськими почестями!

Справді в „Новому Житті“ я прочитав статтю повну ляментаций з тої нагоди, що з таким великим мужем і так непочтиво

обійшлися Галичане. По словам „Нового Життя“ виходило, що він навіть голови не мав де прихилити! На сей раз орган Козловського був зле інформований: він не знав, яку квоту і в якій валюті віз Винниченко за кордон для „популяризації ідеї української державности“! Про се Українці дізналися пізніше*).

Так само як Винниченка, привітала Галичина і другого нашого державного мужа — проф. М. Грушевського. В кінці березня вернувся із Камянця С. Трухлий із своїми двома братами і розказали нам, що українські С.-Р-и і большевики під проводом Грушевського і при участі В. Чеховського, Жуковського й інших колишніх міністрів хотіли зробити в Камянці Подільському большевицький переворот, скористувавшись тяжким нашим положенням на фронті. Загальне обурення проти них на Україні було таке, що їх мало не розстріляло українське військо, яке прибуло на усмирення нових „повстанців“ і ніби сам Петлюра спішно посилав післанців, щоб спасти Грушевського від смерти.

Обурення в Галичині було не менше. Всі, хто знав тих людей, найбільше винили в цілій історії проф. Грушевського.

*) Цілу справу з вивозом державних грошей Винниченком було опубліковано у віденській „Волі“.

— Старий не може простити Директорії Трудового Конгресу і мститися над нею в той спосіб!...

Не знаю, чи правда тому було, що говорили і про проф. Грушевського і про вчинок Петлюри супроти нього, але коли Петлюра справді спас від смерти свого політичного ворога, то се був дуже шляхотний жест з його боку! Проф. Грушевський за те віддячився йому за кордоном в інший спосіб — по свойому!

Як би там не було, в один прекрасний день вкінці березня на вулиці Станиславова я зустрівся з проф. Грушевським. Сама рука полізла мені до шапки. Сього чоловіка я шанував до того часу найбільше з усіх живих моїх компатріотів. Пригадую, що ще за студентських часів я раз чи два заходив до нього в справах нашої громади і кожний раз я йшов з набоженством, як до святого, або до пророка. Коли в 1912. році він приїздив до нас у Полтаву на свято Котляревського і був на відкритті нашого Українського Клубу, то я мав собі за щастя, що мені випала велика честь привітати його в нашій хаті іменем полтавського громадянства. У мене вдома над моїм столом, на почеснім місці, висить його портрет, і я звик що дня з пошаною поглядати на нього і бажати собі в душі, аби Бог продовжив віку нашому першому

громадянинові! Але... тепер моя рука як було піднеслась, так і повисла: я не зняв шапки перед сим чоловіком! Старий професор Грушевський, на котрого я колись молився, автор Історії України-Руси, організатор Наукового Товариства ім. Шевченка, великий учений, великий учитель і провідник української нації вмер для мене! Я бачив перед собою члена „савета робочих і крестянських депутатів“, товариша по партії М. Ковалевського і інших достойних „птенцов“ із славної С.-Р-івської стаї, нарешті ідеолога не української нації, тільки єдності і братерства з нашими одвічними ворогами, заступника не української нації, тільки „пролетаріята і біднейших крестян“! Тепер я мав одноодине бажання: щоб хто дома догадався зняти у мене зі стіни портрет „товариша Грушевського!“

В Станиславові його приїзд усі старалися обійти мовчанкою, так ніби через місто проїжджав не прославлений і ушанований державний муж, котрого імя носила одна із головних вулиць міста, а якась непевна особа, котрої хочать як найскорше спекатися! Незабаром він так само непомітно, як приїхав, так і зник із Станиславова.

* * *

На сім уже хочу кінчити про перебування наших Наддніпрянців у Галичині.

Яке було відношення галицької інтелігенції до нас, Наддніпрянців, підчас нашого перебування в Галичині?

Воно було подвійне: наперед ми ніби імпонували Галичанам „широтою і цільністю натури“, „природним розумом“ і нарешті великими грішми і титулами. Але далі, коли вони приглянулися до нас ближче, то їх охопило велике розчарування. Можливо, що до того у великій мірі спричинилася і шкідлива діяльність наших соціялістів. Так приміром мене запевняли, що як би не робота Шаповала й Ковалевського, то ніколиб не зібрався „робітничо-селянський з'їзд“, і не внесено булоб „клясового“ роздору в дотеперішній єдиний національний галицький фронт. Потім усе твердіше стали лунати голоси, що Шаповал, Ковалевський і їх компанія підготовляють державний переворот. „Нове Життя“ справді перейшло до них офіційно і стало ширити наші специфічно соціялістичні думки. Кілька його чисел вийшло в подвійнім розмірі. Я довго не міг збагнути, чим могли зробити вражіння наші темні люде всеж таки на європейськи освічену галицьку інтелігенцію? Але потім зрозумів: причиною тої пошани перед Наддніпрянцями була все таж галицька „поцти-

вість“, котрій імпонували смілість і справд широкий розмах у боротьбі проти коректно-го противника наших соціалістичних діячів. Чого Галичанин не міг простити своєму чоловікові, те він охотно прощав нам ізза тої нашої „широти“ або „глибини“ або якогось там іще нашого „багацтва“! Годі було втолкувати їм, що їх люде помимо усіх наших „багацтв“ далеко більше варті під кождим зглядом.

Пригадую, що на одних робітничих зборах мені довелося почути промову Безпалка. Мені вона як на соціал-демократичного промовця дуже сподобалася. Він говорив про політичне становище, обороняв крім робітничих ще й національні та державні інтереси краю, перестерігав робітників перед большевизмом і т. п. Видно було, що людина є знайома з тим, про що говорить, знає, що діється в світі, уміє прочитати європейські газети. Я висловив своє задоволення з його промови комусь із присутніх зі мною на зборах Галичан.

— Пане, та сеж Безпалко!...

— Так щож з того?

— Хіба Ви не знаєте Безпалка?

— Не знаю. В перший раз чую і бачу його.

— Ну, то як пізнаєте, тоді будете не так говорити!

— Не знаю, що я говоритиму далі, а тепер скажу Вам, що як на наші умови, то він виглядає професором супроти багатьох наших соціалістичних лідерів, в тім числі й міністрів. На мою думку він у нас на міністерській посаді більше відповідав би своєму призначенню, ніж усі наші Стеньки, Мартоси, Шаповали, Ковалевські, Штефани й інші многі їм подібні, хочай би вже тому, що він грамотніший від них.

Тої своєї думки я не змінив і до сьогодні, не знаю, як Галичане?...

А от другий зразок. Зо мною у відділі постарчання служив один дуже милий, європейськи освічений і вихований Галичанин, на імя Роман Любомир Бучинський. Се був чоловік заможного стану, мав маєток під містом, свої доми, коней у Станиславові. На моє превелике здивовання, він зійшовся з Ковалевським. Я часто бачив їх разом при розмові і дивувався сій протиприродній дружбі. Якось я запитався Бучинського:

— Що Ви знайшли інтересного в Ковалевським?

— Мені дуже подобаються Ваші С-Р-и і їх програма.

Я засміявся.

— Слухайте, та сеж пів-дикі люде! Наскільки я знаю Вас і наших С.-Д-ів або С.-Р-ів, до Вас вони самі тай їх програми

підходять так, як до корови сідло. Коли Ви ближче познайомитеся з нашими соціялістами, то згадаєте мої слова!

Скорше ніж я думав, справді він мав нагоду їх перевірити і переконатися в їх правдивості.

Всеж я мушу сконстатувати, що наші соціялістичні політики могли бодай якийсь час святкувати в Галичині свою перемогу: на розі вулиць імени Грушевського й Липової над будинком, де відбувався робітничо-селянський з'їзд, кілька днів маяли поруч два прапори: жовто-блакитний і червоний, символ галицького націоналізму і наддніпрянської „демократичности“. З'їзд той критикував існуючий порядок і уряд, посилав телеграми до Москви і домагався від своєї галицької „буржуазії“, щоб до участі в правлінню було допущено і його представників. Тут порівнюючи до наших наддніпрянських порядків було дещо і спільного, тільки із владою поки що було усе якраз навпаки: поклони до Москви слали так як ми, але тут уже „демократія“ просила „буржуазію“, аби її пустила до влади. Не знати, до чого воно дійшло далі, як би діяльність наших С.-Р-ів не було раптово припинено насильною рукою тоїж галицької „буржуазії“?...

ГОЛОВА VII.

Приїзд до Галичини Української Республіканської Капелі. Мій виїзд із Капелею за кордон. Закордонні зустрічі.

Серед сумної пам'яті наддніпрянської „роботи“ в Галичині, світлим виїмком являється приїзд і концерти Української Республіканської Капелі.

З проєктом організації сеї Капелі носився ще за часів Гетьмана товариш міністра освіти, **В.** Дорошенко. Він задумував посланку за кордон великого українського національного хора, оркестри і танцюристів, які мали показати перед світом красу української народньої культури. Разом із собою в подорож Капеля мала взяти і зразки народньої художньої творчости, головне вишиванки, зразки тканин, малюнків, різьби то що. Проєкт був задуманий на широку скалю. Між иншим хор мав виступати в українських історичних костюмах, і для того українському послові в Туреччині було навіть доручено купити

спеціальні турецькі тканини. Але цьому проєктові, як і багатьом иншим „благім поривам“ гетьманських урядів, „свершіть ся не било дано“! Довершила сей проєкт Директорія на свій зразок. В час мого перебування в Київі відбувся конкурс на заміщення посад хористів уже української „Республіканської“ Капелі. (Титул „республіканський“ ми дуже любили представляти без розбору.) Конкурс дав як найліпші результати. До хору було прийнято сто прекрасних голосів. Але в часи загального безладдя при евакуації, уряд не спромігся дати досить грошей на виїзд і взагалі занедбав справу, видно як і завжди, покладаючися на „народню самодіяльність“. В результаті того всего з Київa в останній момент успіло виїхати ледви трицять осіб і навіть без диригента О. Кошиця, котрий совершив своє „алеґро удірато“ раніше, разом із О. Чеховським, також одним із хористів.

Та частина хора, що вибралася з Київa, перебувала якийсь час у Кам'янці Подільському, де хор комплєтовано і розучувано репертуар, куди приїхав з часом і Кошиць. До Станиславова також приїжджав відпоручник для підшукання голосів. Хоч тут він і не найшов для Капелі нікого, та про неї вже пішла чутка, і Станиславівці дуже нею заінтересувалися.

Я із свого боку старався підогріти те зацікавлення, головне в цілях музичних. Як я не шанував Галичан, але в однім мусів признати нашу перевагу: хоровий спів у нас на Наддніпрянщині стояв незрівняно вище. Мені хотілося, щоб Галичане навчилися від нас хорової техніки, а головне нюансіровки, чим так славляться наші хори і наші дириґенти. Серед членів станиславівського „Бояна“ я все вихвалював наші пісні, наші хори і наших дириґентів, в першу чергу Кошиця, так що Станиславівці хотіли вже як найскорше побачити й почути наших співаків. Ми готовилися заздалегідь до приїзду Капелі, але вона по нашому звичаю приїхала, не попередивши нікого, впала як сніг на голову!

Треба було бачити, як старалися Станиславівці, щоб достойно прийняти своїх наддніпрянських братів, які приїжджали ще з одною вже не так „урядовою“, як культурною місією! Я досить знаю українську і спеціально галицьку гостинність, але тоді я був понад усе зворушений щирістю і гостинністю Станиславівців.

Місто було переповнене. Розмістити коло сотні людей, що приїжджали нараз, коштувало неімовірних трудностей, але кілька членів „Бояна“ зробили, здавалося,

неможливе: за один день розміщено було всіх.

Самопожертва господарів була справді зворушаюча. Декотрі віддавали свої ліжка для гостей, а самі спали на підлозі! Особливо прислужилися в справі прийяття і розміщення Капелян професор Кисілевський і його дружина, про котрих потім вони ще довго згадували з великою вдячністю і подивом за їх нерсипущу енергію.

Проби Капелі відбувалися в тій же салі Молодої Громади при вулиці Богдана Хмельницького, що й доклади, про які я згадував. Вже самі проби зробили велике вражіння на тих, кому довелося на них бути, так що ще до виступів Капелі про неї тільки й говорили. В той час (перші числа квітня) у Станиславові перебували американська й італійська місії. Чужоземці також заінтересувалися нашою піснею і прибули на одну пробу. Американцеві настільки сподобався наш спів, що він просив, аби йому переписали ті пісні, що Капеля співала і він повіз їх із собою до Америки, а Італієць висловився, що дуже добре булоб, як би нашу Капелю почули в Італії, — там її успіх є забезпечений.

В середніх числах квітня Станиславів переживав, так би мовити, часи музичного захоплення. Наперед відбувся Шевчен-

ківський концерт станиславівського „Бояна“. Наш диригент Коцький показав перед Наддніпрянцями своє уміння, а далі мало йти навпаки.

На Шевченківському концерті сала в театрі Монюшка була повна по береги. Були заступники уряду й інтелігенції наддніпрянської й галицької, а по концерті в салі „Австрія“ з тої святочної нагоди зійшлися Наддніпрянці й Галичане для того, щоб, як говорив мені Бучинський, близьче познайомитися, порозумітися і заприятитися між собою. Не знаю, кому належала ідея такого зближення, але Бучинський дуже уговорював і мене взяти в нім участь.

— Та я вже й так добре знаю тих і тих, прошу увільнити мене від сеї місії, — просився я.

— Алеж ні, дуже прошу, підіть зо мною, має бути кілька інтересних людей, я хочу, щоб Ви з ними познайомилися і поговорили.

— Які-то люде, наші, чи Ваші?

— Ваші Наддніпрянці, видно, поважні особи, є навіть один товариш міністра.

— Е, дайте мені вже спокій з нашими поважними людьми, а особливо з міністерських крісел, мені їх забагато було й дома!

— Ну, прошу Вас, зробіть мені услугу, підем зі мною, я хочу побути в їх товаристві.

Не було чого робити. Хоч як я не люблю європейського способу знайомства і розмов по каварнях, мусів згодитися, бо у нас із Бучинським були дуже добрі відносини, і я радий був йому прислужитися.

В „Австрії“ було справді багато народу. Видно, що Галичане постаралися, аби при столиках помішати Наддніпрянців з тутешніми людьми в цілях того зближення і об'єднання. Бучинський підвів мене до одного столика, де сиділо двоє чи троє типових наших наддніпрянських „товаришів“. Представилися, і при вині почалася спільна розмова. Бучинський, як чемний господар, сипав нам компліменти, говорив про наші „широти“ і „багацтва“, наші „товариші“ приймали се як належне, а я слідив за тим цікавим діяльогом і посміювався собі у вус.

— Ми, Галичане, маємо від Вас багато дечого навчитися; ми ніколи не забуваємо, що нашими першими учителями були не тільки Шевченко, але й Куліш, Кониський, Драгоманів, а в послідні часи от проф. Грушевський. . .

— Авжеж! — коротко згоджуються мої земляки.

Але я наслідуюся злегка протестувати.

— Ну, політичної мудрости я не радив би Вам учитися від нас, бо Ви, Галичане, маєте більше державного розуму й політичного досвіду.

— Ей, лишіть вже, деж таки Галичанам рівнятися до нас? Нас трицять мільонів, у нас усе на велику скалю, а у них і людей усього чотирі мільони: одна наша губернія.

— На велику скалю у нас глупота, — відказую я „товаришам“ просто.

Але Бучинський все хоче настроїти розмову на другий тон.

— Ну певно, до нас не підходять ті методи державного будівництва, які практикуються на Великій Україні, бо ми більше зблизилися із Заходом, а Ви — зі Сходом, але я думаю, що з часом сі нерівности згладяться, і ми зрозуміємо один одного і переймемо одні в других, що маємо корисного...

— А чом Ви думаєте, що наші методи до Вас не підходять? Ми вживаємо однакові методи скрізь, бо наші методи найраціональніші.

— Тому-то Ви з Вашими методами й сидите тепер тут, замість того, щоб сидіти у Києві, — веду я далі свою лінію.

— Та Ви що думаєте? Як нам тепер не вдалося збудувати державу так, то вже велика біда?

— А вжеж біда велика!

— Е, то не таке важне!

— На мою думку, се найважливіше, бо поки Ви не матимете держави, то й нічого не матимете.

— То є дрібно-буржуазний світогляд! Ви поза державою та самостійністю нічого не бачите!

— А Ви що бачите?

— Ми дивимося глибше: нам важно не так форма, як зміст — інтереси трудового населення...

— Пролетаріату і „біднейших крестян“, — підтягую я їм у тон.

— А вжеж пролетаріату і бідніщих селян, — продовжують вони, — а Ваша держава що? Сьогодні є, завтра нема, сьогодні Ваша, завтра не Ваша! Нам усе одно чиї пани експлуатують трудовий народ — чи московські, чи польські, чи українські, бо ми насамперед боремося не за державу, а проти експлуатації.

— Алеж я думаю, що колиб уже існувала своя держава, то тоді можна було би легше розв'язати в ній і соціальні проблеми, — обороняє свої погляди Бучинський.

— Та що там власна держава! От у Вас, у Галичан, хоч і власна держава, а хто править? Буржуазія! Трудового народу нема при владі.

— Таж прошу, наша інтелігенція сезь самий трудовий народ!... Хлопські та попівські сини...

— Вашу інтелігенцію ще треба добре перевчити, бо докторські Ваші дипломи, Ваша офіційна освіта нічого не варті...

— А хтож нас буде переучувати, по Вашому?

— А ми! Ми вже пройшли добру школу, революційну, ми знаємо чого народ потребує, ми мусимо виправити Вашу галицьку дрібно-буржуазну психольогію, викорінити Ваш галицький шовінізм...

З Бучинським нараз сталася переміна. Він дочервонів, підвівся, вдарив рукою по столі і заговорив голосом, в якому чулася образа, гнів і погорда:

— Ви нас вчитимете?... Ви??... Пане! Я скінчив два європейські університети, говорю в трьох європейських мовах, я вірою служив і служу моїй Батьківщині, а Ви приїхали мене переучувати?... Хто Ви такі? Що за Вами є? Не знаю, чи маєте Ви четверту гімназіяльну, а говорити навіть по своїому не вмієте, утікли із свого краю і від свого народу після того, як довели їх до загибелі, а тепер приїхали до нас виправляти нашу дрібно-буржуазну психольогію та наш шовінізм? Ми, пане, Вашої науки не потребуємо! Учть кого

знайдете дурніщих, а ми за розумні для Вашої науки!...

Мені було разом і смішно, і жалко бідного Бучинського у його гніві і розчаруванню, а мій земляк спокійно протягнув:

— Вибачаюсь, коли я образив Ваші міщанські патріотичні почуття!...

Ідилія „єднання“ була зіпсута. Ми з Бучинським заплатили за вино і перейшли до більшого стола, де сиділи Капеляне: Бучинський тепер волів розмови про музику, ніж про політику.

На другий день він зайшов до мене в бюро.

— Ну що, як Вам подобалися вчора наші державні будувателі? Отсе бачите наших соціялістів і їх програми у їх справжнім неприкрашенім світлі!

Він нічого мені не відказав, тільки замість відповіді на бібулі поволи вивів пером, яке взяв у мене з бюрка:

„Odi profanum vulgus...“

На тім і скінчилися його симпатії до С.-Р-ів, тим більше, що й Ковалевський виїхав із Галичини, здається, ще раз на міністерську посаду.

Взагалі чим далі, то симпатії до Наддніпрянців у Галичині видимо щезали і чим більше вони щезали, тим більше по-

являлося наших отаманів та міністрів, а під кінець стали показуватися вже й члени Директорії. Ми тратили все більше нашу територію і наближалися до Галичини. Сумний стан нашої влади в ті часи формувався найліпше популярною пісенькою, що зложили большевики, і яка дуже скоро поширилася за вельми неширокі межі нашої держави:

„Директорія, да Директорія,
Ах ігдє же твоя да територія?
У вагонє сідіт Директорія,
Под вагоном лежіт територія!...“

Гірко й боляче було слухати ці куплети, але нема що говорити: по правді ми їх заслужили!

Представники влади, що видавали накази про поворот на Україну наддніпрянським утікачам, незабаром появилися у Станиславові власними персонами.

От коло „Уніону“ зустрічаю я імponentну фігуру самого Мартоса. За годину бачу його і в нашім уряді.

— А, привіт нашим великим державним будувателям на галицькій землі!...

Не знаю, чи зрозумів він мій натяк на його колишні самопевні нахваляння,*)

*) Див. „З минулого“, том I, ч. 1, стор. 118.

тільки на мій привіт він одповів дуже холодно...

На першій концертній нашій Капелі (11. квітня) появився вже й член Директорії Швець, для котрого Капеля за два дні по тому урядила спеціальний закритий концерт все в тій же салі Молодої Громади. Він прийшов у супроводі бувшого прем'єр-міністра В. Чеховського, котрий також недавно прибув до нас по своїй невдалій спробі в Кам'янці скинути Директорію. Дивна дружба двох, здавалосяб, непримиримих противників: сиділи собі любенько рядочком, розмовляли між собою і слухали, поки ми співали для них наш репертуар!

Мені було цікаво, яке вражіння зробить спів на наших правителів? На холоднім обличчю Чеховського годі було щось помітити, а на широкім добродушнім обличчю Швеця чим далі, то все більше відбивається хвилювання. От ми співаємо кант „Про страшний суд“. Дивлюся, окуляри у Швеця потіють і він їх нарешті здимає, щоб витерти грубі сльози, що котяться йому по щоках... Десь, видно, згадав рідне село, погідний літній день, а під церквою сліпого лірника, що оточений уважною аудиторією дівчат, побожних бабусь і стареньких дідів, виспіває під пла-

чучий супровід свого інструменту сумні слова канта:

„Ой когда конєць світа іскончається,
Ой тогда страшний суд приближається“...

Згадав, як плакала реля й бабусі і сам співець, і мимохіть виступили сльози й у нього самого, того „твердого“ і мудрого політика, що не знати задля кого і задля чого „пожертвував“ тими самими побожними бабусями і дідами й дівчатами, і бідним сліпим лірником!... Ех, як би то наш народ і правителі наші замість великого серця та мали хоч трохи більший розум!...

Нема що й говорити, що обидва концерти, які дала Капеля в Станиславові 11. і 14. квітня були одним тріумфом для неї. Саля театру ім. Монюшка обидва рази домилася від людей. На другім концерті Кошиць дістав від Станиславівського Бояна лавровий вінок. Се був щасливий почин: з легкої руки Станиславівців Капеля здобула собі лаври від цілої Європи! По обох концертах Капелі уряджено було величаві раути. Говорилося палкі промови, похвали й привіти — тоді справді відчувалася крєвна звязь і щира приязнь між обома частинами нашого народу. І тут заслуги Капелі були значні, вона

хоч почасти загладила те тяжке вражіння, що зробили на Галичан наші високопоставлені емігранти.

Але особливо зворушливо пройшов останній концерт, котрий давала Капеля спеціально для вояків 15. квітня ранком. Повна саля жовнярів. Гарячими поглядами стежать вони за кождим рухом диригента, по кождій пісні буря оплесків, вигуків, стуків... А підчас співу гробова тиша... Чути віддих цілої салі і видно сльози на очах. От, в імени вояцтва промовляє командант залоги Рожанковський. Він дорівнює місію Капелі до жовнярської місії. Як жовнір бореться зброєю проти ворога на полі, так і Капеля має боротися найясніщою і найшляхотніщою зброєю: нашою піснею, що голосна та правдива як Господа слово, боротися проти людської злоби на нас, проти того туману лжі й клевети, яким наші вороги опоганили саме наше імя... Йому в імени Капелі відповідає диригент Кошиць і прирікає високо нести наш стяг і боронити славу нашої духової зброї, як жовнярство боронить свою славу.

По концерті Капелі оказано найвищу честь: перед нею церемоніяльним маршом під звуки своєї орхестри пройшло станиславівське військо. Тепер сльози навертаються нам на очі. Пишно марше-

рують сірі кольони жовнярських постатей, так старанно, так дбайливо, що й на королівських переглядах певно так не маршували! Одна тільки різниця: ніколи їй нігде не були так бідно убрані, як тепер. В полатаних (але чистих, не подертих) різнокольорових мундурах, в убогих черевиках, але із свідомістю свого високого жовнярського достоїнства і гідности своїх гостей в такт різали землю підлатаними „золями“ стрункі ряди піхоти, віддаючи честь своїм новим побратимам...

В місцевій пресі зявилися повні захоплення статті, в яких предсказувалося величезний успіх у світі нашої найбільш поважній дипломатичній місії. Але не всі місцеві органи писали в одно... В „Новому Життю“ зявилася оригінальна стаття за підписом Микити Шаповала. В ній автор накидався на Капелю за те, що вона їде в світ забавляти європейську буржуазію, замість того, щоб вернутися до дому і співати по хлівах, курних хатах та окопах для салдатів і сільської бідноти!

Як не звикли наші Наддніпрянці до найцинічнішої демагогії, але цього навіть для них було забагато. Деякі хористи Капелі збиралися йти бити народолюбивого письменника, і тільки більш розсудливим ледви удалося уговорити їх, щоб не робили скандалу. При від'їзді Кошиць просив

мене написати спеціальну статтю, щоб в ній загладити неприємне вражіння від тої несмачної демагогії і разом подякувати Станиславівцям за їх щирість і любов до нас. Я се зробив з найбільшою охотою, і за день по нашому виїзді з'явилася моя стаття в „Республіці“.

Але „Нове Життя“ не лишило в покої Капелю навіть по виїзді. В Стрию, куди вона приїхала зі Станиславова на ніч, мусіла переночувати у вагонах, бо з редакції „Нового Життя“ було послано телеграму, що Капеля, мовляв, з виїздом запізнилася і виїде на день пізніше. Військова влада у Стрию, яка мала приготувати і через ту телеграму не приготувала приміщення, обіцяла нам розслідити сей епізод і примірно покарати винуватого. Не знаю, чи вона додержала свою обіцянку?

Треба пояснити, що і я вступив у Капелю з перших днів її приїзду. Мене переконували се зробити і колишні мої товариші по київських хорах, та і Трохименко зробив усе можливе, щоб мене спекатися. В той час він призначив мене головним інспектором усіх наших складів. Служба полягала в тім, щоб ніколи не сидіти на місці, а найменше у Станиславові. Помимо того, що се була дуже тяжка робота в тодішніх умовах, я догадався, що він мав ще й иншу ціль, бо до Ковалевського він

усе підлипав і старався йому прислу-
житися.

— Се Ви призначаєте мене інспектором на те, щоб я найменше сидів у Станиславові і не перешкаджав декому у політичній роботі? — спитав я його просто один раз.

Він мені відповів щось, не дуже заперечуючи мої здогади, тоді я йому подякував і ми попрощалися.

В день виїзду Капелі зі Станиславова, поспішаючи до дому, щоб укладатися, коло моїх воріт зустрів я того самого бородатого професора, про котрого вже згадував вище.

— Ви мали рацію, навіть більше того — ми були злочинно недбалі, коли затуляли очі на те, що роблять у нас Ваші земляки! — такими словами він мене привітав.

— А що там сталося?

— Сеї ночі арештовано Шаповала і декого з його прибічників, що збиралися зробити у нас державний переворот...

— Ну бачите, поволи й Ви починаєте розумітися на наших людях.

— Жаль, що пізно.

— На себе нарікайте і хай Вам наперед буде наукою: не схиляти чола перед кождим за те тільки, що він був міністром на Україні!

У відділі постарчання, куди я забіг попращатися, мені розказали, що дружина Шаповала вже була в когось із секретарів уряду, просила, щоб його помилували, бо йому загрожував воєнний суд. Галичане і на сей раз показали себе джентельменами: вони відпустили його з тим, щоб він тільки вибрався з їх краю!

Коли я проходив улицею, вертаючися до дому, то побачив візника, на якому їхав якийсь чоловічок в супроводі жевняра. Побачивши мене, чоловічок зіскочив з екіпажа, підбіг до мене і перериваючимся від схвильовання голосом став просити:

— Будьте добрі... Я Наддніпрянець... мене арештовано за участь в заговорі... але яж не винуватий! Їй Богу, не винуватий!.. Постарайтесь, щоб мене випустили!... Я близько знайомий з Грушевським... він може за мене посвідчити... я з С.-Р-ів, передайте моїм товаришам, щоб за мене поклопоталися...

Він мав нещасний вигляд, заляканий, весь трусився і нагадував мені наших типових соціялістичних „діячів“, що смілі доти, доки самі нападають на слабшого, але відразу спадають з тону і подібно до Голубовича (колишнього міністра С.-Р-а) і многих інших просять „снисхожденія“, як тільки самі попадуться в руки когось дужчого.

Я йому відказав, що не маю часу на ніякі інформації, бо за годину виїжджаю, а потім дав йому ще й практичну пораду:

— Коли хочете викрутитися з біди, в яку влізли, то не посилайтеся на проф. Грушевського та на С.-Р-ів, бо тепер се рекомендація не в той бік, що Вам треба!

До Стрия ми прибули в ніч на Страстний Четвер. На страстях ходили співати до церкви деякі члени Капелі, а на перший день свят (20. квітня) вся Капеля відспівала літургію. Вертаючися з церкви, почули ми виразно далекі гуки канонади: се Поляки почали свій наступ. На другий день свят залунали в Стрию сигнальні стріли з крісів: се вирушали на фронт урльопники, що і свят не досвяткували, мусіли поспішати, бо прийшов з фронту наказ вертатися негайно.

В Стрию нас приймали не менш щиро, як і в Станиславові. Особливо тепло вітав нас старий пан-отець Остап Ніжанковський. Він запросив до себе в гостину кільканацять членів Капелі. Я був також в числі тих, що удостоїлися сеї чести. У нього я познайомився і з його двома синами, обома старшинами української армії. Не можу без слів найщирішої пошани згадати ту гостину. Тоді я мав нагоду приглянутися ще bliще до життя і роботи на місці га-

лицької інтелігенції, і для мене було цілком зрозуміло, коли я пізніше довідався, що Поляки замордували старого: той хто боїться, або мститься над Україною, нищить в першу чергу найвидатніших і найавторитетніших її синів, а на те ім'я старий отець Ніжанковський вповні заслужив. Він віддав Україні самого себе, своїх синів, він виховав свою семью і свою паству для Батьківщини, він на власнім примірі що хвилі і на кождім місці показував зразок відданости патріотичній ідеї, і в кінці, як жив, так умер: за Україну і для України! Ми співали старому пан-отцеві наші народні й церковні пісні і він дивувався багатству і красі української музичної творчости. Прощаючися, поцілував і благословив Кошиця на далеку і тяжку путь, висловивши певність, що наша Капеля покорить серце Європи. Не знав певно й не передбачав старий, що той самий Кошиць за півтора року співатиме ті самі пісні, що й перед ним співав, нігде инде, як тільки у Варшаві!...

По святах ми виїхали через Сянки на Підкарпаття до Ужгороду, звідки мали пробіратися у Прагу, а з неї і в дальшу подорож по Європі. Цікаві пригоди чекали нас, як тільки ми ступили на територію чесько-словацької республіки. Наш потяг прибув до Ужгороду коло півночі. Зі здиво-

ванням ми побачили сілюети будинків стації в повній темноті. Нам пояснили, що в кількох кілометрах стоять Мадяре і що мінути можна сподіватися їх наступу. З тої причини нас нікуди не пустили, тільки завели до якоїсь реставрації коло двірця, де ми як були, так і переночували при столах і на столах разом із скількома бідолахами такимиж, як і ми. На другий ранок нас пустили до міста, де ми й нашли собі притулок по готелях. Місто було все на воєнній стопі. На вулицях і на мості стояли дротяні загорожі і скоростріли, раз-у-раз проходили відділи війська й обози — все то йшло на фронт.

На третій день по наших приїзді урядили ми в готелі Корона закритий концерт для уніятських священників, а по ньому і почалися наші зоключенія.

В Ужгороді ми мали рекомендації до знаного вже тоді приятеля Українців Чеха, інженіра Я. Нечаса. Він прийняв Кошиця дуже сердечно і взявся зараз же допомагати нам чим міг. За його допомогою удалося нам розміняти трохи грошей, бо наше становище було настільки критичне, що він пропонував навіть заставити свій золотий годинник, аби нам допомогти! Такої сердечної доброти, як у сего чоловіка, ми потім нігде не бачили. Він же старався

перед жупаном*) і про те, щоб роздобути нам авта, котрими ми мали їхати до Кошиць, бо залізничне сполучення з причини воєнного положення було перервано. Частина Капелі на однім грузовім авто навіть уже й виїхала зараз же по концерті. А з другою частиною сталася така пригода. На другий день рано нас усіх арештовано, де кого захвачено, дома й на вулицях, і всіх нас позводили на поліцію. Там нам обявили, що по наказу жупана ми сьогодні або завтра виїдемо назад до Галичини, а до того будемо перебувати під домашнім арештом.

Нас спроваджено кого до готелю Берчені, а кого до Корони і коло воріт кожного готелю приставлено сторожу. Наша подорож по Європі починалася блискуче! На щастя підчас обіду в реставрації Берчені наша адміністрація розговорилася із чеськими старшинами, котрих просила бодай передати наш привіт інженіру Нечасу і розказати йому про нашу біду. Вони мали також людське серце, і їм власне ми маємо завдячувати, що Капеля вибралася таки у світ. Почувши про нашу історію, вони обурилися і взялися особисто полагодити справу перед адміністрацією. Се їм при допомозі Нечаса, як найкраще,

*) Начальник округа.

удалося, бо вже через годину перед нашими готелями стояли авта, котрі і відвезли нас до Кошиць.

Комуж ми мали завдячувати наш арешт і великодушний намір перепровадити нас назад туди, звідки ми прибули? Як виявилось, помічник жупана був москвофіл. Він за порадою інших місцевих кацапів і запорядив наше раптове видалення. Такі були перші привіти нам за кордоном від наших любих „братів“ і їх прихильників! Але на сім ще не скінчилося. Як тільки ми прибули на стацію у Празі, нас зараз же арештовано знов і у кожного з нас переведено ревізію грошей. Виявилось, що з Ужгороду до Праги від тих же наших благодітелів наспіла телеграма, в якій вони повідомляли празьку адміністрацію, що ми большевицька банда й веземо з собою два міліони нештмпльованих корон. При ревізії, очевидно, було виявлено, що то є чистою клеветою, і заходами чужинецького уряду нас було негайно випущено.

Сей епізод з москвофілами я згадав між иншим, щоб ілюструвати їх відношення і способи боротьби з Українцями, деб не було і при яких би то не було обставинах. Треба сказати, що те саме відношення їх до нас ми бачили скрізь по цілій Європи, де тільки доля занесла нашу Капелю, а в Парижі так поліція мусіла аж загрозити

висилкою місцевим емігрантам Москвинам, бо вони хотіли урядити нам обструкцію на першій же концертній підчас співу нашого гімну!

Власне тут я міг би вже й закінчити мої спомини. Але для характеристики психології наших людей, а також обставин того часу, згадаю ще про кілька стріч і епізодів за кордоном.

Головним лихом нашої Капелі була відсутність грошей. Директорія, випустивши її в світ, найменше подбала про матеріяльну сторону справи. Як і звичайно робилося в ті часи, так було зроблено і з Капелею. Було пописано про неї спеціальні урядові розпорядження (навіть чи не закон!), розписано штати, асигновки і т. д., тільки одного не було — грошей. Розшукування грошей на удержання і було найпершою і найважливішою справою, для котрої в Капелі було призначено навіть спеціального чоловіка (фінансового агента), а в способах вилучення наших державних урядовців, котрі розпоряжали грішми за кордоном, було вироблено спеціальну техніку. Приведу пару зразків.

У Празі ми мали відразу кольосальний артистичний успіх, але малий матеріяльний. Зрештою удержання і роз'їзди коло ста людей виносили стільки, що своїми власними заробітками оплатити тих видат-

ків ми не могли. Празький наш посол Славінський позичив був нам трохи грошей, але і в нього для нас їх не було. Фінансовим агентом У. Н. Р. в Празі був тоді один із типових членів наших місій — С.-Д. Скнар. Сам він жив по королівськи. Мав помешкання в ліпшій готелю, їв у ліпших реставраціях. В театрі инакше не появлявся, як у льожах в супроводі скількох дам. Розпоряджав він величезними грошми, і для себе не жалів їх. Але коли наша адміністрація звернулася до нього з усіма нашими асігновками, чеками і т. п., то він виявив надзвичайну твердість і ощадність. Навіть більше того: він любив поглузувати із тих, що від нього залежали. Так він кілька разів призначав побачення Кошицеві й адміністраторові Капелі, щоб виплатити належні гроші, але в призначений час не являвся. Тоді на нього учинили засідку. До готелю в призначений ним час явилися Кошиць, наш професор співу Тучапський і адміністратор П. Стеценко. Скільки не стукали до дверей, він не обізвався, ніби його не було дома. Вони лишили одного стерегти при дверях, а інші одійшли. За пів години двері з покою відчиняються і виходить Скнар. Тут його й ловлять і він відкупується якоюсь дурницею.

За рік той самий спосіб примінив до нас М. Ковалевський в Берліні. Але він зробив

се більш спритно. Ми сиділи без грошей і без ніяких перспектив, а в Голяндії був якийсь урядовий чай, котрий мали продати і задовольнити в першу чергу нас, а потім ще деякі негайні потреби. На ліквідацію того чаю виїхав до Амстердаму М. Ковалевський. Знаючи звичаї наших фінансістів, ми хотіли було з ним відрядити й нашого чоловіка, але він дав слово, що за кілька днів вернеться до Берліна і в першу чергу виплатить нам хоч частину, належних нам з держави, грошей. Справді він незабаром повернувся і призначив Кошицеві зайти до нього в готель рано якогось дня. Коли Кошиць прийшов у призначений час, то почув від портєра, що пан Ковалевський перед пів годиною виїхав з Німеччини. Се була одна із найславніщих фінансових операцій Ковалевського, коли він обдурив не тільки нас, але й багато інших, що чекали на ті гроші, в тім числі й берлінського нашого посла — Порша, Мартоса й других*).

У Відню, куди ми виїхали з Чехії в кінці липня 1919. р., завдяки послові Липинському і його наступникові В. Полетиці, Капелі удалося із якихсь-то кооперативних грошей, що попали випадково до каси

*) Декотрі фінансові операції Ковалевського описав потім Мартос в осени 1920. р. у львівському „Впереді“.

посольства, роздобути собі на подорож один мільон австрійських корон — се й була головна підпора, котра дала Капелі спроможність зробити європейську подорож.

Характеристично відзначити при тім, що Капеля крім культурної робила ще й велику політичну роботу. Не дурно всі говорили, що її політична місія варта була більше, ніж місії усіх наших посольств разом! Ми возили з собою купу брошур, карточок, як коли то й відозв, котрі ми роздавали на концертах як інформаційний матеріал, а то й просто вели політичну пропаганду, домагаючися від Європи допомоги в нашій боротьбі проти Москвинів. Подекуди при концертах відбувалися й лекції про Україну і про її сучасне положення.

Цікаво й те, як дехто хотів нас використати для політичної роботи в іншому напрямку. Ще в Празі до нас учашав один пан на прізвище Ганицький, якого всі звали професором. Бог його знає, що він там робив, бо його справжня місія була, здається, в Югославії, де він був чи послом, чи щось в тім роді. Ще в Чехії він нас переконував, щоб ми їхали в Сербію і навіть постарався нам о сербські візи. Але ті візи було незабаром відкликано, і нас не схотіли вже пускати до Сербії. У Відні він знов крутився коло нас і пере-

конував, щоб ми туди їхали. Якось я зустрівся з ним у посольстві, і він став мені розказувати, скільки то він труду прикладає, щоб добути нам знова візи. В мені він не знайшов співчуття:

— Надаремно стараєтеся. Серби страшні москвофіли, їх однаково не переробимо, дивіться, колиб вони не учинили нам якої неприємности, якогось скандалу або що, бо зіпсують нам цілу дальшу подорож!

— Бачите, в Сербії Ви зробилиб подвійну корисну роботу: раз, що провадили би нашу національну пропаганду, а в друге прислужилисяб Сербам для їх власної організації. У Вас у Капелі мабуть досить С.-Р-ів, а Сербам саме бракує такої партії, я й думаю, що Ваші С.-Р-и повелиб серед них відповідну організаційну роботу.

Я йому на те нічого не відказав. Хвала Богові, нам таки не дали сербських віз, і ми виїхали до Швейцарії. Уявляю собі, що то булоб, як би ми, явившись в Сербію і при його ласкавій допомозі (бо він, як виявилось, сам був С.-Р-ом), стали поширювати там програму нашої „наймогутнішої“ партії?!...

Серед членів Капелі, правда, було і досить „демократії“ із С.-Р-ів та С.-Д-ів. Вони своїм звичаєм довершили внутрішній розклад Капелі, який почався ізза браку

грошей. Нездорові відносини почалися ще у Відню. В Капелі існував т. зв. „Комітет“ із хористів — се було щось подібне до „совета рабочих депутатов“. Він, правда, зробив і дещо корисного при повній інертності і нездарності нашої адміністрації, але найбільша його робота полягала в сіянні розбрату, що називалося „обороною наших прав“. Він контролював діяльність адміністрації, виставляв різні домагання, загрожував звільненням для тих, що не хотіли йому коритися і т. д. У Відню дійшло до того, що Кошиць, посварившись з Комітетом, зібрався навіть податися до димісії. Щоб не допустити до передчасного розпаду Капелі, я спеціально ходив до В. Полетики, котрий тоді виконував посольські обов'язки, розказав йому про наші порядки і порадив йому пригрозити нашим комітетчикам висилкою їх на Україну. Полетика так і зробив. Коли Кошиць, не знаючи про мій попередній візит, прийшов із своєю димісією до Полетики, то той, поговоривши з ним твердим тоном і нагадавши йому про його обов'язки, згадав про репресії для комітетчиків. Того було досить, щоб комітетчики смирилися, попросили прощення, і на сей раз скандалу було уникнуто. Але почалися внутрішні незадоволення і непорозуміння, котрі годі було полагодити зовнішніми

середствами і котрі вкінці (в Берліні) довели до розділу Капелі на дві частини.

Першим імпульсом до тих непорозумінь був Винниченко. Він був на перших віденських концертах Капелі в Konzerthaus-і. На другім концерті (24. липня) в перерві одна хористка, Здорик-Здориченко (із восторжених С.-Р-івських баришень), прибігла до нас радісно схвильована і заявила дріжачим від захоплення голосом:

— А ми були у Винниченка!... Ходили вітати його в імени Капелі!...

— Хто Вас на те уповноважив? Ми Вас не просили!... Вітайте від себе!... — залунало кілька протестуючих голосів.

По концерті адміністратор Капелі Приходько наказав хоріві зібратися в гардеробі, бо він ніби має про щось поінформувати нас. На моє здивовання до зібраних хористів величавою стопою вступив сам Винниченко. Одразу ж звертається він до нас із патетичною промовою, в котрій відзначає наш великий успіх, наші великі заслуги для України і все в тім же роді. В його промові тільки й чути: „Україна“, „наша слава“, „наша пісня“, „наш прапор“, і т. д. і т. п. Я згадав, як він в інших умовах відпекувався цілої тої націоналістичної „бутафорії“, як він клявся колись, що він найсамперед соціяліст, а вже потім Українець, як він ціле своє життя дурив і дурить легковірних

людей своїми порожніми фразами відповідно до обставин, підносячи кому чого треба, — згадав і злість мене взяла: чого прийшов сей чоловік дурити нас ще й тут за кордоном, тоді, коли, наваривши дома своєї соціалістичної каші, сам умив руки від неї і втік сюди під захист „буржуазного“ порядку? Чом тепер замість „націоналістичної бутафорії“ не вихвалює він перед нами красот і радостей пролетарської боротьби і принад єдиного революційного фронту?

А він тимчасом розливався, як той соловей:

„Ви одинокі достойно представляєте Україну, на Вас звернуті очі нашої Батьківщини, Ви високо несете її святий прапор“...

„— котрий Ви загубили!“ ... вставив я голосно.

Він збентежено зупинився, почервонів, але за хвилю докінчив всеж так само патетично свою промову. Потім його вітав Кошиць, проспівали „Ще не вмерла“ (проти такої „бутафорії“ він не осмілювався на сей раз протестувати) і розійшлися собі всі ніби по доброму. Лишень деякі з членів Капелі були дуже обурені на Приходька, котрий в той спосіб, хитростю, всіх заманив, щоб від усіх вітати сего славного мужа,

коли декому нудила його присутність і отаке обопільне лицеміріє.

Але на тім не скінчилося. На другий день Приходько, зібравши знов усіх, став скаржитися на мене за мою „нетактовність“ і для того, щоб її загладити, пропонував перепросити знова в імени цілої Капелі Винниченка і послати йому цвіти.

Мене обурило такий сервілізм, і я бодай від себе запротестував:

— Можете посилати цвіти в імени окремих членів Капелі, але не в імени цілої, бо я від свого імени протестую. Я, що сказав, те й тепер повторю: — я не шаную тих людей, котрих уважаю за винувників руїни моєї Батьківщини!

Така моя рішучість не сподобалася соціалістичній частині хористів, і один із них (С.-Д. Рошаківський) вніс пропозицію, щоб мені було обявлено бойкот. Приходько поставив його внесення на голосовання — все, як належить, але більшості воно не збрало. Зате більшістю ухвалено його пропозицію про посилку Винниченкові цвітів в імени цілої Капелі. Тоді я заявив, що в такому разі я пошлю до нього лист із своїм протестом. Я се і зробив. В тім листі я коротенько згадав Винниченкові його попередню діяльність і те, чому тепер він має найменше права говорити про честь нашого жовто-блакитного (а не чер-

воного!) прапору, висловив також своє пожаловання, що не можу засвідчити перед ним моєї пошани, як се звичайно робиться на кінці листа. Той лист крім мене підписало ще двоє членів Капелі і на слідуючому концерті його було вручено Винниченкові через його дружину.

Для характеристики Винниченка цікаво замітити тут, що в той час, коли він говорив нам про святість українського прапору, в той самий час він готовив до видання своє „Відродження Нації“, де він з усією силою своєї ненависти ганьбить крім „бутафорії“ ще багато дечого, що повинно бути святим для кожного Українця. А ще цікавіще, що коли за рік мої бойкотисти довідалися, що той самий оборонець нашого прапору виїхав федерувати Україну із совєтською Росією, то дехто з них, нічтоже сумняшеся, простодушно заявив: „щож, Винниченко змінив свої переконання!“... Для них така зміна переконань була цілком природною річю, так ніби зміна рукавичок або що!

Але й на тім Винниченківська історія у нас не скінчилася. Його почитателям дуже не сподобалось, що найшлися такі люде, які осмілилися піти проти їх поглядів та їх ухвал. Вони завзялися на трьох протестантів, котрі були по моїй стороні. (На мене вони не насмілювалися нападати,

бо я мав досить протекцій і звязків.) Один із них, хоч і не підписав мого листа, але заявив, що зі мною цілком погоджується і не вважає для себе законом постанов їхньої більшості. Приходько також затаїв на них злобу. Дійшло до того, що по тім, як вони відмовилися подати руку Приходькові, він за підпорою і на домагання своїх прихильників поставив ультимативну пропозицію про їх виключення з Капелі, а сам тимчасом виїхав до Парижа. Справа дійшла до українського посольства в Швейцарії, і посол Василько та радник посольства М. Левицький ледви її ліквідували. Але незадоволення на Приходька ще по кількох його таких аж за багато „демократичних“ виступах поширилося на більшість Капелі, і в Берліні в літі 1920. р. більша частина членів поставила уже инший ультиматум: про виключення самого Приходька, що і було зроблено при допомозі нашого берлінського посольства і Кошиця. Разом із ним виступило з Капелі кільканацять душ, і в той спосіб вона розпалася на двоє: менша частина з Приходьком виїхала до Ужгороду, а більша з Кошицем до Турнова в Чехії.

Так наші загально-державні порядки, виховання і психологія відбивалися скрізь в кожній установі, в кожній організації, в кожній „демократично“ вихованій особі,

як сонце відбивається в краплині води. Так через ті наші традиції і виховання зруйнували ми все, що можна було зруйнувати, навіть те, що тяжкими трудами кому іншому вдалося збудувати і тепер, як були, так лишились, наймитами, жебраками, безбатченками на власній землі і безпритульними скитальцями на чужині!

ПІСЛЯСЛОВО.

На сім кінчу мої спомини. Не знаю, чи доведеться мені ще коли вернутися на Україну, чи прийдуть іще для неї ліпші часи, а чи кривавій окупантській московській владі удасться здеморалізувати в край моїх братів, знов потопити в крові і в золоті їх визвольні змагання, як колись се зробили московські імператори, і саме імя України щезне знова з пам'яті людства? Нехай тоді нащадки наші згадають колись про глупоту їх пращурів, що в так слушний час не зуміли як вільні й рівні увійти в сімю вільних народів, згадають і посміються насмішкою гіркою обманутого сина над промотавшимся отцем!

Читач, прочитавши мої спогади, певно скаже, що вони не писані об'єктивно. Я тих докорів не боюся, бо об'єктивність я найменше мав на увазі, пишучи їх. Я був живим чоловіком, якому доля судила його маленьке місце у вирі нашого політичного і державного життя. Я мав очі, щоб

бачити, і вуха, щоб чути, і те, що я бачив і чув, я можу передати тільки так, як воно доходило до мого розуміння — нехай кождий зрозуміє його по своєму!

Декому певно кинеться у вічі, що я найменше доброго розповів про одну групу людей — се про наших соціялістів. І се правда. За сих людей я можу сказати лишень те, що сказав, навіть більше того: я маю великий жаль до них, бо вони одняли в мене Батьківщину, вони зруйнували Україну, довели її до сучасного становища і, як той лихий мікроб, що спричинює хворобу і смерть здорового організму, так і вони загинули разом із тим трупом, що утворили вони із повного сил і здоровля державного організму, яким хоч не була, так могла би бути Україна, колиб не їх шкідлива і смертельна робота.

Звичайно, вони люблять перекладати свою вину на когось иншого, чи то на московських большевиків, чи то на генерала Скоропадського і його уряди, чи навіть на т. зв. „українську буржуазію“. Не говорю про сю останню, бо її, на жаль, не було в той час, як будувалася або могла будуватися наша держава, щож до генерала Скоропадського, то вина його полягає найбільше в тім, що він цілком наслідував методи державного будівництва від наших соціялістів. Большевиків же можна обвину-

вачувати хіба в тім, що вони за мало научили наших соціялістів: передавши їм свій світогляд, вони не встигли научити їх своїх методів державної роботи і національної боротьби!

Зрештою шкода у с ю вину за наше нещастя звалювати на окремі особи або групи людей, не спробувавши глянути трохи глибше в корінь річей.

Чому по світовій війні майже по цілій Європі більші й менші народи висвободилися з чужоземного ярма і змогли побудувати собі власні держави? Чому навіть менші народи на заході колишньої Росії, як от Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія спромоглися скинути з себе її ярмо і чому така сама нещасна доля, як і нас, спіткала Грузію й ті народи, що ближче до Азії? На мою думку відповідь може бути одна: всі ті народи, що лишилися при Росії, тому не могли вирватися з її тяжких оков, що вони досить уже зрослися з нею психологічно, що їх правлячі кола споїла зі східним деспотом спільність азійської культури і в першу чергу той московсько-азійського гатунку соціялізм. Те саме належить сказати і про нашу українську інтелігенцію. Я все був тої думки, і теперішній біг світової історії її найбільше мені потвердив, що сам народ історії ніколи не творить, а є тільки знаряддям у руках

найрозумніших, найсильніших, або найсмілівіших людей. Так само, як би високо не стояла народня культура, сам народ не в силі боронитися проти далеко менше культурного і навіть дикого противника, коли на чолі того народу не стоять відповідної сили і розуму правлячі кола. Наша нещасна історія тому найліпший доказ. Ми давали панувати над собою Татарам, менше культурній Литві і Польщі і нарешті диким Московитам, без огляду на порівняючу висоту нашої народньої культури. Одно історичне прокляття вічно тяжило і тяжить над нами: ми мали й маємо кволу й слабосильну інтелігенцію, що рідко коли була в силі піднятися понад вульгарне й примітивне розуміння державно-національних інтересів, яко інтересів виключно класових. Звідси й уславлене на цілий світ перекинъчицтво наших вищих інтелігентних верств народа. Сувора доля судила нам бути на кордоні між Європою й Азією і на тім роздоріжжю приймати на себе удари з усіх боків. Великі багатства нашого краю, котрими покарав нас Господь, зробили нашу землю тереном вічної боротьби наших сусідів за володіння нею, і може тому наша інтелігенція од віку, силою річей діставши „класове“ виховання, звикла покірно хилити голову перед переможцем, за сачавичну юшку віддаючи себе, багатства

свого краю і свій народ їм на вічну службу тільки для задоволення своїх особистих інтересів. Так наші князі їздили колись в орду по ярлики, в той час, як чернь переходила на „татарських людей“, так наші бояре ставали литовськими та польськими аристократами, так наша козацька старшина добилася титулів російських дворян і так нарешті велика частина нашої сучасної інтелігенції добилася титула „руссаго пролетарія“. На жаль, ми ніколи не мали ні настільки первісної дикости, ні настільки мідерної культури, щоб могли опертися проти наших чи дикіших, а чи культурніших сусідів, а наслідком того витворилася одна наша найгірша спосібність — се спосібність найменшою ціною пристосуватися до обставин, страшний моральний занепад, що несе за собою національну смерть. І що найгірше, що сей моральний стан став для нас уже звичайним, що наше ренеґацтво настільки увійшло нам у плоть і кров, що ми навіть утратили здатність відчувати всю його огиду, і замість призрака й відрази, які визиває воно в інших нормальних людей, у нас воно находить повне оправдання, а часто навіть захоплення. Ми вводимо його в систему, в принцип, витворюємо свого рода релігію ренеґацтва! Ми встидаємося того, що у нормальних людей є предметом гордощів, і вихвалю-

ємо те, що у них є предметом найгіршої погорди. Для нас національні наші святощі стають „бутафорією“, наша національна самоповага — „шовінізмом“ і в той же час ми з чисто льокайським сервілізмом хилимо голову перед тими самими, тільки чужими, національними святощами і чужою національною самоповагою, підносячи високо їх вартість і лицемірно жалуючи, що ми самі того не маємо! Дуже легко підлягаючи асиміляції, наша інтелігенція, правда, набуває, як коли, й собі шляхотні ознаки, але для того тільки, щоб принести себе разом із ними в жертву чужим богам і на чужім олтарі!

Так є і з останньою генерацією нашої інтелігенції, що виховалася під двохвіковим впливом московської влади і московсько-азійської культури. В той час, як національне відродження поневолених народів у ХІХ—ХХ віках скрізь по цілій Європі ішло в той спосіб, що інтелігенція поневолених народів стреміла виховати нові покоління і цілий народ національно, дати народнім стремлінням національно-державні форми, коли еволюція освічених верств народів ішла від етнографізму до державного націоналізму, у нас ся стадія народнього розвитку зовсім випала. „Народничество“ нашої інтелігенції вилилося в чисто московські форми: ми від етнографізму пе-

рейшли просто до соціалізму. Те найновіше покоління мого віку, якому випало на долю будувати українську державу, не мало ніякого національного виховання, навпаки, воно вирросло під знаком неґації всяких національних змагань, яко „буржуазного пережитку“.

Треба було бачити і знати наших людей, коли вони працювали у „Спілці“*) по російських партіях С.-Р. і С.-Д., а пізніше й К.-Д., щоб зрозуміти, що тепер для них державне будівництво й українська національна ідеолоґія прийшли зненацька, впали, як сніг на голову, і були для них не тільки нові й чужі, але часто й ворожі. Московська демократія соціалістична й не-соціалістична не потребувала національної ідеолоґії, бо мала свою державу, яку захищали від чужих посягань не тільки географічні її кордони, але й історичні традиції пануючої нації. Для прогресивної московської інтеліґенції само поняття „націоналізму“ все вязалося з агресивним його значінням: за „русскую національную ідею“ дбали найбільше „Союзъ Русскаго Народа“ і взагалі всякі чорносотенні органі-

*) „Спілкою“ звався відділ російської С.-Д. партії на Україні. „Спілка“ та стреміла до об'єднання усіх С.-Д.-Українців в єдиній російській С.-Д. партії.

зації, здебільшого юдофобсько зафарбовані. Наша квола інтелігенція, сей анемічний виросток із московського пня, переняла собі власне сю, скорше фразеольогічну сторону московської демократичної ідеольогії і разом із своїми московськими побратимами „пошла в народ“ для його клясового, а не національного освідомлення. Але різниця в становищу обох виявилася зараз же по вибуху революції. Московська демократія різного гатунку і не думала ніколи прощатися зі старими велико-російськими імперіялістичними традиціями і, дурячи наших демократів єдинством „революційного“, чи „клясового“ фронту, на ділі уміла показати єдинство російського національного фронту, а наші „демократи“ в особі Винниченків, Петлюр, Поршів, Чеховських, Грушевських і т. п. даремно взивали і доси ще взивають до демократично-соціялістичних традицій Керенських, Мілюкових, Авксентієвих та Леніних: вони, як були, так і вічно остануться на ті призыви так само глухі, як і Валуєви, Побєдоносцеві та Столиціни! А вікова психольогія і культ ренеґацтва витворили у нас тимчасом, як і в усі періоди нашої історії, Савенків, Піхнів, Криленків, Юрків Коцюбинських, Скрипників, „боротьбістів“, денікінських добровольців і цілі таращанські дивізії: вони з самопожертвою і відданністю янич-

рів стали на сторону наших вікових гнобителів, як і завжди, може цілком щиро керуючися „вищою ідеєю“, так само, як колись певно тою „вищою ідеєю“ керувалися їх пращури, нагинаючи шию нашого народу в московське ярмо. А решта нашої соціалістичної інтелігенції, пересякнута наскрізь московською культурою, узрівши проти себе вищірені імперіялістичні зуби свого „брата“, зі здивованням побачила, що та її віра у великодушність і інші високі прикмети московської демократії завела її у нікуди і що німецька або інша перша-ліпша „імперіялістична буржуазія“ не відрізняється по суті нічим від московської навіть соціалістичної демократії. Але до сього переконання наша „демократія“ прийшла вже „zu spät“, коли її „протягнута до московської посестри рука“ замість теплого братерського стиснення відчула холодну сталь зрадницького братнього ножа. З того часу і з того прозріння й пішли наші хитання від Німеччини до Антанти, від Антанти до Польщі, від Польщі знов до московських братів різного ґатунку, бо по суті різниці між ними усіма ніякої: кожде варто одно одного!

Одно лише не могла і не може зробити наша сучасна „демократія“: щиро орієнтуватися на власний народ і то з різних причин.

Перша і найголовніша причина є та, що наш справжній народ чужий для неї, так само, як і вона чужа для народу. Вона виховувала народ і робила революцію під знаком інтернаціоналізму й соціалізму, отже й не дивно, коли її вихованці цілком послідовно провели в життя її науку — побудували собі по їх рецепту соціалістичну державу з найменшими національними ознаками, а за керовників і правителів собі взяли соціалістів та інтернаціоналістів твердіщої вдачі, власне самих учителів нашої соціалістичної демократії. Після тих догматів, котрі ми переняли з московської школи, самостійної України хотіла й може хотіти лише буржуазія, і наші самостійники тож є ніщо інше, як тільки ставленики світової буржуазії. Се твердили наші пізніші самостійники із соціалістів ще на початку революції. Хібаж можна було за пів року переробити народ так, щоб він поняття колишнього найбільшого гріха в своїй уяві підніс до ступеня праведности?

Мусимо признатися щиро: ми не маємо України тому, що ми її не хотіли, або правильніше сказати, ми маємо саме таку Україну, якої ми хотіли — соціалістичну республіку в „союзі“ з іншими такимиж. Після нашого бажання і влада в ній належить „трудовому“ народові, а що не українському, то також по праву,

бо сей останній термін ми, по науці з Москви (боячися „шовінізму“!) все не мали смілости додавати. Що влада на Україні належить навіть не нашим ренеґатам (таким ніхто не вірить і до влади не пускає), а Раковським, Фрунзе та Лівшицям, то се є також в порядку річей, бо ж після доґматів інтернаціонального соціалізму — пролетарі взагалі не мають батьківщини, або другими словами мають право на кожду чужу батьківщину, тож ми їй віддали свою тим із них, котрі своє право змогли нам реально довести, а наші соціалісти мусять для себе ще почекати слушної нагоди, щоб зробити те саме або в нас, або й деінде.

Друга причина, чому народ наш не пішов за нашою „демократією“, полягає в тім, що вона справжньою демократією ніколи не була й не є. Вона ніколи не розуміла своїх завдань в організації народу для блага цілого народу, цілої нації, тільки організацію части народу провадила для боротьби з другою частию тогож народу за право навіть не на владу, але на поділ чужої власности. Влада, як результат тої внутрішньої боротьби, мала впасти в руки нашим соціалістичним вождям, котрі їй розуміли її не инакше, як тільки по московському: диктаторство! У нас слово „демократія“, як було, так і лишилося порожнім звуком, словом із на-

шим специфічним змістом (бо й московські більшовики, наші найближчі учителі, його вже відцурались!), тим голосним псевдонімом, за котрим, як крився, так і доси криється цілком противний зміст. Наше слово „демократія“ ніколи не означало на практиці народоправства, бо при владі нашої „демократії“ форма правління все була пайдо і охльократія по формі і деспотія по суті. Фактично у нас термін „демократія“ означає диктатуру соціалістичних партій. Тому наші „демократи“ ніколи нічого так не боялися, як співпраці із своїмиж народними і справді демократичними елементами, а воліли союзи з чужими буржуазними імперіялістами в повнім розумінню тих слів (Німеччина, Франція, Польща). Вони воліли мати бодай якісь охлапи від чужоземців, але разом з тим і їх оборону від власного народу, бо власний народ, знаючи їх моральну вартість, не довго міг би знести їх панування. Тому наші „демократи“ і доси так легко міняють свій світогляд і своїх панів, тому від європейських імперіялістів вони так легко і просто кидаються в обійми московських комуністів, або уживаючи модерного терміну: так легко „приймають факт існування радянської форми демократії“, тої рідної їх сестри, котра різниться від них тільки порожнім при-

кметником, або по суті не різниться нічим. Тому наші соціалісти тепер, коли московські окупанти укріпилися на нашій землі, так голосно протестуючи проти всяких інших чужоземних окупацій все слабше і слабше говорять про окупацію московську, бо помимо скорення перед силою їх, хоть вони звуть себе українськими революціонерами, така форма влади, сеж є ніщо инше, як їх власні бажання й ідеали!

Наша „демократія“ про народ, як такий, ніколи власне й не говорила, а народу ніколи не хотіла і на народ не думала опіратися. До того іменника вона все додавала, свідомо їх плутаючи, два прикметники: „трудовий“ і „бідніщий“. В своїм демагогічному запалі наші „демократи“ свідомо закривали собі очі на те, що ці обидва терміни далеко не однозначні, що люде „бідніші“ дуже часто тому ними й стали, що доти не були „трудовими“! На такий власне елемент в початку нашої „соціальної“ революції найбільше й опіралися, як большевики, так і наші „демократи“, і в результаті тої своєї потім „соціалістичної“ революції досягли того, що ті „бідніші“ стали багатшими, зовсім не ставши від того „трудовими“.

Як засіб пропаганди наша „демократія“ все уживала також випробуване московське средство — найогидніщу демагогію. Тому

замість того, щоб піднести малокультурну і малосвідому народню масу на ступень демосу, вона деморалізувала і більш свідомі елементи та зводила народ на ступень черні—плебсу! Тому замість того, щоб справді силою річей заставити працювати нетрудові елементи, ся демагогічна система довела до того, що перетворила й багато трудового елемента в спекулянтів, неробів і справжніх паразитів, тільки нового, соціалістичного гатунку! Прекрасним зразком тих новоутворених соціалістичних паразитів являються тіж самі наші ex-міністри, які вславилися своїми фінансовими операціями на Україні і за кордоном. Авангардом їх „трудоного“ народу були у великій мірі фахові злодії, тож не дивно, що й вожді набралися від них їх звичаїв!

Наше найновіше покоління виховалося під знаком соціалізму, але соціалізму специфічної московської марки. Московська національна психольогія, психольогія релігійного народу, який ще не вийшов із стадії первісної дикости, утворила собі із соціалістичної доктрини релігію; низький економічний розвиток Московщини — сего під тим зглядом одинокого краю в цілій Європі, дав спроможність провести в нім соціалістичну систему господарства в цілій її послідовности, аж до останньої її форми, чистого комунізму, що є питомою формою

господарства первісної людини, котрою і являється доси Москвин. Так само способи переведення тої „соціалістичної“ революції в залежності від московської культури і психології набрали у нас московсько-азіатських форм, форм релігійного руху. В тій „соціалістичній“ революції виявився безоглядний московський релігійний фанатизм, який лишився незмінним ще від шіснадцятого віку і якого витвором являються в однаковій мірі усі московські бузувірські секти: від хлистів, скопців і самосожигателів до російської комуністичної партії включно.

Наша соціалістична інтелігенція на превеликий жаль наслідувала собі цілком оту московську релігійність, те московське партійне сектанство і той московський соціалістичний фанатизм. Вихована в московській школі, далека від Європи, вона пересяклася соціалістичною релігією, в більшості не маючи поняття про соціалістичну доктрину і замінивши живу суть доктрини мертвою буквою релігійного закону. В той час, як видатні мужі з європейських соціалістів віддали своє життя для Батьківщини і проголосили себе найсамперед патріотами, а потім уже соціалістами, наші соціалісти заявляли себе навпаки (Винниченко) й воліли не мати ніякої України, аніж мати її побудовану

не по своїй програмі (Мартос). В той час, як в Європі соціалізм терплять постільки, поскільки він не шкодить державним інтересам, а соціалістів шанують за їх державні заслуги і карають за шкоду державі, у нас У к р а ї н у — саму державу українську терпіли її соціалістичні правителі постільки, поскільки вона не перешкаджала соціалістичному світоглядові наших малограмотних партійних вожаків, а сама приналежність до соціалістичної партії вже стала у нас не тільки ознакою доброго тону, але навіть свого роду професією. Соціалістичний плащ придався, як найліпше, нашій інтелігенції, щоб прикрити її моральну наготу, а інтернаціональний світогляд став доброю фарбою, щоб замастити одвічне прокляте тавро національного відступництва! Різниця між нашими соціалістами й соціалістами російськими в тім глибоко полягає, що останні все були й лишилися по суті найбільшими московськими націоналістами, в той час, як наші були й лишилися тільки українськими ренеґатами!

Московські большевики не мали чого боятися своєї „соціалістичної“ революції, бо вона їм не могла зруйнувати їх держави. Росія зберегла й вічно збереже свою державну незалежність без огляду на ніякі революції, бо її обороняють її безмежні простори, географічне положення і первісна

дикість її мешканців. Сі умови забезпечують їй недоторканість так само, як і мешканцям центральної Африки. Державно-національні традиції, національна гордість і первісний імперіялізм її горожан є запорукою й того, що Росія незалежно від форм правління все буде стреміти до захвату чужих земель. Тая національна свідомість і московський імперіялізм і забезпечили Москвинам в їх боротьбі з Україною перемогу над нашими невиразними державниками і більше соціялістами, інтернаціоналістами і навіть „русскими“, ніж Українцями!

Пересекаючися московсько-інтернаціональною отрутою наші соціялісти все одно забували: що нашою природною межою є Чорне, а не Біле море і довкола нашого моря лежать багаті хлібородні степи, а не тундри, мочари, піски й непроходимі ліси та болота. Тому ми не мали й не маємо права на ніякі пацифістичні теорії. Замість того, щоб виховувати народ у свідомости, що ми не маємо природних географічних границь, ми мусимо його виховувати в тім напрямку, як се робиться скрізь в цілому світі: що ми мусимо собі ті межі в и б о р о т и, колиб вони сягали й по Волгу або по Урал, бо доки не досягнем їх ми, доти наше Чорне море все буде природною межою не нашої держави! На-

томість доси, приспані московською соціалістичною псевдопацифістичною порожною балаканиною, ми витворили собі політичні традиції якраз навпаки: небажання чужого на зовні, вічна оборона своїх найскромніших прав перед ненаситними сусідами й отвертий грабіж наших власних горожан. Бажання миру на зовні і війни в середині, зовнішній пацифізм і внутрішній войовничий імперіялізм, а в результаті всего політична Манілівщина і якась анемічна Драгоманівщина замість ясно оформленої і скристалізованої державно-національної ідеї!

Тож нема нічого дивного, що в той час, як чотирьохмільонову Галичину, що більше вихована була в європейській культурі і традиціях, Поляки мусіли тяжкими зусиллями підбивати собі за помочю французьких гармат, Велику трицятимільонову Україну покорив московський народ без великого труда при помочи українського соціалізму! Характеристично, що по Гетьмані большевики навіть боялися об'являти війну Україні, боячися стихійного вибуху нашого національного почуття, але наші соціалісти все були вірні собі: вони зробили все можливе, щоб притишити ті пориви національної енергії і тільки по довгих проханнях та переговорах насмілилися самі об'явити війну московському напасникові

вже тоді, коли в його руках була половина нашої території і нас він уже не боявся!

Нема нічого незрозумілого в тім, що наші соціялісти не могли збудувати власної держави, а зруйнували її в основі, бо той московський нігілізм найменше надавався для державної творчости. Але не знати також, наскільки вони разом із своїми московськими побратимами приближили ту їх „спільну“ державу до соціялістичного ідеалу, бо й той свій соціялізм розуміли вони всі разом дуже просто: яко право тих, що не мають, грабувати майно тих, що мають і не допустити потім ні до якої власности. Тепер, коли вже все пограбовано і грабувати вже нема чого, мусять найортодоксальніші державні будувателі марксівського світогляду повернути до старого: завести „державний капіталізм“ і дати концесії чужоземним капіталістам для того, щоб потім знов було кого грабувати, або робити нові „соціялістичні“ революції!

Але й тут різниця є велика в положенню наших і московських соціялістів: „державний капіталізм“ на наших землях все таки заводять Москвини, а не ми! Так само як Катерина II. в державних цілях кольтонізувала наші чорноморські степи Німцями, так само і тепер їх кольтонізує

Лєнін І. в тих же цілях і тимиж Нїмцями!
Яка вражаюча історична паралєля:
Петро І., покоряючи Україну звертався до „клясової свідомости“ тих „козаків-нетяг“, котрим не було де пасти коней за „дуками“ для того, щоб оті самі „стєпи та луки“, на які націлялися наші наївні „козаки-нетяги“ пропливли в них, як вода між пальцями, в солїдну і мїцну калитку статочного нїмецького бюрґера, давнього приятеля й оборонця великої і недєлімої Росїї та її державних інтересів!

В останній нашій революції повторилася та сама вічна наша історія. Наш, хоча й дикий, але смїлий і розумний противник обдурив знова наших „козаків-нетяг“ їх клясовими інтересами для того, щоб самому, як і завжди, скористати з їх глупоти.

Скоропадський і його уряди тїльки наслідували „клясову“ політику своїх попередників. Коли Винниченко і Грушевський шукали союзу у московської „демократії“, то Скоропадський її знайшов у московській буржуазії. Московська культура та старі „клясові“ традиції потомків нашої колишньої аристократії зворушливо зійшлися на однім шляху з тоюж культурою і тими самими клясовими традиціями нашої молодї „демократії“: „демократичнїй“ ідеології повної пролетарської кишки —

наші „буржуазні“ державні мужі не могли противопоставити іншої, як тільки ідеологію повного протофіського капшука; практичному лозунгові червоних московських генералів: „грабь награбленное!“ наші білі генерали вміли противопоставити не менше практичні свої: „грабь недограбленное“!, а методи державного будівництва лишились ті самі: клясова диктатура, союз із Німцями, Антантою і „братнім“ народом во імя спільних клясових інтересів! Стара родова українська аристократія, наскрізь пересякнута московською культурою вже утратила наші державні традиції і свою власну гідність, а молода українська „демократія“ з тоїж причини не мала часу їх набути; через те Скоропадський і Лизогуб вповні варті Винниченка та Грушевського! Але деяка різниця є й між ними. Скоропадський бодай намагався публично покаятися в своїх федеративних гріхах*), Рейнбот та Кістяковський вернулися на доно „Єдиної і Неділімої“, а наші соціалісти, не вирікаючися свого первородного й монопольного права на відбудування України, з упертістю маняків все продовжують твердити свої сектанські догмати про спільність інтересів

*) Тут розумію його інтерв'ю з журналістами, котре було опубліковано в європейських газетах за „Gazette de Lausanne“.

трудоуих народів, про пролетарську і якусь там ще єдність і т. п. фантазії, що існують хіба в їх побожних головах!

Наскільки в'їлася в нашу психологію ота московська клясова догматика, показує хочаб і те, що навіть ясніші уми наших державних людей не можуть у своїх ідеалах піднятися вище „клясократії“, як форми державного будівництва, тільки замість клясократії соціалістичної бажають клясократію аристократичну, все з тимиж її специфічними клясовими ознаками: конечно диктатурою, з тим самим, для всіх „клясократій“ однаковим категоричним імперативом: „Грабь!“ і певно союзом з одноіменними клясократіями сусідних і дружественних народів! Сі новоявлені „клясократи“ — марксистичні монархістичного толку з непримиримостю і фанатизмом своїх соціалістичних родичів боронять „клясократичну“ букву свого закону. Тільки для них монархістична форма заміняє соціалістичний зміст їх духових братів.

Існують погляди, що ми не могли зробити цілком національної революції, тільки мусіли її сполучати із соціальною. Не знаю, чи має які підстави під собою така теорія, бо в нашій національній революції безперечно булаб довершена разом і соціально революція з тої причини, що вищі

заможні верстви нашої новоповставшої держави не були національні й мусіли за те втратити своє майно. Але й те не менш певно, що в самій нашій соціяльній революції, без попереднього докінчення революції національної, таїлося наше нове національне поневолення, бо нашу соціяльну революцію робили чужонаціональні елементи разом з нашими ренеґатами, так само, як тіж елементи творили у нас і соціяльну реакцію. В аванґарді тих, що творили наші соціяльні потрясення і перевороти, на жаль, все йшли наші ідеолоґи ренеґацтва, і ще не знати кому належить пальма першенства у підведенню основ при будові й відбудованню „Єдиної й Неділімої Росії“: чи членам „Союза Русскаго Народа“ із „презрєнних Малоросіян“, чи членам К. П. (б.) У.*) та боротьбістам із тих же панів?

Ми тому не могли провести нашої соціяльної революції і нашого соціяльного будівництва в національних формах, як се зробили інші новоповставші держави, бо ми були все московського ґатунку революціонери: „найсамперед соціялісти, а тоді вже й Українці“! Тому й цілком справедливо зауважали чужоземці, які ба-

*) „Комуністична Партія (большевиків) України.“

чили нас в часи нашої революції, що ми до власної держави ще „не доросли“, хочай би настільки, як дозріли маленька Латвія або Литва! Ті спостереження цілком справедливі. Навіть більше того: ми ще не дозріли до розуміння своєї національної і навіть особистої гідності, бо коли вже виявилось, що ми програли нашу національну революцію, то ми не затаїли в собі почуття образи й бажання святої помсти, ні, — ми пішли на поклон до наших побідників, стали „примиряти червоний із жовто-блакитним кольором“, цілувати руку нашого пана і проситися на службу до нього за погонича наших скорених братів, бо ми, мовляв, здавна „відомі своїм щирим і твердим відношенням до принципу федералізму*)!... Ми клялися, що за „снісхожденіє“ до нас, ми „готові переступити навіть через трупи наших партійних товаришів“**), все те во імя також якихось ідеалів, котрими ми звикли прикривати наше безпримірне моральне убожество. Воістину, зразків подібної

*) Слова Винниченка, з якими він звертається до російських комуністів, просячи їх, аби його було прийнято до політбюро Ц. К. К. П. У. Див. „Вільна Україна“, 1921. р., ч. 1—2, стор. 147.

**) Слова проф. Грушевського із його листа до Раковського. Див. „Борітеся — Поборете!“ 1921, ч. 10, стор. 7.

рабської психології і так послідовно видержаного ренеґацтва ще ніколи не бачив світ!

Так ми й не дозріємо ніколи до власної держави, аж поки не змиємо, не випечемо вогнем і залізом оте прокляте вікове тавро ренеґацтва, що як первородний гріх переходить на нас із покоління в покоління, бо тепер перед нашими очима пройшли лише епізоди повторення минушої нашої історії: сучасна Винниченківщина, Скоропадщина, Петлюрівщина і Грушевщина, се ніщо інше, як тільки наочне повторення колишніх Брюховеччин, Тетерівщин, Кочубеївщин та Галаганівщин, і доти, доки ми будемо затемнювати нашу національну свідомість і національні ідеали всякими шкідливими клясовими доктринами, доти ми лишимося лише тим, чим були ми дотепер, доти ми всі разом будемо погноєм для ріжних кляс чужоземних панів, бо остання доба світової історії показала найсліпшим (крім наших релігійних сектантів), що тільки в межах власної держави народи можуть досягти найбільшого піднесення добробуту усіх своїх кляс, і ніколи клясовою боротьбою і клясовими змаганнями не можна збудувати держави. Так, визволившись наперед від політичного й національного чужинецького гніту, будують тепер добробут усіх своїх кляс інші

розумніщі від нас і виховані в європейській культурі, а не на московській релігійній догматиці народи, перед котрими кождий, в тім числі й ми з пошаною схиляємо голови.

В нашій останній революції ми вміли показати тільки нашу мізерію. В той час, як кождий член новоповставших держав з гордо піднесеним чолом назове своє національне імя й імя своїх вождів, котрі довели його до власної господи, як до тої землі обітованої, ми встидаємося своїх „с позволенія сказати“ вождів і отаманів, наших незрівняних політиків, що своєю роботою заганьбили серед людей саме імя нашого народу, помимо того, що зруйнували нам наш край і віддали його чужинцям на поталу! Справді: Хто ми? Що ми? Чиї сини? Яких батьків?

„Презрєннє потомкі ізвєстної подлостю прославлєних отцов“ і нічого більше!

Тепер наша справа програна, се ясно всім, але з того не виходить, що вона програна на віки. Сей останній історичний досвід не мине і не повинен дурно минути для грядучих поколінь. Се наше покоління, що творило останню революцію, в більшости вже не здатне до продуктивної національної творчости, бо воно несе московську отруту в своїй крові. Над ним нема чого плакати

й жаліти. Хай мертві погребують своїх мертвяків! Але здається, що в тих наших муках народилися люде й нового духового покоління: смілі, уперті й горді, що в боротьбі вспіли загартувати свої нерви і насталити волю, що вже скинули оту гніль і пліснь, якою пообросли їх батьки та брати, що в серце своє налили свіжої живої крові, а розум просвітили світлом досвіду і справжньої світової науки. Здається, що і в свідомість сих, поки що небагатьох людей досить увійшло розуміння світових законів, які правлять життям і розвитком народів, тих одвічних законів, що як тисячі літ перед тим, так і тепер однаково незмінно говорять: „*natio nationi lupus*“, а не „пролетарии всех стран соединяйтесь“!

Коли ми справді є народ, то ті закони є дійсні й для нас, а що ми є народ і можемо бути нацією, за те говорять нам такі імена, як Шевченка, Франка, Лесі Українки, за те говорять нам могили наших героїв, що вміли зложити голови за ідею соборної України однаково на берегах Дніпра й Дністра! Коли таке насіння, як заповіти Мойсеїв нашого відродження, вже полито кровю наших братів на нашій землі, то загинути воно не може! Такого зразка також іще не знає історія, і немає на світі тої сили, щоб вирвала з

корінням ростки того насіння з душі сорокамільонового народу!

Навпаки, остання революція погребла на віки гниле й кволе коріння „культурництва“, „етнографізму“, солодку отрую інтернаціонального братерства і всякі інші тому подібні справді „пустыя мечтанія“. Хто мав і має власні очі, той бачить, що нам нашої свободи не дадуть ні „Вільна Спілка Народів“, ні „Ліга Націй“, ані чергове число інтернаціоналу, навпаки — всі вони охотно потвердять нашому завойовнику його права. Доки ми нашими власними руками не побудуємо своєї власної хати, доти ми не маємо права ні на які апеляції до людського співчуття. Доки ми самі не станемо безроздільними панамі на нашій землі, доки не збудуємо власної держави, доти всі наші найскромніщі культурні змагання в очах світа будуть нічим іншим, як тільки злочинним „сепаратизмом“, „контр-революцією“, „німецькою, польською, або російською інтригою“, „зрадою славянству“ і всякими іншими тому подібними смертельними гріхами, в першу чергу проти наших панів, а в другу — проти їх приятелів і союзників. Ми, як доси не мали, так і не матимемо до того часу навіть права на власне імя. Доки на карті Європи нашими зусиллями, а як треба, то й мечем нашим не буде

вирито імя „Україна“, доти самі ми лиши-
мося „Русскими“, „Малоросами“, „Мало-
поляками“, „Русинами“ і т. д. Доки ми
не виборемо собі права на почитання на-
ших героїв і мучеників, доти вони лишаться
„бандитами“, „контр-революціонерами“,
„мазепинцями“, „жовтоблакитною сво-
лочю“, „зрадниками Росії або Польщі“ і
доти всякий справжній бандит і хуліган
матиме безкарне право плювати на наші
святині і в нашу душу!

Але України ми доти не збудуємо, доки
не витворимо нових людей, нового світогля-
ду й нової моралі. Досі панував у нас
клясовий світогляд, свідомість самих на-
ших прав, той московський нігілізм,
що ввів у принцип аморальність, тому він
і довів нас до практичних вислідів со-
ціалізму: наш край до руїни і наш народ
до трупоїдства та дав нам правителів з
московської чека, і насадителів казьонної
моралі з московського шинку. Наше нове
покоління мусить виховати народ, а
не „беднєйших“, в свідомости не своїх
клясових прав, тільки своїх національних
обовязків і замінити порожню демагогічну
фразеологію про „трудоий“ народ, справ-
жньою перед ним і перед його трудом
пошаною, а так виховавши і загартувавши
народ в труді і свідомости своїх обовязків
перед Батьківщиною, тільки тоді воно „по-

зве його до влади, а не до поділу чужої власності, як се робилося доси“*)).

Нові держави будуються, як і нові ідеї поширюються людьми віри — фанатиками. Доси ми, коли й можемо похвалитися якими фанатиками, то лиш фанатиками відданости чужим інтересам, фанатиками й ідеологіями національного відступництва. Тому Українцям в масі ще доси не була приступна велика ідея чистого націоналізму. І тепер вона має ще невелике коло своїх прихильників, але воно все ширшає. Клясовий фанатизм, витворивши в свій час ідеологію національного ренеґацтва, зруйнував нам державу. Національний фанатизм витворить нам разом із державною ідеологією, саму державу, а в ній і добробут нашого народу в усіх його клясах. Про одно лиш вічно муситься дбати: аби національна свідомість народу не була затемнена шкідливими клясовими доктринами! Наші соціялісти із завзяттям правовірних фанатиків розділяли весь час тих, що звалися соціялістами, від тих, що до себе тої клички не прикладали. Той розділ мусить бути тепер докінчений послідовно. Після того, як вони остаточно виявили себе своєю до-

*) Сі слова підчас правління нашої отаманії написала у своїй відозві „До громадянства“ Подільська Управа Української Народньої Партії 16. серпня 1919. р.

теперішньою роботою і поведінкою, тепер кождий, відданий національній справі Українець не може себе компромітувати спільністю з тими, що самі тої спільности весь час так завзято відпекувалися, аж доти, доки вони на ділі, а не на словах не відпокутують своїх тяжких гріхів!

Тепер же кождий щирий син народу музить усі сили свої ужити на те, щоб витягнути народ із тої страшної бездни матеріяльного, а найголовніше морального занепаду, в який його вкинула попередня злочинна й безоглядна робота наших і не наших фанатиків соціялістичної віри.

І тільки тоді, як наступить той час, що наш народ, відродившись морально із черні стане демосом, тоді минеться панування над нами чужоземних червоних і білих генералів, тоді замість диктатури ріжних „клясократій“ народиться й справжня наша національна демократія, яка напише на своєму прапорі: „народовластіє“, — а не „диктатура соціялістичних сект“! Аж тоді імя Українець здобуде собі серед людей пошану, бо тоді **з**будеться срамотня давня година і оживе **добра** слава, слава України“. Тоді і нам слугам нашим „усміхнеться доля“! А решті сповниться і той ідеал, за **п**оложили свої благородні кости тисячі

найліпших синів України і котрий на
віки останеться випеченим в серцях мертвих,
живих і ненарождених членів української
нації:

„Встане славна Мати Україна
Щаслива і вільна
Від Кубані, аж до Сяна річки
Одна — нероздільна!...“

К і н е ц ь .

24. VI. 1923.

З М І С Т :

Стор.

ГОЛОВА I. Перші кроки нової влади. Урочисте засідання полтавського відділу Національного Союзу. Видання „Полтавської Громади“. Друга московська навала	5
ГОЛОВА II. Моя подорож до Київа. Зустріч і розмови з М. Міхновським і братами Шеметами. Київські настрої і вражіння	49
ГОЛОВА III. Похорони українських Січових Стрільців. Свято об'єднання українських земель. Трудовий Конгрес	93
ГОЛОВА IV. Утеча за кордон української інтелігенції. Поводження уряду. Моя зустріч з Коновальцем. Від'їзд у Галичину	117
ГОЛОВА V. На галицькій Україні. Моя служба у відділі постарчання. Тодішнє життя в Галичині. Боротьба за Львів. Національна Рада	145
ГОЛОВА VI. Наддніпрянці в Галичині. Робота наддніпрянських соціалістів. Справа соціалістів-самостійників і справа виселення Наддніпрянців із Галичини	194
ГОЛОВА VII. Приїзд до Галичини Української Республіканської Капелі. Мій виїзд з Капелею за кордон. Закордонні зустрічі	242
ПІСЛЯСЛОВО	277

PL
9.30

PL 23

I. Бібліотека „Украї

1.	В. Андрієвський. До характеристик українських правих партій	0,10
2.	В 60-і роковини смерти Шевченка	0,10
3.	Бандурист. Жак. Збірка оповідань	0,10
4.	Б. Лепкий. Незабутні. Нариси	0,15
5.	Памяти І. Франка. Зібрав З. Кузеля	0,10
6.	В. Андрієвський. З минулого. Т. I	0,70
7.	Українська літературна мова й правопис	0,10
8.	І. Мотлярєвський. Твори. Т. I. Євєїда	0,45
9.	І. Мотлярєвський. Твори. Т. II. Наталка Поктавка і н.	0,25
10—12.	Д. Дорошенко. Славянський світ в його минулому й сучасному В гарній оправі в 1/2 полотна з картою Славянщини	1,50 2,—
13.	В. Леонтович. Спомини утікача	0,30
14.	І. Герасимович. Життя й відносини на Радянській Україні	0,20
15.	Д-р С. Томашівський. Під колесами історії	0,25
16—17.	О. Стороженко. Твори. Марко Проклятий і н.	0,90
18.	Слово о полку Ігорєві. Оригінал і переклад, із поясненнями Ленського (друкується)	—
19.	Т. Шевченко. Кобзар	1,50
20.	Т. Шевченко. Гайдамаки. Ілюстр. видання	0,90
21—22.	Т. Шевченко. Повісти (Артист, Музика й н.)	0,90
23.	Т. Шевченко. Думки. Вибір поезій	0,05
24.	Достойно єсть. Збірка пам'яті Т. Шевченка	0,05
25.	О. Федькович. Вибір поезій	0,05
26.	Дещо про гроші	0,05
27.	Рідне Слово. Збірка новель і оповідань	0,90
28.	П. Куліш. Твори. Т. I. Чорна Рада	0,50
29.	П. Куліш. Твори. Т. II. Поезії	0,50
30.	В. Леонтович. Хроніка родини Гречок	—
31.	І. Герасимович. Голод на Україні. З 39 образками	0,—
32—33.	В. Бирчак. Василько Ростиславич	1,—
34.	В. Ємець. Кобза та кобзарі з бібліогр. Кузеля	—
35.	Б. Ілин. Національне виховання	—
36.	П. Куліш. Твори. Т. III. Україна	—
37.	П. Куліш. Твори. Т. IV. Псалтир	—
38.	Д-р Ст. Рудницький. Огляд національної історії України	—
39.	І. Орлов. Каїн і Авель. Драма	—
40.	Д-р Ст. Рудницький. Українська справа новизна політичної географії	—
41.	В. Андрієвський. З минулого. Т. II, ч. I	—
42.	В. Андрієвський. З минулого. Т. II, ч. II. Ректорія	—
43.	О. Яремченко. Основи пластуна	—

PA

23

„Ukrainske Slowo“, Buch- und Zeitungsverlag,
G. m. b. H., Berlin-Schöneberg, Hauptstraße 11.

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч.

42

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина друга:
ДИРЕКТОРІЯ

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ